

TO THE READER

K I N D L Y use this book very carefully. If the book is disfigured or marked or written on while in your possession the book will have to be replaced by a new copy or paid for. In case the book be a volume of set of which single volumes are not available the price of the whole set will be realized

SRI PRATAP COLLEGE
SRINAGAR.

LIBRARY

Class No. 891.267

Book No. 5493Y

वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-प्राशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८९३ ।

वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८३३ ।

ॐ सर्वे सुखं संरक्षितम् ।

मुख्यं राजतमुद्रणावम् ।

14796

891.267

Sm. 934

14796

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीभाशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मञ्जुमदार ट्रीट्, आम्हाष्ट-
ट्रीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मञ्जुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

वासवदत्ता ।

—०००००—

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्मतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं विभ्रमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

प्रारिप्सितस्य निरन्तरायपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । कर-
वदरेति । यत्प्रसादतः सूक्ष्मतयः कवयोऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे
वदरं वदरोफलम् । फले लुगिति लृक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वागभि-
नेयतां लयति सर्वोत्कर्षेण वर्धते । स्वरूपानुद्देश्योक्तलमिति रुटः । अधःस्वरूपधोरस्त्री
निर्यमरः । आर्यावृत्तम् । लक्ष्येतत् सप्तम्या गोपेता भवति नेह विषये न ।
ऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्थे नियतमाख्यायाः । षष्ठे द्वितीयस्तात् परकी नली मुखलाघ-
तिपदनियमः । चरमेऽर्थे पञ्चमकं तस्मादिह भवति षष्ठी लः इति लक्षणात् ।
खिन्नोऽसीति । हे कण खिन्नोऽसि । गोवर्द्धनधारणादिति भावः । शैलं गोवर्द्धनं मुख-
वर्धं विभ्रम इति गोपेषु वदत्सु शिथिलभुजः अथवाहुः । भरेण गिरिभरेण भुग्नः
कुटिला बाह्वो येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कणो लयति । भुजो कौटिल्ये ।
कोटितयेति निहानत्वम् । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति गोपेत्विरूपसप्तमी । एकैक-
त्वयेदं कृतं किमस्माभिर्न धार्येत इति सगर्वतया वयमिति बहुवचनाभिधानमुद्दीपन-
विभावः । तथा च भरतः । विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवेग्येय । इति । भुज-
कौटिल्यननुभावः । तथा च भरतः । विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेग्येय ।
ति ।

“मृत्फुल्लमनलोचनम् । किञ्चिन्नचित्तदत्तायं हसितं तद्विदी

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनी यस्य ।

राजन्ति बलिविभङ्गाः स पातुष्टामोदरो भवतः ॥

स जयति हिमकरलेखा चक्रास्ति यस्योमशोत्सुकान्निहिता ।

नयनप्रदीपकञ्जजिह्वक्षया रजतशुक्तिरिव ॥

भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।

बहति विकाशितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

विषधरतोऽप्यतिविषमः खलु इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।

विदुः ॥ इति भरतः । कण्विषयकरतिद्वयभावश्च कान्तरसोऽङ्गमिति रसवदन्तद्वारोऽन ।
कठिनेति । कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तासां सन्देहदायिनी यस्य बलि-
विभङ्गाभिरुपकुक्षयो राजन्ति । स दामोदरो मृतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतो
द्युमान् पातु । बलिविभङ्गलेखयोरिति विभुः । दामोदरविषयकरतिद्वयभावस्य पराङ्मत्यात्
प्रेयोऽनङ्गारोऽन । स इति । उमशोत्सुकान्निहितात् । नयनं भालनेन तदेव प्रदीपो
दीपकस्य कञ्जजिह्वक्षया तदीयकञ्जक्षयक्षयेच्छया रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव ।
कनरवटा इति भाषायाम् । निहिता व्यापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्ररेखा चक्रास्ति
स शिवा जयति । विशेषचहारा विशेष्यप्रतिपात्तरिति द्वयो लभ्यते । अत्र सुधर्मिता
गुणः । यस्य विशेषचहारा विशेष्यनामः सः सुधर्मिण्यलङ्कारेश्वरः । उत्सुकशब्दोऽन
भावप्रधानः । यदा । अन्तति वध्नातीत्यन् । उत्सुकस्यानुत्सुकान् उत्कण्ठितवन्त्यनकर्त्री ।
अयुक्कण्ठायादिकेति यावत् । अति यदि वक्ष्यते । द्विप् । हिमकरलेखाविशेषणम् ।
यद् उवादाने । सन् । अः प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगदस्य
प्रसङ्ग एव । शोत्सुक्यनव शङ्कररसस्य व्यभिचारिभावः । उत्सुकः निहिनेति कश्चित्
पाठः । परोवक्तव्ये सर्वथा यमनोयमिति खल्वाम् प्रत्याह । भवतीति । विस्तारिता अने-
केषां श्रुतिपथं मोताः परोषा स्मृतिरिक्तानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिजनिता येन
तस्य सुजनस्य सुभगत्व सोभाग्यमधिकं भवति । अनुपक्रमवस्थापेवयेत्यर्थः । विकाशि-
तानि कुमुदानि येन सादृशः । शरत्कालिक इत्यर्थः । हिमकरोद्योतयद्वातपो द्विगुण-
ह व वषां कालिकापेवशाधिर्वा कालि बहति । अर्वांतरथासाऽलङ्कारः । उत्तिरर्वा-
न्तरथासः काल् सामान्यविशेषयोः । प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः । विषधरत इति ।
विषधरतोऽपि सपांशपि खलो दुर्जनोऽतिविषमोऽतिकूर इति विद्वांसः पण्डिता सुधा-

यदयं न कुलद्वेषो सकुलद्वेषो पुनः पिशुनः ॥
 अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलनामसतोव निपुणा धोः ।
 तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥
 विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामसतोव मलिनत्वम् ।
 अन्तरितशशिरूचामपि सलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः ॥
 हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।
 दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥

मिथ्या न वदति अपि तु तथ्यमेव । यद्यनोऽयं सर्वः न कुलं द्वेष्टं शीलमस्य तादृक् ।
 यथायापराधी तमेव दगति न तु तत्कुलद्वेष्टेयम् । पिशुनो दृजन्तः पुनः सकुलद्वेषो ।
 योऽस्य द्वेषविषयस्य सकुलद्वेषो द्वेष्टेयम् । पक्षे न कुलो द्वेषो देहाश्रयस्य । स पक्षिणः
 पिशुनः कुलद्वेषो सकुलद्वेष्टा । पिशुना दृजन्तः खलः । आशोविशो विषयपर इति वशा-
 रमरः । समद्वेषायां लक्षणानयोः सद्वरः । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्तेन सम-
 र्थ्यते । यत्र सोऽर्थो लक्ष्योऽस्य । अविद्यान्तिजुषामात्मनोऽङ्गित्वे तु सद्वरः ॥ अति-
 मलिन इति । खलानां पिशुनानां धोर्बुद्धिरतिमलिनो मतामनुवादोऽयं कर्तव्ये कार्य-
 ऽतीशान्तं निपुणा स्वविषयपक्षपटुर्भवति । हि यतास्तिमिरेऽस्य कारे कौशिकानामनु-
 कानां चक्षुः रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यदा । रूपं विषयग्राहकत्वरूपं स्वभावं
 प्रतिपद्यते प्राप्नोति । रूपं स्वभावे मोन्दर्यं गुकादिपणभेदयोः । इति विषयः । अती-
 वेत्यस्य समुदायोऽतिशये । महन्तगुणलक्षणं व्याख्यादिषु कौशिक इत्यमरः । काव्य-
 लिङ्गमलङ्कारः । समर्थनोपस्थाप्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् । विध्वस्तेति । विध्वस्तपर-
 गुणानां खलानामसतोव मलिनत्वं भवति । अव्ययानामनेकार्थत्वादाय हेतोः । अपि
 यतोऽन्तरितशशिरूचां हृदितचन्द्रकान्तोनां सलिलमुचाम् । हेतुगर्भम् । रसाङ्गानि क-
 ल्पानां मलिनिना । इमनिजनः । मालिन्यमधिकं भवति । परिकरालङ्कारः । चक्षु-
 र्द्वारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । दृजन्तोऽस्यान् स्तोत्रपाठे निन्दति तस्याभिनिवेशो
 व्यर्थ एवेति प्रदर्शयन्नाह । हस्त इवेति । खलो भूतिमलिनो हस्त इव यथा यथा सुजनं
 लङ्घयत्युद्धवति । पक्षे । चर्षयति । तं सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छाय-
 मुज्ज्वलकान्तिं कुरुते । भूतिमलिनो सम्पदि । दर्पणे मुकुरादर्भो । छाया मूर्ध्वप्रिया
 कान्तिरिव विध्वमरः । पूर्वापमा । साधन्यमुपमाभेदे । वर्तमानकालिकान् नृपतीन्

सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।
 सरसीव कौत्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥
 अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
 अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृश्यं मालतीमाला ॥
 गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
 स्वमहिमदर्शनमक्षोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

सस्तथनायोग्यान् ध्वनयन् विक्रमादिकं शीति । सा रसेति । विक्रमादित्ये राजानि सर-
 सीव सरसीवर इव कौत्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि पृथिव्या सा पुरुषान्तरेऽगुण-
 लभ्यमाना रसवता बोध्यवता विहता नटा । नवकाः कुम्भित इति कन् । कुम्भितनव-
 राजा विलसन्ति विलासं कुर्वन्ति । अतः कः सवत्तः कं निर्बलं नो चरति न भवति ।
 अत्यर्थं पीडयतीति यावत् । अराजन्वत्त्वादिति भावः । यदा । नवका अज्ञात इति
 कन् । अज्ञातनामगोत्रगुणा राजानो विलसन्ति । अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति
 न करोति । हेतुमूला एव । यदा । सा रसवता शृङ्गारादिरसवता गुणवता वा ध्वनी
 साभिलाषता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पायां कन् । अनुकम्पितमनीनकवयो
 विलसन्ति । गुणशब्दीवभावेनाकटादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कसादृक्
 यस्मिन्मन्यः कं मूर्खानं नो चरति न गच्छति नारीकति । अपि त्वारीकत्येव । पक्षे ।
 सा रसवता नववता विहता । अत एव नकाः कडा भाषायां वकुला इति ख्याता न
 विलसन्ति । कडो लोहपृष्ठः कडक इति ख्यातो नो चरति । यदा । सारसः पक्षि-
 विशेषस्तद्वत्ता । कमलवता वा । शृङ्गारादो विवि बोध्यं गुणे रागे द्रवे रसः । अथ यत्
 कडः पुष्करास्तु सारसः । लोहपृष्ठस्तु कडः स्नात । कासारः सरसी सरः । कं
 शिरीऽम्बुनोः । सारमं सरसीकडम् । इति षट्समरः । चर गतिभक्षणयोः । सम्भ्रामक-
 शेषयोः संसृष्टिः । सेष्टा संसृष्टिरेतेषां मेदेन यद्विह स्थितिः । अविदितेति । अवि-
 ज्ञाता गुणा चीजःप्रसादमाधुन्यरूपा यस्मात्तादृश्यापि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां
 लोदधारां वमन्प्रदिरति । यथा लोदधारासङ्काटसनासुखमेवं सत्कविभणितिश्चवन्तात्
 कर्णयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतपरिमलाऽपि मालतीमाला दृश्यमनुवातस्थितश्च
 दृष्टिं हरति । गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूपज्ञानं परत एव
 परमादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूपज्ञानं परमादस किमाश्चर्यम् । यस्या-

सरस्वतीदत्तवरपमादयुक्ते सुवन्धुः सृजनैकवन्धुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रवन्धुर्विन्यासवन्द्यनिधिविनिवन्धुम् ॥

अभूदभूतपूर्वः सर्वाविपतिचक्रचारुचूडामणियणोशाण-
कोणकषणनिर्मलोकृतचरणनखमणित्सिंह इव दशितहिरण्य-

द्यतोऽञ्जो स्वमहिमदर्शनं स्वविकारदर्शनं मुकरन्ने जायते । सर्वदर्शनचमयनैतयोः
स्वमहत्त्वदर्शनं दपेयाधीनमेवेत्यर्थः । सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सार्दीऽस्यात प्रसादः ।
सरस्वतीदत्तेन वरेणाभीष्टेन प्रसादो विगतकाश्यः स्वीयाऽताक्तिविभाषनात्तद्वृत्त-
त्वादित्यर्थः । यदा । सरस्वतीदत्तवरण प्रसादः प्रसन्नता इत्यर्थः । सर्वविपदा मनु-
कतिरिति प्रसन्नताविगिष्टत्वम् । अनुमेवायन नमस्याय इत्यभाष्यभाष्य । कवीनामगम-
हर्षो नूनं वासवदत्तया । शब्दव पाण्डुपुत्राणां मतया कर्मात्तरम् ॥ इति । प्रसादमु-
प्रसन्नत्वमर्थः । वराऽभोटा देवतादेवरो जामातृषङ्गयोः । उदयवत यत्तद्वती ।
प्रसादाऽनुयुक्ते काव्य-पाण्यस्वास्थ्यसमाकपु । इति इति विदुःकाशः । सृजनैकवन्धुः
सृजमानानां द्वितीयो भाता । प्रत्यक्षरयवनयो यः प्रवन्धुस्तस्य विन्धु स रचनायः वेदग्या-
नैपुण्य तस्य निधः सुवन्धुस्तत्रात्मकः कविर्विन्धुश्च अर्के । व्यापारान्तराविष्टमनसो मनास्य
निर्माणं प्रवर्तितं त्वत्प्रवन्धुःपणिधानपूर्वकमेवेति मुकरता भ्रमवत् लिटः प्रयोगः ।
उपजातिवन्धुम् । अनन्तरीदोरतस्तत्प्रभाजो पाटी उदीयावृत्ततातत्रका । इति
उक्त्यात् । अनुमासिनाह । अभूदित्यादि । चित्तामणितान राजाऽभूदित्यन्वयः । पूर्वं
भूता भूतयुवः सुप्रवृत्ति समाप्तः । भूतपूर्वं चराडत्त । निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वजनवातः ।
पद्याहजमसामः । अभूतपूर्वं । तादृक् पूर्व काऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वीयतानां
चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामण्येणो पङ्क्तिः नैव शायो नकप्रस्तस्य कोणोऽय तायिन्
कषणेन निर्मलोकृतचरणनखो मणिरिवैवृपमित व्याघ्रादिभिः सामान्यापयोग इति
समाप्तो व्याघ्रादेराकृतिगणत्वान् । स यस्य सः । जनावने समूहं च दम्भे भेदरथादयोः ।
शस्त्रभेदे च सेनाया चक्रं चाप विहङ्गकं । इति वन्तिदेवः । चूडामणिः शिरीरवम् ।
वीर्यान्तरावन्निः पङ्क्तिः श्रेणी । निक्षेपः कष इति विश्वमरः । श्रेणारति क्रुषपाठे तु
अवभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिकृता मनीषिभिः । इति विश्वः । द्विकानुप्रासः । स्तु-
पादपदवर्णानामावृत्तिः सयुगायुता । अतत्पदः स्याच्छेकानाम् । इति । श्रीमो गणः ।
श्रीगः समावभूयस्त्विति । वेदर्भा रीतिः । एका भूयःसमासा स्यादित्यति विश्वः

कशिपुक्षेत्रदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो नारायण इव
सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कंसारातिरिव जनितयशोदा-
नन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्यादरः सागरशायीवानस्तः

वाग्मटालहारः । वाच्यप्रकाशरीत्या इत्यनुपासः । एवसाध्यसक्तत् पर इति ।
काव्यादर्शरीत्या इत्यनुपासः समानोपमाः । सवपत्रमदवाच्यत्वात् तत्समानोपमा मता ।
वालिरोद्यानमालेयं सालकामनशोभिनी । इति । अलहारशेखररीत्या श्रेयोपमेयम् ।
यदश्रेयानिवन्धनं साध्यं श्रेयोपमा । उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे । श्रेयोपमासङ्कटे-
षाह । आसङ्ग इव दर्शितो हिरण्यकशिपीर्देवस्य क्षेत्रदानेन शरीरस्त्रफलेन विजयो
येन सः । दोऽप्यखण्डने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने क्षेत्रं कैदारक्षेपां
दानेन वितरणेन श्रेयं प्राप्नुवत् । एवमप्येऽपि । कशिपुस्त्रसमाच्छादनं ययमित्यमरः ।
अथवस्त्रदक्षिणाप्रद इति भावः । क्षेत्रं शरीरे कैदारे सिद्धिप्राप्तकलत्रयोः । इति
विश्वप्रकाशः । वाच्यभेदेन मित्रा यद्युगपद्वाच्यस्युग्रः । अत्र्यन्ति शब्दाः श्रेयोऽसाध-
नरादिभिरप्यथा । कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं तृप्तौ रक्षणं वा देन वरदात् वा
कंसान् वा वातूनामनेकार्थत्वात् रक्षणार्थस्त्रपिः । तर्पणं प्रीयनावनमित्यमरः । पक्षे
कृतं वसुभिर्द्रव्यैर्देवानां तर्पणं प्रीयनं येन । यदा कृतं वसुनां भुवादीनां देवानां
च तर्पणं येन । भुवो वरस्य सोमस्य आपसेवानिहोऽनघः । प्रत्युषश्च प्रभावश्च
इत्यष्टौ वसवः स्मृताः । नारायण इव सौकर्येण सुकरभावेन समासादितमुद्धृतं
धरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादित्याशावे अयम् । तालव्या अपि दन्त्याः स्युः साम्य-
सुकरपाशवः । इति शब्दभेदः । पक्षे सौकर्येणानायासेन समासादितमा-
कालम् । सौकर्ये आदनावासे क्रियायां सुकरस्य चेति विश्वप्रकाशः । कंसारातिरिव
जनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिर्द्वन्द्वेराधिक्यं येन । यशोदाया चानन्दममृद्धिर्वा येन ।
पक्षे चानन्दकारिणो समृद्धिः शाकपार्थिवादिः । जनिता यशोदा कीर्त्तिप्रदानन्दसमृद्धि-
र्देन । यदाश्रातिरिक्ते निर्वर्त्ति इति ध्वनिः । चानकदुन्दुभिरिव कृतः काव्यायाः
पुतनायाः दरश्यासौ येन । यदा । कृतकावो तत्पुत्रो तयोवादरो यस्येति
गुरुवरणाः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः । इति विश्वप्रकरणेऽमरः ।
दरश्यासौ भीतिभौरिति च । काव्यं यत्ने पुमान् युक्ते काव्याख्या पुतना मता
इति विश्वः । पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो येन । यदा कृत-
काव्यानां कवीनामादरो यस्मात् । यथाऽसौ मनांभिश्चतया कवीन् मानयति तथा नाय

भोगिचूडामणिमरौचिरञ्जितपादपद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणी-
ऽगस्त्य इव दक्षिणायाप्रसाधको जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः
समकरप्रचारश्च हर इव महासेनानुगतो निवर्तितमारघ मरु-
रिव विबुधालयो विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदानप्रियम्हाया-
सन्तापहरश्च कुसुमकेतुरिव जनितानिरुद्धसम्पदतिसुखप्रदश्च

इति भावः । सागरशायीव । नारायण इव । अमलभोगी शेषस्य चूडामणिमरौ-
चिभौ रञ्जितपादपद्म । शेषाऽननः इत्यमरः । पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनी विलासिनः ।
न केवलं स्वभृत्यैः सेव्योऽपि तु मरुदेः पौरैरपीति भावः । वरुण इव । आशा पश्चिम-
दिक् तदन्ते रक्षणं यस्य । दिशन् ककुभः काशा आशा इत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं
रक्षणं प्रजापालनं यस्य । अगस्त्य इव दक्षिणाया दक्षिणदिक् तस्याः प्रसाधकोऽभ्यङ्गता ।
पक्षे दक्षिणाया आशा तृणा । आशा तृणादिभ्योः प्रीतिरिति विश्वप्रकाशः । ८६ दक्षि-
णानां कुमलानां परच्छन्दा नवतिना वायाप्रसाधकः । दक्षिणः सरलऽवाम परच्छन्दा नु-
वर्तिनि । वाच्यवद्दक्षिणावाचौ यज्ञदानप्रतिष्ठयोः । इति विश्वप्रकाशः । जलनिधि-
रिव । वाहिनीशतस्य गदीशतस्य नायकः । मकराणां जलजन्तुवर्गेषाणां प्रचारेण
सहितकाटक् । अथ यादासि जलजन्तवः । तद्देदाः शिशुमारोद-गङ्गो मकरादयः ।
इत्यमरः । पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः । समो हिताहितसाधारणः
करस्य राजशाह्यमागतस्य प्रचारी यस्य । यदा समः समञ्जीकः करस्य इत्यस्य प्रचारी
यस्य । तरङ्गिण्या च सेनाया वाहिनी परिकीर्तिता । इति विश्वः । बालहस्ताग्रवः
करा इत्यमरः । हर इव महासेनेन कार्तिकेयनानुगतः । निवर्तितो मारः कामो येन ।
कार्तिकेयो महासेनः । मदनो मन्मथो मार इत्युभयवामरः । पक्षे मरुत्या सेनयाऽनु-
गतः । निवर्तितो मारयतीति मारा विघ्नो येन । मृङ् प्राणत्यागे शिजन्तादच् । मरुरिव
विबुधानां देवानामाश्रयः । विश्वकर्मा मूर्त्यो देवशिल्पी वा तदाश्रयः । विश्वकर्मा देव-
शिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः । इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामाश्रयः । विश्वेषां
जनानां कर्म शिल्पादि तदाश्रयः । रविरिव क्षणदा रात्रिर्न प्रियेष्टा यस्य । कायाया
मिजास्त्रयाः सन्तापहरश्च । न प्रियेत्यत्र नैकधेत्यादिबन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे क्षणेषूत्स-
वेषु दानं प्रियं यस्य । कायाया स्त्रकान्त्या सन्तापहरः । एतज्जावण्यस्याद्वादजनकत्वादिति
भावः । अथ अथ उद्गर्भो मरु उद्भव उत्सवः । काया मूर्त्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बनता-

विद्याधरोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः क्षमानुगतोऽपि
सुधर्माश्रितो बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरलो महिषीसम्भवोऽपि
हृषीकेशतरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम । यत्र

तपः । इति हयोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिरुद्धस्रोषापतेः सम्पद्येन ॥
इतिः प्रियायाः सुखप्रदश्च । कन्दर्पः पुष्पकेतवः । अत्येव प्रकरये रतिः प्रिया सुतो-
ऽनिरुद्ध ऋष्यङ्ग उग्रेश इति त्रिषु हेतुः । पक्षे जनितानिरुद्धानिवारिता सम्पत्तिर्हेतुः ।
इतो मुरनेऽनेककामतन्त्रकलाभिज्ञतया सुखप्रदः । विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि
देवयोनिविजेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः । विद्याधरोऽसुरगोचरश्लोकान्ध-
किन्नराः । पिशाचो गुह्यकः मिहो भूतोऽनी देवयोनयः ॥ सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिविधेशा
दिकोकसः । इति हयोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविशानिधिः । सुमनास्त्रिविधमानस-
पापरहित इति परिहारः । तानि चोक्तानि मनुजा । परद्व्येष्वभध्यामं मनसानिष्ट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं व्युत्तम् ॥ इति । आभासत्वं विरोधस्य
विरोधाभास इत्येते । काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः । विरोधः सोऽवि-
रोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । एवमग्रेऽपि । अपिरापाततो विरोधस्य शीतकः ।
यथाकारेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । धृतराष्ट्रोऽपि पाण्डुरयज्ञोऽपि गुणप्रियः । भीमप्रिय
इति विरोधः । गुणोऽवधाने युक्तादौ गुणः सूटे इकोदरे । इति विश्वः । धृतराष्ट्रो
धृतराज्यः । गुणाप्रयः सन्धिविषदादिवङ्गुणाप्रय इत्यविरोधः । सान्धनां विषदो
थानमात्मनं देधमाश्रयः । बङ्गुणा इत्यमरः । क्षमानुगतोऽपि वृथिव्यनुगतीऽपि सुधर्मा-
श्रितो देवसमाश्रित इति विरोधः । क्षमा शान्तिः क्षमा धरेति विश्वः । ध्यात सुधर्मां
देवसमेत्यमरः । क्षमानुगतः शान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।
बृहन्नलान् यो नखस्तम्भमेदस्तद्देवानुभावो यस्य । यथा यवानपेक्षः सोऽभिवर्धते तथा-
यमयोत्थः । तादृशोऽप्यन्तर्ध्ये सरलो यन्धिरहित इति विरोधः । बृहन्नलानुभावो-
ऽर्जुनानुभावोऽन्तःसरल इति परिहारः । बृहन्नलो गडाकेशं नक्षत्रं कौशिकमन्दने । इति
विश्वः । महिष्याः सम्भवी यस्य तादृशो महिषी हृषीकेशादौ हृषभजनक इति महोत्पात इति
विरोधः । महिष्याः कृताभिषेकायाः सम्भवी यस्य हृषीकेशादौ धर्मजनक इति परिहारः ।
कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपास्तथाः । इत्यथयसी सुकृतं हृष इत्यभयवामरः ।
अतरलोऽपि हारमध्यमचिभिर्लोऽपि महानायको हारमध्यमचिरिति विरोधः । तरलो

च शासति धरणिमण्डलं कलनिग्रहप्रयोगो वाटेष नास्तिकता
चावांकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु परोवाटो वीणासु खलमयोगः
शान्तिषु द्विजिह्वमङ्गुलीतिराहितुण्डिकेषु करच्छेदः क्लृप्तकरग्रहणेषु
नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानां सावभौमयोगा
दिग्गजस्याग्नितुनाशुद्धिः सुवर्णानां सूचीभेदो मणोनां शूलभङ्गो

हारमध्यग इत्यमरः । नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमथावपि । इति विश्वः । अतरलो
धीरो महान् नायको नेता महानायक इति परिहारः । परिसङ्ग्राहः । काव्या-
टंशनियमयोऽयम् । यत्र चित्तामणौ । कुलो वाक्कुलो नियुक्तः प्रतिज्ञादान्यादि-
कैषां प्रयोगो वाटेषु । पक्षे च्छल कपटः । निरुद्धो बन्धनम् । तादृगन्वयपोहाय
परिसङ्ग्राहो तु सा स्मृता । नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्व चावांकेषु बोद्धव्येषु ।
भावे तत् । अस्तिनास्ति द्रष्टुं मतिरिति ठक् । तावानेव हि लोकोऽयं यावा नान्द्रथ-
गोचरः । इति तत्सिद्धान्तः । भिष्यादृष्टिनास्तिकतेत्यमरः । पक्षे नास्तिकता दरिद्रता ।
कण्टकः अनेनेदं भुक्तमिति तत्स्वामिनि कथकस्तस्य योगो नियोगेषु । मोहासिद्धा इति
भाषायाम् । पक्षे । कण्टकः चुटग्रस्तुः । कण्टकः चुटग्रस्तो च कर्मस्थानिकदूषणे ।
इति विश्वः । परोवाटो वीणावादनवस्तु । पक्षे परोवाटोऽपवादः । परोवाटोऽपवादे
व्याहोवावादनवस्तुनि । इति मेदिनी । खलं धान्यमर्दनभूमिः । खल भूस्थानकल्केषु
क्रूरे मोक्षेऽयमे खलः । इति विश्वप्रकाशः । पक्षे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः
खल इत्यमरः । आहितुण्डिकेषु म्यालयादिषु द्विजिह्वमङ्गुलीतिः सर्वसङ्गः । व्याल-
याद्यादितुण्डिक इत्यमरः । पक्षे द्विजिह्वः खलः । द्विजिह्वः पत्रगे पुंसि खले
स्यादत्यलिङ्गः । इति वृत्तिः । आहितुण्डेन दीव्यति । तेन दीव्यतीति ठक् । क्लृप्तकर-
ग्रहणेषु राजपाशभागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीकरणम् । पूर्वनिश्चितादपि धार्यनादिना
न्यूनपक्षमितिः । पक्षे करच्छेदो हस्तच्छेदः । बलिहस्ताश्रयः कर इत्यमरः ।
विरोधाभासपरिसङ्ग्राहमदरेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्रमक्षि । पक्षे मुनीनां हच-
विशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूत्रोत्पाटनम् । तरुमूलाचिवस्त्रेषु नेत्रमर्थगुणे रत्ने । मुनि-
यतोद्गुह्योक्त-प्रियालामस्यकिङ्गुके ॥ इति दशोर्विश्वः । पङ्कजानां कमलानां द्विजराज-
चन्द्रसद्विरुद्धता । द्विजराजः शशधर इत्यमरः । पक्षे द्विजा ब्राह्मणाः पक्षिणो वा ते च
राजानय । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । सावभौमो रुद्रः । सावभौमशब्दस्ययोगो
दिग्गजस्य । सर्वभूमिपुषिषीभ्यामिति व्युत्पन्नश्च त्वेन्द्राजभिन्ने नास्ति प्रयोग इत्यर्थः ।

युवतिप्रसवे दुःशामनदर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् ।
महावराहो गोवीडरणप्रवृत्तोऽपि गोवीडननमकरोत् । राघवः
परिहरन्नपि जनकभुवं जनकभुवा सह वनं विवेश । भरती रामे
दृष्टितभक्तिरपि राज्ये विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या
मिलितस्यापि पुनर्भूपरिग्रहो जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारण-

सक्तं च । न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अत्रविडमिव ज्ञानं सर्वे
शब्देन भासते ॥ इति बहुवचनानुपादे तु पक्षेऽप्येवमस्त्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्दपरत्वम् ।
सार्वभौमस्तु दिङ्नामे सर्वपञ्चीपतावपि । इति विश्वमेदिन्योः । पुण्ड्रकः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिङ्नामः । इत्यमरः । अग्निना तुलया च यद्विषंभीत्यानयोक्तानम् ।
सुवर्णानाम् । अत्राभिप्रायेण बहुवचनम् । तादृशयुद्धितीयानामन्वेषामभावादिति
भावः । मूची लोहं भोजनसाधनं तेन भेदो मचीनाम् । न तु मूची करान् अभिनयस्तस्य
भेदः । सर्वेषां नर्तककोतंजानां परिनिहितत्वादिति भावः । यदा मूची नारीणां कर-
णान्तरं गीताङ्गदारमवेशकिया । तस्मात् सेह इति भावः । एतेनास्य राज्ये सपत्नीर्ज्येष्ठा-
कनिष्ठान्यवधारामात्रो ध्वनितः । करणं साधने चित्रे कायकायस्य कर्मसु । गीताङ्गदार-
मवेश-जिघाभदेन्द्रियेषु च ॥ इति विश्वप्रकाशः । मूची करान् अभिनये नारीणां करणान्तरे ।
मूची मोहनदृश्य इति च । युक्तेनोदरपोडवा भङ्ग आमर्दः । भङ्गो आमर्दने । न तु
युक्तेन दुष्टवाचिबोधोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनोऽभावादिति भावः । यदा युक्तः
केतनं तस्य भङ्गः । मूची प्रहरणे युक्तः केतने धीमरागयोः । इति विश्वप्रकाशः ।
दुःशामनस्य धार्तरुद्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दृष्टमात्रमस्य निरोक्षणम् । करैः सूर्य-
किरणैः पत्रदारणं दक्षिणां विद्यामनं पश्यमानम् । न तु करपत्रेषु ककचेन दारणम् ।
ककचोऽसौ करपत्रमिच्छामरः । करपत्र इति भाषाशाम् । विरोधाभासेनाह । महा-
वराहो गोवीडरण्याय पृथिव्युडरणाय प्रवृत्तोऽपि गोवीडननमकरोत् । यद्गुडरण्याय
प्रवृत्तकाल्येवोद्भवमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थात्तरेण परिहारः । एवमद्येऽपि ।
जनकभुः पितृभूमिः । पक्षे जनकभुवा नीतया । विरामो रामाभावाद्देराग्यं च ।
दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरुद्धापरिग्रहः । पुनरुद्धतथोक्तत्वादुच्यते
या यथाविधि । न पुनर्भुः । पक्षे पुनर्भूतोयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः । गोत्राणां
स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गोत्राणां पर्वतानामिति परिहारः । इत्थं

विस्तारितभूमण्डनः । इत्य नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।
स पुनरन्य एव देवो न्यक्तसर्वावीर्यतिचरितः । तथाहि स
पर्वतः कटकमञ्चारिणा गन्धर्वान् दग्धिनश्चङ्गीवनिः सुवयन न
विरराम । स हि मान्यो नावय्यायोच्छलितो नो मायाजन्मने
हितस्य । स हि मानो गिरि स्थितो हृषध्वज । अनी सदा-
गतिरवधूताखिलकान्तारः पावक-येवरा नमार्गो मुक्तः सपत्नी-
हरश्च । स रत्नाकरोऽनहिसयः कथमगाधः समर्यादो नाद्रो को-

वर्णितविशेषाभावात् पूर्वस्य महावराहार्चिष्य वागवसरः स्मृतियोग्यं न नास्ति चित्ता-
मण्डितो राजा । यदेव वक्तव्यं तत्र दशकुमारमन्थनं दृश्यम् । वागवस्योऽन्यथा-
विशेष एव । अत एव न्यक्तसर्वावीर्यतिचरितः । कटकमञ्चारिणा गन्धर्वान् दग्ध-
कातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्वयवर्णनम् । इति लक्षणात् । पुनः ॥ १० ॥ ५८० ॥
सवयान् । कटकं हेत्यम् । गन्धर्वा अप्सः । शङ्खं प्राधान्यम् । यच्च कटकं ।
गन्धर्वा हाहाह्वयः । यच्च शिखरम् । तत्र पूर्वमहर्षिणा नावय्यायः ।
वाजिवाहावंगन्धर्व इति । कटकोऽस्यो नितम्बोऽदरेति । शङ्खं प्राधान्यमास्तीति
विश्वनरः । सुवयनेकं तमाह । स हि मान्यो लक्ष्मणदम् । अयस्याया गन्धर्वः ।
माया कपटम् । कन्यने हितः । हितधीने चेति अनर्थः । पक्षे स हि मानस्य ।
अयस्याया हिसः । उमायाः पार्वत्याः । अयस्याया हिस गन्धर्व इति पक्षः । गन्ध-
र्वेवमाह । स हि मानो हिससंहतिरूपो गिरिः पर्वतस्तत्र स्थितो हृषध्वज । पक्षः ।
स हि मानो विशीघ्रवयान् । गिरि वचने । हृषध्वजः धर्मध्वजः । पुण्ड्रवयसो मुक्तं
इय इत्यनरः । सतां साधूनामा साकल्येन गतिर्निर्वाही यस्मात् । येषां कानि गति-
र्नास्त तेषां वाराणसी गतिः । इति वत् । अवधूताः कम्पिता दुर्गोक्ता वा कान्तारा
दुर्गममार्गो दुर्भिक्षः वा येन । पावकानां पवित्रकर्त्रेणामयेवराः । तथा च मनुः ।
अग्निं चतुः कपिला सती राजा भिक्षुमहोदधिः । दृष्टमात्राः पुनस्तत्रैव तस्मात् पश्येत्
निश्चयः ॥ इति । पावकोऽस्यो सुटाचार इति विश्वनाथः । नमार्गेषु देवधृतमुक्तः ।
यदा । नमार्गेषु स्वरादिसुविधुतमुक्तः । उक्तं च । अगथाचारकया पाम गाहतामि
महोत्सवताम् । दृष्टासेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनेष्वर्थाणि ॥ इति । सुमतसः पार्वताम्
इति युवयद्वयविशेषनाम्नां लक्षणीकरोति । पक्षे सदागतिर्वर्ति । अवधूताखिल-

ऽप्यस्य विषयः सदा हिमकराश्रयोऽमृतमयः सपीतस्तस्या-
चलो नक्रोधो महानदीनः समुद्रः । स चन्द्र इव क्षणदानन्द-
करः कुसुदवनबन्धुः सकलकलाकुलगृहं नतारातिबलः । मित्रो

कान्तारः कल्पिताखिलकाननः । वावकायेसरी वज्रिसहायः । गभीरेषु मेघेषुसुक
उत्कृष्टितः । तथा च कालिदासः । मरुत्सखस्येव वल्गाहस्येति । सुमनसः पुष्पाणि
हरति तादृशः । तथा च कालिदासः । इतःप्रथं हरति पुष्पमनोवहानामिति ।
सुमनाः पुष्पमालयोस्त्रिदशे कोविदेऽपि च । इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः
पुष्पमिथमरः । कान्तारः कानने वेषो दुर्भित्ते दुर्गवर्त्तानि इति विश्वः । रत्नानामुत्तम-
वस्तूनामाकरः । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः । अहिरिवाहिः खलस्यस्यो न भवती-
त्यनङ्गिमयः । कथम् । अगाधः गभीराश्रयः । यदा । लिप्सारहितः । गर्भा लिप्तमरः ।
समर्थोऽवचितानतिक्रमचमोषः । उद्भूत उत्थितः रीको दीप्तिर्यस्य सः । रूच दीप्तौ ।
सञ् । इत्यप्यस्य न विषयः । अलुब्धत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः । तथा
चोक्तम् । दीहोति वचनद्वारा देहप्राप्ताः पञ्च देवताः । तत्तत्तत्तदेव नयन्ति धीमोहो-
क्तान्तिकीर्तयः । इति । किञ्च । स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि वधयित्वान् ।
एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव । इति । यदा । अल्लोड इति न कोऽपि
विषयः । जलावेष्टमीकृत्वालोडमङ्गाहकत्वादिति भावः । सदा हिमकरवसन्ततन्ध
आश्रयो गृहं यस्य । अमृतमयः । आम्नादकरूपवत्त्वात् । सपीतः सवालकः । पीतः
पाकीऽर्भको जिह्वः पृष्ठकः शायकः शिशुः । इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रवि-
धाताद्यनपनेशो न भवतीति भावः । महान् श्रेष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मूढा राजचिह्नं
तत्समहितः । पक्षेऽगाधसलस्यरहितः । मर्थादा सोमा अल्लोड इति न कोऽपि
विषयः । उद्भो जलमार्जारः । सदा हि निशवेन मकराणां जलगन्तूनामाश्रयः । यदा
हिमकरवन्दः । अमृतं सुधा गर्ल वा । पयः कौलान्ममृतम् । पीयूषममृतं सुधा ।
इत्यमरः । पीतो यानपात्रम् । यानपात्रं तु पीतोऽन्वि-भवे त्रिषु समुद्रिणम् ।
इत्यमरः । तस्यापीऽचलो मैनाकः । नक्रः कम्भीरः । नक्रस्तु कम्भीर इत्यमरः ।
स चन्द्रः । यदि आम्नादे । स्फायितस्त्रिवशीति रक् । अक्षदानां सुखप्रदाना-
मानन्दकर्ता । स्त्रिहिते रत्नान् सन्तोषयतीत्यर्थः । यदा । अण्ड अयमण्डयाभा-
वानन्दकरश्च । सुदावनं मुदवनं कोः पुष्टिप्रा मुदवनं तेन वन्द्यारव वन्धुः । यदा च
कालिदासः । तेनार्थैर्वालोमपराङ्मुखेन तेन प्रता विप्रमयं क्रियावान् । तेनास लोकाः

युः काचनशोभां विभ्रटचलाधिकलक्ष्मीः सुमेरुरिव । यस्य
 शिवः पुर्वगः सदा पार्थाऽपि न महाभारतरणयोग्य, भीष्माऽप्य-
 श्वकोत्तिनवेहितः, सानुचरोऽपि न गोत्रभृपितः । आप च त्रिशङ्कु-
 रिद्वे नक्षत्रपथस्खलितः, शङ्करोऽपि न विषाटो, पावकाऽपि न
 कृष्णवर्मा, आश्रयार्थाऽपि न दहनः, नान्तक इवाकलादपहृत-

५- नष्टमान् विनेवा तेनैव शोकापनर्देन पयोः । गाम आगत इतिवन कोल्लच्छपुषचारः ।
 इत्याद्यनुःषष्टिकलाः । नतमरातवर्त्तं यस्मात् । पद्य—चण्डा रावः । वसुदे
 केर वम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा मचराण्यतिवला यस्मात् । मितं सुदृढ ।
 हि स चकारो वाऽदे, का वा शोभा न पश्यत । अचला । छरा, अधिका लक्ष्मीर्दस्य ।
 एते—निधः सुयः । काञ्चन सुवर्णम् । अचलस्य पर्वतयोऽप्येका लक्षांशः । (“अथ
 मितं मखा सुदृढ” । “युष्मन्निक्षरणिमिदं” इत्युभयप्राणमरः) पुनर्दिरीधामासंगाह
 —पार्थोऽर्जुनस्य महाभारत रण-योग्यतानपेक्षी विरोधः । एवमस्ति । पद्ये—यस्य
 रिपुवर्गो महतो भारस्य तरये योग्योऽपि न, अत एव सदा सर्वकालेऽपि च अपगतोऽपि
 न योग्यः यस्य तादृशः । भोग्योऽपि शतमुपलोऽपि, अशान्तमिव पितामहाय हित,
 विवे न हित इति विरोधः । भोग्यो राजगुरुर्भयानकः ; तथाच कालिदासः—
 “भीमकान्तेर्भृङ्गयेः स वभूवापशोविनाम् । अधृष्टवाधिमस्यथ यादोर्द्वैरिवार्यवः ॥”
 इति । (“दाह्यं भीषणं भाग्यं चौरं भोमं भयानकम्” इत्यमरः) अशान्तमन
 समितं नवं स्तुत्यमोहितं चादृतं यस्य ; [शू. कृ. वने इत्यथा च्छंदोऽपि] यदा—
 नवं नवीनमन्यर्था विलक्षणम् । शतमुपलोऽपि, अशान्तमनस्य पितामहाय हित,
 तथाच द्विविक्रममदृ. शान्तनूतनयः इति, तव शान्तनोन्नयः ; शान्तनूतनय
 इत्येकोऽर्थः । पद्ये—शान्ती नृती नया यथोक्तिः । सानुप शिखरेषु चरति तादृशोऽपि न
 गोवभुवि पर्वतभूमादावतः स्थित इति विरोधः । अनुचरः सेवकः संहितः । न
 गोवैर्गोवनेर्भूयित इति परिहारः, स्वयमेव तेषां भूषक इत्यर्थः । [मज्जिमसुल्लसंस्कृत
 सुप्सुपेति समासः] विशङ्करिव नक्षत्रपथसंज्ञितः । नक्षत्रपथं आकाशं । पद्ये—यव-
 पथात् अक्षधमात् । शङ्करः शिषो विषादो विषमश्च । इति विरोधः । शङ्करः सुखकरः,
 न विषादो न दुःखोति परिहारः । पावकोऽग्निरासः । अग्न्यां नाग्निरिति विरोधः ।
 पावकोऽग्न्यां पवित्रकलां न कथयत्यां न दराचारः । (“वर्हिः गुप्ता
 कथयत्यां कथानुः पावकोऽग्नयः” इत्यमरः । “कथयत्यां हुताग्निं स्वादुराचारं
 विधनुदे” इति विश्वप्रकाशः) आश्रयाग्नौऽपि वज्रिरपि न दहती न वज्रिरिति

जीवनः, न राहुरिव मित्रमण्डलयहणविवर्धितरुचिः, न नन्दगीप
कलिविघटितः, न चक्रीव शृगालबधस्तुतिसमुद्भूतः, नन्दगीप
इव यशोदयाऽऽश्रितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भार्गव
इव सदा नभोमः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितः,
दिलोप इव सुदक्षिणानुरक्तो रक्षितगुह्य, राम इव जनि
कुशलवथोरूपोच्छ्रायः ।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनः, हिमालय इव जनितः ।

विरोधः । चाश्रयाचामाशा लक्ष्म्या वसिष्ठाश्रयाशः ; न दहनी नेष्टानां सन्नापक
परिहारः । ("चाश्रयाशो दहन्नातुः दहनी इत्यकाङ्क्षः" इत्यमरः) नानाक इव
इवाकक्षात् सङ्घसा अपद्यतं जीवनं जीवितं येन । पक्षे—जीवनं जीविका [या त्वे
स्युट्] न राहुरिव मित्रमण्डलयहणेन सूर्यमण्डलयहणेन विवर्धिता रुचिर्दीप्ति
सः । पक्षे—सुष्ठुद्राव्यवहारे विवर्धिता रुचिरिच्छा येन सः । न मल इव कलि न
युगविशेषेण विघटितो म्यातः । पक्षे—कलिः कलहः । न चक्रीव कृष्ण इव शृगाल
राजविशेषस्य बधेन मारणेन सत्या समुद्भूतः । पक्षे—शृगालः कातरः । ("शृगालो
जम्बुके भोक्तुं यूरं वे पाशिवान्तरं" इति विश्वः । कीशे दानवान्तर इति पाठस्त्वय
एतन्मूलक एव जम्बुद्वीपः) नन्दगीप इव यशोदया तन्नामनिजस्त्रियाऽश्रितः । पक्षे
—यमना दशरथा च । जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः शरीरं यस्य । पक्षे—घटितो
सन्धिविग्रहो येन सः । भार्गव इव युक्त इव, सदा सर्वदा नभोम चाकाशमाभी ।
पक्षे—दानभोगाभ्यां सङ्घितः । दशरथ इव सुमित्रव्या लक्ष्मणजनन्यापेक्षो युक्तः,
सुमन्त्रसञ्चकसारथिना अधिष्ठित आश्रितश्च । पक्षे—सुमित्रेणोत्तमपुत्रेण, सुमन्त्रेण
श्रीमन्नगुप्तवादेन । दिलोप इव सुदक्षिणार्था तन्नामनां पद्मनाभनुरक्त चामरः, रक्षिता
पाश्वता गोवांश्रिष्ठो येन तादृशश्च । पक्षे—सुदक्षिणार्था पात्रे दानव्यये, रक्षिता गोः
पृथ्वी वाथो वा येन सः । ("सर्गेषुपगृह्यस्वयं । दहन्नेष्टाश्चभृजलिः । लक्ष्यदृष्ट्या । स्वधां
पुंस गोः" इत्यमरः) राम इव जनिः कुशलवथोः रूपस्य सोन्दर्योच्छ्राय चोन्नत्यं
वर्धितम् । पक्षे—रामे यथा स्याच्छ्रायस्तथा जनिः कुशलवथोः । विमलवत्तन्नेषोऽयं
नोलीत्यलस्यहिनी नेत्रे तन्वां श्रितवत् । तथा च वालिदासः,—"कपं तदीजास्व
तदेव बोधे तदेव नेष्टार्कमुपतत्त्वम् । न चारयात् सादविमद कुमारः प्रवर्तमानो
दोष इव मदीयात् ॥" इति ।

शिवः, मन्दर इव भोगिभोगाङ्कितः, कैलास इव महेश्वरीपभुक्त-
कोटिः, मधुरिव नानारामानन्दकरः, क्षीरोदमथनोद्यतमन्दर
इव सुखरितभुवनः, रागरज्जुरिवोक्तामितरति, ईशानभूतिमन्त्रय
इव सम्योच्छलितः, शरन्मेष इवावदातहृदयः विष्णुपदावलम्बी

तस्य पुनः कन्दपङ्केतुनामेति सम्बन्धः । पारिजातो देवहस्तः, ("पक्षेने देवतरयो
मन्दारः पारिजातकः" इत्यमरः) चाशितं मन्दनमिन्द्रवर्नं येन सः, ("मन्दनं वनम्"
इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः । पक्षे—आशितान् मन्दयतीति तादृशः । हिमालयो हिमवान् ।
जनितोत्पादितः शिवा गौरी येन, ("शिवः भवानो रुद्राक्षो" इत्यमरः) पक्षे—
शिवं सुखं, ("शु क्लेशं शिवं भद्रम्" इत्यमरः) मन्दर इन्द्रकोलः । भोगी
सर्वः । भोगः शरीरम् । पक्षे—भोगी मुखो । भोगः स्वादिसम्भोगः । ("उरगः
पन्नगी भोगी" । "भोगः सुखे स्वादिभृतावहेष फणकावयो," इति उभयव्याप्यमरः)
कैलासः पर्वतः । महेश्वरः शिवः । कोटरधमः । ("कोटिर्ये प्रकृषे च" इति
धरणिः । "रजतादिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः" इति हेमः । "शिवः
गूष्मी महेश्वरः" इत्यमरः) पक्षे—महेश्वरैर्मन्दाराङ्कपभुक्ताः कोटयस्तस्याङ्काणि
अमानि यस्य सः । ("कोटिः स्त्री धनुषोऽप्ये व्यात् सङ्काभेदप्रकर्षयोः" इति विश्वः)
मधुरवसन्तः । नाना आरामा अनेकोपवनानि तेष्वानन्दकर्ता । ("आरामः व्यादप-
वर्णं कृत्स्नं वनमेव यत्" इत्यमरः । "अथ पुष्पस्यै मधु । दैत्ये चैवं वसन्ते च मधुः"
इति विश्वः) पक्षे रामाः स्निग्धाः । ("सन्दरी रमणी रामा" इत्यमरः) क्षीरोदः
क्षीरसमुद्रः । ["उदकस्योदः सज्जायाम्" इत्युदकस्योदादेशः] ("रत्नाकरी जलनिधि-
यां दत्ता पतिरप्यतिः । तस्य प्रभेदाः क्षीरादौ लवणोदकाद्याऽपरे ॥" इत्यमरः)
मन्दरी सम्याचलः । सुखरितं शब्दाद्यमानं भुवनं जलं येन । ("पयः कोलाल-
मयतं जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः । "इन्द्रकोलस्तु मन्दरः" इति हेमचन्द्रः) पक्षे—
भुवनं जगत् । ("विटपं भुवनं जगत्" इत्यमरः) अस्मिन् पक्षे जयशब्दधीषण्येति
शेषः । रागरज्जुः कामः । ("कन्दर्पो दपङ्कः कामः शिखिस्युर्जशावहः । सर्वधर्म-
मनीहारी रागरज्जुः प्रकीर्तितः ॥" इत्युत्पत्तिम्) रतिः कामस्त्री । पक्षे—
रतिरनुगा । ईशानः शिवः । ("शर्व ईशानः शङ्करः" इत्यमरः) भूतिभञ्ज । ("भूति-
भञ्जनि सम्पद" इत्यमरः) सम्योच्छलितः । पक्षे—सम्यग्धावतीति सम्याः ।
["आतथोपसर्गे" इति चः] सम्यः सम्यग्स्वभारकर्ता, अत एवाच्छलितः केनापि

च, पार्थ इव समरसाहसोचितः, कंस इव कुवल्यापीडभूषितः,
तार्क्ष्य इव विनताऽऽनन्दकरः सुमुखनन्दनश्च, विष्णुरिव कोडी-
कृतसुतनुः, शान्तनव इव स्ववशस्थापितकालधर्मः, कौरव-
व्यूह इव सुशर्माभिष्ठितः, सुबाहुरपि रामानन्दः, समदृष्टिः

इलितुमशक्यः । ["तदस्य सञ्जातम्" इति क्लृप्तशब्दादितच्] शरत्कालिकमेघ-
प्रवाहदातृद्वयः कलसम्बन्धप्रतिभासमाननैश्वर्यद्वितातःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी
आकाशावलम्बी । ("विश्वविष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविद्यायसौ" इत्यमरः) पक्षे—
अवदातृद्वयः शुभान्तःकरणः । ("हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः) [देप्
शोधने इत्यस्मात् क्तः, "आदेवः" इत्यात्वम्] विष्णुपदं हरिचरणम् । पार्थोऽर्जुनः ।
समरं सङ्ग्रामं साहसं तपोचितो योग्यः । पञ्चदशैव समोऽयः । यथा—रसो-
ऽनुरागः, आह्वयः स्मितम्, [आडोषदर्थे] समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्या-
मुचिता योग्यः, धर्मराज इव समवर्तीत्यर्थः । ("पक्षो दमः । दासो दास्यं च"
इत्यमरः) कंसस्तन्नामा देवः । कुवल्यापीडस्तडको । पक्षे—कोः पृथिव्याः वलय-
द्वरापीड इव कुवल्यापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत्, तादृशेन भूषितः ।
"यस्याधोऽधिकुरनिभरः कर्णपुरो मधूरो भासो दासः कविकुलगुरुः कासिदासो
बिलासः । दधौ दधौ दधयवमतिः पञ्चवाचस्तु वाचः केचो नैवा कथय कविता-
कामिनो कोतकाय ॥" इतिवत् । ("कटको बलधोऽस्त्रियाम् ।" "शिक्षास्वापीड-
शेखरो" इत्युभयत्राप्यमरः) तार्क्ष्यो गरुडः । विनता तन्मृता तदानन्दकरः ।
("गरुत्मान गरुडस्तार्क्ष्यो देवतेश्वरः" इत्यमरः) पक्षे—विनतानां नम्राणामानन्दकरः ।
सुमुखाः पण्डितालोका इव वचसा । पक्षे—सुमुखो गरुडपुत्रः स नन्दनः पुत्रो यस्य
सः । विष्णुरिव कोडीकृता युक्तीकृता शोभना तनुः शरीरं येन सः । (चान्तः
कोडशब्दः । "कोडः युक्तरमातृशोः" इति विश्वप्रकाशः । "स्त्रियां मूर्तसमुत्तनुः"
इत्यमरः) पक्षे—कोडीकृतोऽप्युक्तीकृता सुतनुर्येन सः । [आशीघ्नश्च तारव्यात्
ताच्छब्दाम्] ("उत्सङ्गयुक्तरो कोडः" इति पाठश्रीकाधिकारऽनेकाग्रध्वनिमञ्जरी)
यथा—कोडीकृता चालिङ्गिता सुतनुर्येन सः । ("चालिङ्गनं परिष्वङ्गः संश्लेष उभ-
यूदनम् । अहवालिः परीरम्भः कोडीकृतिः" इति डेमः) शान्तनवो भीष्मसदृश स्ववशे
स्थापितः काशधर्मो मत्स्यधर्म सः । ("स्यात् पञ्चता काशधर्मो द्रिष्टान्तः पल्लयोऽन्वयः"
इत्यमरः) पक्षे—काशश्च धर्मः ; तथाच व्यासः,—"काशो वा कारुण्यं राशी

रवि महेश्वरः, मुक्तामयाऽप्यतरलमध्यः, जलद इव विमल-
तरवारिधारात्रासितराजहंसः, वंशप्रदीपोऽप्यक्षतदशस्तनयः
कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणैव सकलकलाकुलगृहेण, शर्वरीतिहारिणा,

राजा वा कासकारणम् । इति ते संशयो मा भूद्राजा कासस्य कारणम् ।
राजा धर्मस्य कारणम्" इति व्युत्तिः । कौरवव्यूहं सुशर्मा नाम याडा । पक्ष—
सुशर्मणा अतिसुखेनाधिष्ठितः । ("शर्मणातसुखानि च" इत्यमरः) पुनर्विरोधा-
भासेनाह—सुधाहुषत्रासको राजसः । रामो दाशरथिः । सुधाहुरासस्य रामानन्द-
भर्तृत्वं विरोधः । अवापिनाऽऽपाततो विरोधः, पक्षान्तरण परिहारः । सुधाहुः
श्रीभक्तभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयतीति तच्छील इति परिहारः । ("भुजबाहू
प्रविष्टो दीः" । "सुन्दरी रमणी रामा" इत्युभयवाक्यमरः) समदृष्टिः अविषमदृष्टिः ।
महेश्वरः शिवः । ("शिवः एषो महेश्वरः" इत्यमरः) शिवः समदृष्टिरिति विरोधः ।
पक्षे—समदृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः, महेश्वरी महाराजः । ("स्वामी त्वीश्वरः
पतिरीशिता" इत्यमरः) मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । ["तत्प्रकृतवचने" इति मयट्]
अतरलमध्यः तरलो हारमध्यमखिलदहितो मध्यो यस्य सः ; हारस्यातरलमध्यता
विरोधः । ("तरलो हारमध्यगः" इत्यमरः) अत्र मध्यशब्दप्रयोगस्तु "दंभ्यो
निवापाञ्जलयः पितृणाम्" इत्यादिबद्धबोध्यः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः ।
पक्षे—मुक्तामयो नीरींगः । अतरलो धीर इति परिहारः ; पराङ्मनासु पराङ्मुख
इत्यर्थः । ("रोगव्याधिगदामयाः" । "चञ्चलं तरलं चैव" इत्युभयवाक्यमरः) जलदी
मिवः । विमलतरया अतिस्वच्छया वारिधारया त्रासिता राजहंसा येन सः । ("राज-
हंसास्तु ते अच्यु-चरणेर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः । उपलक्षणे वतीया) पक्षे—
विमलतरवारिः खड्गलदीपधारया त्रासिता राजान एव हंसा येन सः । ("करबाल-
निस्त्रिंशजपाखड्गाक्षरवारिकौलेप्रकमण्डलापा." इति हेमः । "खड्गादीनां च
निश्चित-मुखे धारा प्रकीर्तिता" इति विश्वः) वंशप्रदीपः वंशे वेणो पदीपः आकाश-
दीपः । अक्षता अदग्धा दग्धा वर्तियस्य तादृशः, दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः ।
पक्षे—वंशप्रदीपः कुलदीपः । अक्षता अनटा दग्धा अवष्टा यस्य तादृशः । ("दग्धा
वर्तिर्दग्धा वयः" इति हारावली । "दो वंशो कुलमस्करो" । "दग्धाऽवष्टा-
नेकविधा" इत्युभयवाक्यमरः ।

दलितकैरवेण, कुसुदवनवन्धुना, प्रसाधिताग्नेन विलोकिताः,
जतधय इवोन्नसितगोवाः, सुदूरविवर्द्धितजीवनाः, प्रसन्नसत्त्वाः
सन्तः परां वृद्धिमवापुः ।

यस्य च जनितानिरुद्धलीलस्य, रतिप्रियस्य, कुसुमशरासनस्य
मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासः ।

यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये, श्रुतिसुखदकोमलकोकिल-

टिप्पणी—येन कन्दर्पकेतुना कन्दर्पेण सकलसत्ताकुलग्रहेण । पुनरुक्तोऽसौ
श्रेयः । शर्वरोतिहारिणा शर्वण्यां शर्वरोतिरिवेतिर्दुःखदत्तात् तमकहारिणा
तत्रागतेन । दलितकैरवेण विलासितकुसुदेन । प्रसाधिता अलङ्कृता आशा दिग्घो-
शेन तादृशेन । विलोकिता दृष्टाः । जतधय इव समुद्रा इवोन्नसितगोवा उन्नसित-
पर्वताः, सुदूरविवर्द्धितजीवना दूरप्रवृद्धजन्ताः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजनकाः सन्तः
परामुक्तां वृद्धिमवापुः । (“सत्त्वोऽस्मि जगुषु क्रीवे व्यवसाये पराक्रमे” इति
वैजयन्ती । “अथ शर्वरो निशा निघोषिणो राविः” । “प्रसाधितोऽलङ्कृतयः” ।
“आशाश्च दलितश्च ताः” । “मित्रे कुसुदकैरवे” । “अटिमोवगिरिशावा” । “जीवने
भुवनं वनम्” । “कवन्धमुदकं पाथः” इति षट्सप्तमरः) अथांनरे—शर्वण्य शिवस्य
रोतिः सम्प्रदायस्तेन हारी मनोहर, तेन । दलितानि नाशितानि कैरवापि शमयो
येन । प्रसन्नसत्त्वा आशा अर्थिनामभिलाषो येन । [आच संनिद्धौ] उन्नसित-
गोवाः प्रसिद्धवङ्गाः, सुदूरमायतं विशीयेष वर्द्धितं जीवन्त्यनेनेति जीवनं जीविषा-
येया तादृशाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नस्वभावाः, सन्तः कोविदाः । (“कैरवो चन्द्रिशा
प्रोक्ता कैरवं कुसुदे दिवि” । “सत्त्वं गुणे विशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः”
इत्युभयत्रापि विश्व, । “सन् सुधीः कोविदो ब्रुवः” इत्यमरः) ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादिता अनिरुद्धलीलापतेर्लीला विलासो येन तस्य,
दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासासोक्तांशं प्राप्तम् । (“अनिरुद्ध उवापतिः” । “लीला
विनाशक्रिययोः” इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—जनितानिरुद्धलीलकोत्पादितानिवारित-
विलासस्य । रतिप्रियस्य अनुरागवह्नस्य । कुसुमशर काममत्तति विपति अतिसुन्दर-
त्वात् तादृशस्य । [असु सेवये] (“लीलां विनाशविध्योश्च-विधमा खलितं तस्याः
हिंसा लीलेत्यमो हावाः क्रियाः शङ्कारभावजाः” इत्यमरः) ।

टिप्पणी—यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादिता अनिरुद्धलीलापतेर्लीला विलासो येन तस्य,
दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासासोक्तांशं प्राप्तम् । (“अनिरुद्ध उवापतिः” । “लीला
विनाशक्रिययोः” इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—जनितानिरुद्धलीलकोत्पादितानिवारित-
विलासस्य । रतिप्रियस्य अनुरागवह्नस्य । कुसुमशर काममत्तति विपति अतिसुन्दर-
त्वात् तादृशस्य । [असु सेवये] (“लीलां विनाशविध्योश्च-विधमा खलितं तस्याः
हिंसा लीलेत्यमो हावाः क्रियाः शङ्कारभावजाः” इत्यमरः) ।

रुताय, विकारिणपल्लवाय, कृतकान्तारतरङ्गाय, सुरभिसुमनो-
भिरभिरामाय, सर्वजनमुलभाय, विस्तारितकनकमण्डपे, अति-
क्रान्तदमनकाय वमन्तायेव, वनलता इवोत्कलिकामहस-
सङ्कुलाः, भ्रमरसङ्गताः, प्रवालहारिण्य, विलसद्वयसस्तरुण्यः
सृहयाचक्रुः ।

["सुहृदोऽसिः" इति सम्प्रदानमञ्जुः] अनुगतो दक्षिणसदागतिदः लणमाकृतो
य तस्मै । श्रुतेषुखः कोमल कोकिलवत् पिकगन्दा यव तस्मै । कृत, कान्तारस्य
कान्तस्य तरङ्गः कल्पनं येन तादृशाय । विकारिणः पल्लवा किञ्चिन्मयानि येन
तादृशाय । सर्वजनानां मुलभं पदं यव तादृशाय । विस्तारिता कनकस्य धुस्तूरस्य
चम्यकस्य वा मण्डपं येन तादृशाय, अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
ताभिरभिरामाय सुन्दराय । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशरो येन तथाभूताय ;
शिशिरकल्पात् तस्मात्तिक्रम इति भावः । वनलता इवोत्कलिकामहसः पौद्गलकोरक-
सङ्घेष्ण सङ्कुला व्याप्ताः । भ्रमरैर्मधुपैः सङ्गताः । प्रवालैर्न नमपल्लवैर्न हारिण्यो
कनोद्धराः । विलसद्वययो विलसत्पवित्रः । ("वायुमांतविश्वं सदागतिः" । "श्रुतिः स्त्री
यवकं यव." । "कोकिलः पिक इत्यपि" । "तरयां वासितं कृतम्" । "पल्लवोऽस्त्री
किञ्चलप्रभम्" । "वा पुंस पदं नल्लिगम्" । "धुस्तूरः कनकादयः" । "सुरभिर्लोणतपण्यः" ।
"इष्टगन्धः सुगन्धः स्यात्" । "गन्धः सुमनसः पुष्पम्" । "कनिका कोरकः पुमान्" ।
"पद्मदम्भः शालय" । "प्रवालमङ्गुरोऽप्यस्त्री" । "खगवः स्यादित्योर्वचः" इति चतुर्दश-
स्वयमरः । "कान्तारः कान्तने चिचो" । "कनकं चम्यकं हे ख धुस्तूरऽपि निगद्यते" ।
इत्युभयवापि विवक्षितम् । "दमनो वीरपुष्पयो" इति धर्माणि । पदं—अनुगतानां दक्षिणानां-
सुन्दराणां नदा सवेदा गतिरागमनं तस्मै । [तादर्थ्यं चतुर्थी] यद्वा—अनुगता संवका
दक्षिणा व्यङ्ग्यारकुशला, सन्तश्च तेषानागतिरा साकल्येन गतिनिर्वाही यस्मात्,
विशेषव्यापि जनस्य पालनकर्त्तव्यं । श्रुतेषुखः कोमलं कोकिलवत् वत् गन्दी यस्य
तस्मै । [क गन्दी क्त.] कृतः कान्तानां स्त्रीणां तरङ्गः सुरतरङ्गो येन तस्मै, अत एव
विकारिणः पल्लवः यद्गारा येन तादृशाय, अत एव सुरभिसुमनानि, सुगन्धिपुष्पैरभि-
रामाय । यद्वा—सुगन्धयः स्याताः सुमनसः पण्डितास्ते । सर्वजनानां मुलभा पद्या
सौख्यं तादृशाय । विलसिता कनकस्य सुवर्णस्य सण्णं येन तादृशाय । अतिक्रान्तो
दमनका वीरा येन तस्मै यद्वा—दमयतीति दमनः शत्रुः । उत्कलिका उत्कण्ठाकासां

यस्य च समरभुवि भुजदण्डेन कोदण्डं, कोदण्डेन शराः,
शरैररिशिरः, तेनापि भूमण्डलं, तेन चाननुभूतपूर्वो नायकः,
नायकेन कीर्तिः, कौत्था च सप्त सागराः, सागरैः कृतयुगादि-
राजचरितस्मरणम्, अनेन च स्थैर्यम्, अमुना च प्रतिक्षण-
मास्यमासादितम् ।

यस्य च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलताडन-
भौतेरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः ।

यस्य च निशितनाराचजर्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्थल-

सङ्क्षेप सङ्गुलाः । भमरैः चासुकेललाटालकैर्वा सङ्गताः । प्रवालौ विद्रुमः, हारी
मुक्तावली, तौ तौ यामां ताः । यथा—प्रकटा बालाः केशाक्षैर्हारिण्यो मनोहराः ।
दिलसदृशो योवनं यामां ताः । (“टाँचये सरलीदारौ” । “मेघनं निधुवनं रत्नम्” ।
“लज्जोः पद्मालया पद्मा” । “स्वर्णे सुवर्णे कमलम्” । “उत्कण्ठोत्कलिके समे” ।
“अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम्” । “चिद्रुरः कुमालो बालः” । “हारी
मुक्तावली” इत्यष्टम्यमरः । “पद्मवः स्नातु निवसत्ये विद्रुमहारयोरपि” । “सुरभिः
सोरभे ख्याते वसन्ते पण्डितेऽपि च” । “भमरः चासुके भृङ्ग-ललाटालकयो-
रपि” इति त्रिष्वपि विश्वः । “बन्धो बाल्यादि पक्षी च योवनं च कचिरयः” इति
शाश्वतः) ।

मालादीपकेनाह—यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणाङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं वनुः
समासादितम् । अथ यथायथं लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । (“शरासनकोदण्डकामु-
कम्” इत्यमरः) पूर्वे नागुभूतीऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः । कृतयुगादि-
राजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्वेनेव तेजसा लोकप्रकाशनादि तत्कारणम्, अनेन
कारणेन स्थैर्यम्, अमुना स्थैर्येणायुष्ये, स्मरणस्यागुविनाशित्वात् । “मालादीपकमाद्यं
चेत् यथोत्तरगुणावहम्” ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलेन ताडनं पत्युमंरयो-
त्तरमुदस्ताडनं तेन भौतेरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उत्प्रेक्षावहारः ।
“सम्भावना स्यादापेक्षा” इति लक्षणात् । (“पथ्येकभूः परिसरः” इत्यमरः) ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् खड्गो रराजित्यन्वयः । निशित-
नाराचैस्तीक्ष्णबाणैर्जर्जरितानि शिथिलावयवानि ग्रानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थानि

विगलित-मुक्ताफलनिकरदन्तुरितपरिसरे, पतत्पवरथे, रक्तवारि-
सञ्चरदनेकच्छायापन्नपुण्डरीकवाहिनीगतसमाकुले, नृत्यत्-
कवन्धे, सुरसुन्दरीसमागमीत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभाषणे
समरसागरे भिन्नपटातिकारितुरगरुधिराद्रेजयन्तस्मोपादालक्तका-
रागरञ्जित इव खड्गो रराज ।

अथ कदाचिदवसन्नायां यामज्यां दधिधवले कालक्षपणक-
ग्रासपिण्डे इव, निशायमुनाफेनपुञ्जे इव, मेनकानखमाजन-

तेभ्यो विगलितेः सप्तभुक्ताफलनिकरेदन्तुरितो दन्तुरवशाच्चरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । [दन्त उन्नत उन्नत् । उन्नतो दन्ता यस्य दन्तः । अस्मादाचारे किप्.
क्तः इट्] यदा—दन्तुरं विषमानरं तददाचरितम् । ("दन्तुरं वाच्यं वादिदन्तुरं
विषमानरे" इति विश्वप्रकाशः) पतत्पवरथे पतदाणे । रक्तमेव वारि जलं तत्र
सञ्चरदनेकच्छायापन्नककालि उन्नतं पलं मांसं यस्मात् सत्यं मांसगन्धं तत्र पुण्डरीकं
मितच्छतं च यत्र तादृशं यदाहिनीयतं मेनागन्धं तेन समाकुले । नृत्यत्कवन्धे
नृत्यच्छिन्नसप्तकोरं । सुरसुन्दरीषामसुरतां समागमीत्सुकानां चारुभटानां योधा-
नामहङ्कारोऽहङ्कारमित्यस्य सम्भारस्तेन भोषणे । वषट्कार इति निर्देशात् समुदायादाप-
कारः । यदा—अहङ्कारस्य गन्धस्य सम्भारेण भोषणे । ("भटा योधाश्च योदारः" उ
"कवन्धोऽस्ती कियवृत्तानपमूर्दकलिवरम्" इति इश्वरप्रमरः । "तराङ्गिण्या च सेनायां
वाहिनी परिकीर्तिता" इति विश्वः । "उत्पल कृतभरुहं । इन्दोर्वं मांसगून्धे"
इति हेमः । "पुण्डरीकं मितभाञ्जं मितच्छवे च भेषजं" इति विश्वप्रकाशः । "पवरथो
वाचपथे" इति धरणिः) पञ्च—पवरथः पथो । उत्पलानिन्दोवरम् । पुण्डरीकं
प्रिताभोजम् । कवन्धं जलम् । वाहिनी नदी । ("कवन्धमुदकं पाथः" इत्यमरः)
सुरसुन्दरी सत्यमेदयाकभटोऽपि । छेकानुपापार्थ्यपनाशेपदकोरं चालङ्काराणां
यथापमानं मङ्गरसंसृष्टो । भोजो गणः । वेदभी रीतिः ।

अथानन्तरं, स इति शेषः । कन्दर्पकेतु कदाचिदवसन्नायां समागमायां रजन्या-
मटादगवर्षेदंभीयाम् ["ईषदमनाप्रो कन्ध्वन्द्रेयदमोधम्" इति देगीयः] ईषद-
समानाटादगवर्षां कन्यां स्वप्नप्रसन्नदित्यन्वयः । अथसन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य शीघ्र-
फलदत्तं ध्वनितम् ; सदुक्तं गुरुणा—“अरुणोदयवेलायां दशाह्नेन फलं भवेत्” इति ।

शिलाशकले इव, मधुच्छत्रच्छायमण्ड तोदरे, पश्चिमाचलोपधान-
सुखनिलीनशिरसो राजतताटङ्गे इव, शेषमधुभाजि चषके इव
विभावरीवध्वाः, अपरजनधिपयमि शङ्खकान्तिकासुके मञ्जति
कुमुदिनोनाथके, शिशिरकदम्बितकुमुदधूलिमध्यवहचरणेषु षट्-
चरणेषु, कलप्रलापबोधितचकिताभिसारिकासु सारिकासु,
प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु, विभासराममुखरकार्पटिकजमोप-
गीयमानकाव्यकथासु रथ्यासु, सकलनिपौतनिशातिमिरमति-

एतादृशे कुमुदिनोनाथके चन्द्रेऽपरजनधिपयसि पश्चिमममुदगले मञ्जति सतीत्य-
न्वयः । काव्य एव चात्र हस्तस्य दक्षिणवले वामपेष्के इव ; अत्र चकस्य भवचार्यं
दक्षिणवत्, पिण्डो दीयते इति प्रसिद्धम् । निशा रात्रिः शेषं यमुना तस्याः फेनपुच्छ
इव । मेलकामण्डलाकनाथे शिखाशकले "भांवा" इति भाषायाम् । मधुच्छत्र-
छाया मधुच्छत्रच्छायां ["विभाषाभिना —" इति लोचनम्] तदन्त्यमण्डतोदरं मण्डलमधो
यस्य तस्मिन् । पश्चिमाचलोऽस्त दिः, स एवोपधानं शिरोऽवमुत्थनं, तत्र सुखेन
निलीनं स्थितं शिरो यस्यास्तथा विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिंश राजतताटङ्गे इव रौप्य-
चषकं मधुभाजि शिरे इव "ट्टङ्को" इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि पौतशीतमय-
सहिते चषके पानपात्रे इव । शङ्खकान्तेः कासुकेऽभिलाषुके तुल्ये इव । ("चषकोऽप्यो
पानपात्रम्" । "उपधानं तूरवहः" । "कामुके कवितामुचः" इत्यमरस्त्रिष्वपि)
उप्रेक्षालङ्कारः । शिशिरेण तुषारेण कदम्बितः कदम्बवदाचरितः कुमुद-
धूलिसन्तत्यं बहाचरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु । ("शिशिरः स्यादतोर्भेदे
तुषारे जीवनेऽप्यत्र" इति विश्व-काशः । "षट्पदभ्रमरालयः" इत्यमरः)
कलप्रलापऽवकामधुरध्वनितेन बोधिता अत एव चकिता अभिसारिका अभिलासु
सारिकासु । ("कालाचिन्तो तु या याति सङ्केत साऽभिसारिका" इत्यमरः)
स शिलाशब्दतान्त्र्यादिदेन्त्यादिभ्यः, तदुक्तमृगभेदे — "स्तोत्रिङ्कोऽर्थं शारिः शकुनि-
विशेषे तु दन्त्यपालयः" इति । प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेण अध्ययनशीला येषु तादृशेषु
मठेषु क्व वासिनिवन्तेषु । ["कर्मणि षटोऽडच्" इत्युत्पत्त्यर्थः] ("कर्मशीलस्य
कर्मठः" । "मठश्च वादिनिचयः" इति हश्रीरमरः) विभासरामेण रागविशेषेण मुखर-
कार्पटिकजमोपगीयमाना कथाचक्रमिदुभिः, "कपडिया" इति भाषाप्रसिद्धैरुपगीयमाना

तनोयस्तथा वोढुमसमर्थं प्विव, कज्जलञ्चाजादुहमत्स्विव,
कामिमिथुननिधुवनलोलादर्शनार्थमिवोदयाविकाशतटानखिन्नेषु,
विविधवन्धरतक्रौडासाक्षिषु, शरणागतामवाधीनीनं तिमिर-
मवक्त्वा, दुर्जनैश्चिद्वदम्बस्नेहतया मन्दिमानमुपगतेषु, अतिवृद्धे-
ष्विव दशाऽन्तमुपगतेषु, विप्रचनदोश्वरैश्चिद्वदमात्रावशेषेषु,
दानवैश्चिद्वद निशाऽन्तमध्यवारिषु, अस्त्रागारिशिखरैश्चिद्वद पत-

काव्यकथा यासु तादृशीषु रय्याषु प्रतीक्षीषु । गानेऽनतिपाटवं ध्वनयितुं मुखरशब्द-
प्रयोगः । (“रय्या प्रतीक्षी विगिह्वा” इत्यमरः) यस्यकालङ्कारः । प्रदोषेष्टवशेषेषु
सत्स्वित्त्वयः । अतितनोयस्तथा अतिशयत्वन सकलान्जीतान्प्रतीक्षां तदादु-
मसमर्थं प्विव । निधुवनलोला सुरतक्रौडा । (“सैद्यं निधुवनवतम्” इत्यमरः)
सद्वीरका वीवाग्रमनकिथा, तस्याः अतः, तद्दानविधानम् । विविधवन्धो
मयूरादिवन्धो यत्र तादृशतक्रौडानां साक्षिषु साक्षादृष्टेषु । शरणागतमवाधीनीनम्
अवकाशानं तिमिरमन्धकारमवक्त्वा रक्ष्यम् । तथाच वराहः,—“नात्मा न भोता न
वृथाननाय विमुक्तगन्ता विरलायमाना । शोषायुधा वातगतानतीर्णां स्तेनं न
बध्ना न च पीडनीयाः ॥ कुलेकतनुः शरणागता वा कृताञ्जलियंश्च बटेन तवाग्रम् ॥”
इति । उत्तरत्र वयम् इत्यादौ वचनविपरिणामः । (“शरणं गृह्णन्निवाः” ।
“तमिस् तिमिरं तमः” इतिदशोरप्यमरः) उत्तरकालङ्कारः । दुर्जनैश्चिद्वदम्बस्नेहतया
नष्टमेतत्वन, मन्दिमानं मुहकर्मणि शिथिलताम् । (“स्नेहोऽनुवागद्येकस्य तेनेऽपि
च निगद्यत” इति धरणिः) पक्षे—स्नेहसेलम् । मन्दिमानमल्पतेजस्वम् ।
अतिवृद्धैश्चिद्वद दशाऽन्त वयसोऽन्तमुपगतेषु । पक्षे—दशाऽन्तं वर्त्तकाऽन्तम् । (“दशा
वर्त्तिर्दशा वयः” इति हारावली) विप्रचनदोश्वरैश्चिद्वद सर्वस्वदानादिना प्राप्तदार्द्रि-
ष्विव ; एतच्च सत्यदेन ध्वनितम् ; पात्रमात्रावशेषेषु दैहमात्रावशेषेषु । तथाच
कालिदासः,—“शरीरमात्रेण नरेन्द्र ! तिष्ठन्नाभाति तीक्ष्णप्रतिपादितार्हः । आरण्य-
कापातकप्रभवातः स्तब्धेन नीवार इवावशिष्टः ॥” इति । (“पात्रं तु भाजने शीघ्रे
देहे तीक्ष्णतार्हः” इति मङ्गोपः) यथा—पात्रममात्रः । (“पात्रं सुवादी पर्वे च
राजमान्त्रांश्च सेव्यते” इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—पात्रं भाजनम् । दानवैश्चिद्वद निशा
राविषाद्या एतमश्वशोचरशमीलेषु । पक्षे—निशाऽन्तं गृहं तन्मध्यवारिषु । (“निशाऽन्तं

त्यतङ्गेषु प्रदीपेषु, अनवरतमकरन्दविन्दुमन्दोदलुब्धमधुकर-
निकुरुस्वभङ्गारमुखरितेषु, श्लानिमानमुपगच्छत्सु वासागार-
कुसुमोपहारेषु, विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकाद्वाष्पविन्दू-
निवोत्सृजनीषु, प्रियतमगमननिषेधमिव कुर्वतीषु वाचाल-
तुलाकोटिभिश्चरणपङ्क्तयैः, रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमविगलित-
केशपाशदरदनितमालतौमालापरिमललुब्धमधुकरनिकरपद्मा-
निलनिपीतनिटाघजलशीकरासु, उद्वेगज्ज्वलिकङ्कणभणत्कार-
मुखरासु, नवनखपदसंसक्तकेशनिर्मोकवेटनाकतशीत्कारविनि-

इत्यस्य मदनम्" इत्यमरः) अस्तुतिरिरस्तावच्छिखरेष्विव । पतङ्गः सूर्यः । पङ्के —
पतङ्गाः शतभाः । ("पतङ्गः शतभादित्यो" इति विश्वः । "अस्तु चरमः आभूत्"
इत्यमरः) एतादृशीषु वासागारकुसुमोपहारैस्त्रितयैः । अनवरतं मकरन्दविन्दु-
मन्दोदः पुष्परसममृदस्तम्बलुब्धमधुकराणामभिलाषुकभमराणां निकुरुस्वं दृष्टं तस्य
भङ्गारेण रविविशेषेण मुखारतेषु मन्दायनानेषु । ("चन्दोदविमरमजाः" । "लब्धो-
भिलाषुकस्तथक्" । "निकुरुस्वं कदम्बकम्" इति विश्वस्यमरः) एतादृशीषु प्रियतमा-
स्त्रितयैः । विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्दकुसुमैरलकैः । [करणे टतोया] प्रियविरहेण
भाविविप्रियविरहेण शोभस्तत्तादाष्पविन्दुनिवोत्सृजनीषु, अनेन वृष्टिध्वानताः ; अत एव
प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु । तदाह नारदः, — "अकालजघु नृशतिर्वयद्वाजं त-
वृष्टिषु । उत्पानय विविधेषु सप्तगात्रं तु न व्रजेत् ।" इति । प्रवक्ष्यन्तीति वा
नायिका । ("प्रवक्ष्यति प्रियतमे प्रवक्ष्यन्तीति केयने" इति रसरत्नधारः) असौ रमेययोः
सङ्गरः । वाचालान्तुलाकोटयो येषु तादृशेश्वरपङ्क्तयेकपलवितासु । [उपलक्ष्ये
टतोया] क्षणितमनेन ध्वनितम् । ("स्वाञ्जल्याकस्तु वाचालः" । "पाटाददं
तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम्" इति हयोरण्यमरः) रजनिशेषः पद्मविकास-
कालस्य सुरतभरस्य परिश्रमस्य विगलितः केशपाशः केशकलापस्य दरदालता-
नामोषदिकमितानां मालतीनां मालास्तासां परिमलो जनमनोहरो गन्धकल्लव्य-
मधुकरनिकरपद्मानिलेन निपीताः शोबिता । निटाघजलशीकरा अन्तःकणा यासां तासुः
पशियः स्त्रियः रसाः । यत् — "यमात्रे मेघनं निटा मयः प्राचदराणि यत्" इति,
तद्विषयः । ("प्राशः पचश्च इत्यश्च कलापार्था, कचान परं" । "द्वेषदर्वे
द्वराऽन्यथम्" । "विमदीत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे" । "सौमोघनिहरतातः"

गंतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाधवलितभोगावासासु, पुनर्देशन-
पुच्छाविधुरसखीजनानक्षणावीक्ष्यमाणप्रियतमासु, क्षणटागत-
वैयात्यवचनशतस्मारकगृहशुकचाटुव्याहृतिक्षणजनितमन्दाजासु,
शरद्दासरमल्लो'ष्वत्र न-खालङ्कृतपयोधरासु, आसन्नमरणास्त्रिव
जीवितेशपराभिमुखीषु, वसन्तवनराजिष्विवोत्कलिकाबहुनासु,
प्रियैरालिङ्ग्यमानासु कामिनीषुः चान्दोलितकुसुमकमरैः, केशरण-
मुषि रणितमधुरमणौनां रमणीनां, विकचकुमुदाकरैः मुद्राकरैः
सङ्गभाजि, प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन मुग्धैरमिव वर्धति,

इति चतुर्थः सर्गः ।) उदेत्तद्वनराजिष्विवोत्कलिकावहव्याहृति- शिञ्जितं तेन भगवतासु,
अनेनापि स्तनितं ध्वनितम् । नवनखपटं राविजातं नखवतं तत्र संमत्तं के॥सुवि-
मोको निर्मोचनं तेन वेदना तथा कृत, शोत्कारकस्यादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरण
च्छटानिर्ध्वजितो धवलोदती भोगावासो वासवदत्तं याभिस्तासु, दशनकायच्छटा-
मिष्विवद्विनिता । ("मुग्धो वर्धरमुन्दरो" इति विश्वः । "मोतावासो वासवदत्तम्"
इति हारावली) प्रियतमाः प्रेक्षांसः । अयं कामोत्सवं ददानीति चण्डा
राविषद्वतं वैयात्यवचनशतं छटतावचनानि ततस्मारकगृहशुकच चाटुव्याहृतिभिः
अयं चण्डमात्रं जनितं मन्दार्चं खन्ना वासां तादृशीषु । तथा च मात्र, — "चण्डा
भूषणं पुंसः अमा खल्वेव कीर्तितः । पराक्रमः परिभवे वेश्यायं सुरतेश्विव ॥"
इति । ("चटु चाटु विधे वाक्ये" । "वेश्यायं छटता मता" इति हारावली ।
"कलाविशेषोत्सवयोः चण्डः" । "मन्दार्चं कीर्तयति व्रीडा" । "व्याहार उत्ति-
वंपितम्" इति विष्णुस्मृतः) शरच्छरद्वतुः । न खलनाकाशनालङ्कताः पयोधरा मेघा
वासु ; "मण्डनं मण्डनानाम्" इति वदनाकाशभूषणानामाकाशस्यैव भूषणत्ववर्णनम् ।
यदा—न खल्लङ्कता भूषिताः सज्जताः, अतिनीला इति यावत्, तादृशाः पयोधरा
मेघा वासु ; शरत्काले निर्मलत्वादललङ्कृतत्वमित्यर्थः । पक्षे—नखेन तरुतं लक्ष्यते,
तेनालङ्कताः पयोधराः खन्ना वासां तादृशीषु । ("खीलनान्दो पयोधरो" इत्यमरः)
जीवितेशो यमस्य पुरं संवमनो । पक्षे—जीवितेशः पतिः, तत्पूरं शरीरम् । ("वृद्धमे
वमंराले च जीवितेशो वनागमे" । "पुरं पुरि शरीरे च गुणुषो कवितः पुरः"
इत्यमरः) वनराजिर्बनपरम्परा । उत्कलिकोद्भूतकीरवः । ("कलिका
कीरवः पुमान्" इत्यमरः) पक्षे—उत्कलिकोत्कलिका । ("उत्कलिकोत्कलिके वनि"

समस्तादर्पके दर्पकेषुदहनस्य, दूरप्रसारितकीकप्रियतमारुते,
मारुते वहति; जघनमदनपुरतोरणेन, मदननसरमहानिधि-
कनकप्राकारेण, रोमावलोलतालवालेन, जघनचन्द्रमण्डल-
परिवेषेण, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकनकपत्रेण, सकल-
हृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन, जगन्नीचनविहङ्गममाला-
लासकशलाकागुणेनेव मेखलादाम्ना परिहृतजघनस्यलीम् :

इत्यमरः) समकेनाह—एतादृशे मारुते वहतीत्यमरः । चान्दोस्त्रिकुसुमकेसरे
कल्पितपुष्पकिञ्चले । रचितेन मधुरा मलयी याया तादृशीनां रमणीनां केसरेषुमुषि
केसपदेन तत्पुष्पानि पुष्पाणि भव्यानि तद्वतीकारके । विकचानि विकचितानि
च त्वानि कुमुदानि च केरवाणि तेषामाचरे, एतादृशे सरसि सङ्गमानि, अत एव
मुदाचरे दर्पकारके । [मुदेत्यत्र भागुरिमते ठाप्] एतेन विशेषणत्वेन शीतमन्द-
सुगन्धितं धनितम् । विषविरहितासु, अत एव सुखेन रचितासु, समन्तात् परितो
दर्पकेषुदहनस्य कामवाचापैरर्पके समर्पके, अत एव मुर्मुरमिव तुषाग्निमिव वर्धति ।
("मुर्मुरस्तु तुषाग्नौ" इति वेजसनी) लोचप्रियतमा चञ्चवाकी । केसरे केसरे
इत्यत्र स्वमेदयनकं, सोमराजिनोदाहृतं च—“शालं वहनी सुरतापनीयं शालं
तद्विहासुरतापनीयम् । रजोमण्डोमरसञ्चिकृष्टा लङ्कासलहाकलिकाटिकृष्टे ॥”
इत्यत्र शालं शालमिति स्वमेदयनकमिति वर्धितम् । इदं स्थानमन्यपेतयमकम् ।
केसर इति तावद्यमध्यवाटे त्विदमेव यमकप्रमाणम्—“कर्णे सत्यसंभिधाना पटानां
सा पुनः श्रुतिः । यमकम् । (“केसरो वक्त्रे सिङ्ग-सटायां पुष्पमध्यगे” इति विश्वः ।
“विघ्नक्य केसरोऽस्त्रियाम्” । “रेवृङ्गोः स्त्रिया धृतिः” । “सुप्नोतिः प्रमटो दर्पः” ।
“व्याख्योऽविघ्नचक्षुटाः” । “फुल्लयेने विकनिते” । “चित्ते कुमुदकेरवे” । “कन्दर्पो
दर्पचोऽनकः” । “पयो रोप रेवृङ्गोः” । “कोकचक्रकवाकः” इत्यष्टम्यमरः)
मेखलादाम्ना चाचोदाम्ना परिहृतजघनस्यलीमित्यमरः । [जानपदेति ङीप्]
तीरणेन रचिर्गारेण । प्राकारेण वरणेन । आलवाल्लिताऽऽवालेन । “आलाल”
इति भाषायाम् । परिवेषेण परिधिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः, भेद रोमावली, गत्याः
जगन्नपत्रेण जगन्नपत्रेण पत्रेण, [शाकपार्थिवार्थः] यथा—तास्यपत्रवत् जगन्न-
पत्रम् । सङ्गचानां हृदयान्तेषु बन्धाः प्रयहासेना निवासः कारा तत्पारखावलयेन,
“खाई” इति भाषायाम् ; सुखेना हृदयानि तदेव निवसन्तीति भावः । जगन्नीचनानि

उन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शनाप्राप्तिजनितखेदेनेव, गुरु-
नितम्बविम्बपयोधरकुम्भपीडाजनितायामेनेव, गृहीतसहत्-
कलत्रानुशयेनेव, विधातुरतिपौड्यतो हस्तगणजनिता-
यासेनेव, मम मूर्धजयोरियत्प्रमाणयोः स्तनकलशयोः कथं मध्येव
निघातो भविष्यतीति चिन्तयेव क्षीणतरतामुपगतेन मध्यभागे-
नालङ्कृताम्; अनुरागरत्नमयकनकरुचकाभ्यां, चूचुकमुद्रा-
सनायाभ्याम्, अतिगुरुपरिणाहतया पतनभयात् कौलिताभ्यामिव
चचुकच्छलेन गिरिसारेण, सकलावयवनिषिक्तगेषलावण्यपुञ्जा-

सुर्धननेनापि तान्मेव विद्वन्माः पश्चिन्तयन्तं माया पशुक्तिस्तथा सासकयसाका-
गुचः "कापा" इति भाषायाम् ; सर्वेषां लोचनाकर्षकयोग भावः । ("तीरणोऽस्त्री
वदिहारम्" । "प्राकारा वरवः शास्त्र" । "आदान्वात्तमावात्तम्" । "परिवेषस्तु
परिधिः" । "प्रपद्योपपद्यो वन्द्यां चारा स्वाहन्वनाभये" । "धियं तु परिष्ठा" ।
"स्वमे विद्वद्विद्वन्विद्वन्मावदायसः" । "स्त्रीरुद्धा मेखला काशी" इत्यष्टसप्तमरः)
["ममेः सुपि वाच्य" इति खड्ग "विद्यावसो । वद इति वाच्यं खड्ग च विद्या वाच्यः"
इति विद्यावसो विद्यादेश "स्त्रिन्वनस्यस्य" इति सुभाषणः खड्ग चवदारणे, "चन्वेभ्यो-
ऽपि दृश्यते" इति डः । पारितः ख्याता परिष्ठा] । उत्तरप्रचयाऽऽह—मध्यभागेनावलये-
नालङ्कृतानिखन्वयः । उत्तरतपदीधरभाराभ्यामन्तारता व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्गङ्गा-
प्राप्त्या जनितस्येदंनेव । गुरुमंडान् नितम्बविम्बो नितम्बमण्डलं पयोधरकुम्भः कनकस्र-
जाभ्यां पीडया जनितायासेनेव । गृहीतो वृद्धकलमस्य पृथगाचिमण्डलस्यानुग्रयो
दीर्घदेवो वेन । विधातुर्ब्रह्मणः । मूर्द्धमन्देनोदंटेण लल्यते, तथोत्पन्नयोः सानकलत्रयो-
र्मध्येव निपातो भविष्यतीति चिन्ता चीकताहृतुः । ("मध्यमं चावलघं च मध्यो-
ऽस्त्री" । "कलत्रं चोचिभाय्ययोः" । "चतुश्रयो दीर्घदेवानतापयोः" इति त्रिषप्तमरः)
वृद्धकलमवदेन युवतीपतेः पीमण्डे वयसि वत्तमानस्य वृत्तालोऽपि प्रतीयते । गुरु-
कलमानुग्रहेनेति पाठस्त्वयुक्तत्वादुपेक्षितः । पयोधराभ्यामन्तासमानानिखन्वयः । चतुरभ्य-
स्त्वयं तत्प्रचुरो कनककलत्रयो गुलिकामयी रत्नमये गुलिके, यतीऽतस्तृपुके एव मुद्रे
अतुमये नानाचराहिते मुद्रे, ताभ्यां समाधाभ्यां सद्विताभ्याम् । ("रत्नयो मङ्गलद्वये
लोभाभरवदन्तयोः" इति विश्वप्रकाशः । "रत्नयो गुलिकामयि") अतिगुरु-
परिचाहृतया विमलचयया पद्मनमयाङ्गेतीक्ष्णकण्ठलेन निषेच निरिचारेण

भ्यामिव, हृदयतडागकमलाभ्यामिव, हृच्छयकपोलचातुरिका,
विभ्रमाभ्यां, रोमावलीलताफलाभ्यां, कन्दर्पद्वर्षवर्धनवशीकरणं
चूर्णपूर्णममृहकाभ्याम्, अशेषजनहृदयपतनमञ्जातगौरवाभ्यां,
संसारमहातरुफलाभ्यां, यौवनमहापादपप्रसवाभ्यां, हारलता,
मृणाललोभनीयचक्रवाकाभ्यां, हारजतारोमावलीमङ्गमभ्यां,
प्रयागतंरुफलाभ्यां, त्रिभुवनविजयपरिश्रमस्त्रिभुवन मकरकेतो-
र्विजनवासगृहाभ्यां, पयोधराभ्यामृहानमामाम् ; मुखचन्द्र-
सन्निहितसन्ध्यारागेण, दन्तमणिरत्नामिन्दूरमृदाऽनुकारिणा,
निःसरता हृदयानुरागीणेव रश्मितेन, रागमागरविद्रुमनवपल्लवे-
नैवांधरपल्लवेनोपशोभमानाम् ; तरुणतरकेतकटमृदाधीयसा,

श्लोकश्लेषेन कोटिताभ्यामिव । अथर्ववेदवेदेषु निविष्टत्वात् एवावशिष्टस्य भाष्यस्य
सुप्रसङ्गादिव । ("मुक्तापल्लवः स्वासायासात्सत्यमिवानतरा । प्रतिभाति वदकेषु
मङ्गावप्यविद्योत्यते ॥" इति मेदिनी) हृदयतडागकमलाभ्यां कमलचौरवाभ्या-
मित्यर्थः । हृच्छयः कामः । कपोलचातुरिका "नालमसुरिका" इति भाषायाम् ।
रोमावलीलता शरपलाभ्याम् । कन्दर्पः कामसूत्रं वदंस्तरुदं न तद्विद्योत्यते चूर्णं तेन
चूर्णममृहकाभ्यां ममृहकाभ्याम् ; सनद्वर्धनादेव कामाविर्भागे वर्धनामिति भावः ।
अशेषजनां सर्वेषां जनानां हृदयस्य जनस्यः पतनं तेन मञ्जातगौरवाभ्याम् ; अथ
हृदिमृदयाकमलमिवातामुरीरे चन्द्रिष्यन्वककेतुश्चन्द्रिष्यन्वमनसां पातात् पयोधर-
कमलवः, एतेनैतच्छरीरमादंशं कृच्छरीः काठिन्यं च वक्षितम् । संसारमहातरुफलाभ्यां
संसारव्यवस्थेर्वैकं भावः । यौवनं तादृश्यं तदेव महापादपी इत्येतत्प्रसवाभ्यां
मुग्धाभ्याम् । ("तादृश्यं यौवनं जने" । "विटपी पादपकादः" इत्यमरवाच्यमरः ।
"पुष्पं प्रजनं सुमनः पल्लवस्य मञ्जीरजन" इति हेमः) त्रिभुवनविजयपरिश्रमस्त्रिभुवन
श्लेषनिवासी ध्वनितोऽत एव विजयवासगृहाभ्यां पटमन्त्रपाभ्यामित्यर्थः, तत्राकारानु-
सन्निहितमिति भावः । जनराहित्यवर्धनान् मन्दरहितत्वं ध्वनितम् । उपशेषया
श्लोकोक्त्या वाह—अथरपल्लवेनाधरोऽहिलसखदेनोपशोभमानामिति सन्ध्याः । ("पल्लवे-
ऽहिलो किमस्यसम्" इत्यमरः) मुखचन्द्रसन्निहितसन्ध्यामोपवर्ती सन्ध्यारामसात्काविक-
शोहितविशेषः । दन्तमणोर्गा रत्ना रत्नविशेषमंरत्नं, तदर्थं वा मिन्दूरमृदा
मन्त्रनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागीणेव रश्मितेनेव । कोटौ नैववदनुरागे कोटिक-

पद्मलचटुलालसेन, हृदयवासगृहावस्थितहृच्छयविनासिनो
गवाक्षशङ्कामुपजनयता, सरागेणापि निर्वाणं कुर्वता, गतिप्रसर-
रोधकश्रवणकृतकीपेनेवोपान्तलाङ्घितेन, धवलयेव जगदशेषम्,
उत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव गगनं कुर्वता, दुग्धाभ्राधि-
सहस्राणीवोदमता, कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता,
नयनयुगलेन भूषिताम् ; दशनरत्नतुलादण्डेन, नयनसमुद्रसेतु-
बन्धेन, यौवनमन्यमत्तवारणयोर्वरण्डकेनेव नासावंशेन परि-

वर्णनं कविसम्प्रदायः, तथा च माघः,—“कादितः कथमपि सपथाऽन्तर्धः प्रियं प्रति
शिराय रमय्या । वासुकीमदविगड्मयाविहृतुषोऽभवदसाविध रागः ॥” इति । राग-
सागरोऽनुरागसमुद्रस्तत्त्वस्थिबिद्रुमस्य प्रवालतरोर्मवपद्मवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि,—
“प्रौढोक्तिरुत्कर्षादितो तद्देवत्वप्रकल्पनम्” । (“विद्वन्ः पुंसि प्रवालः पुनपुनरुत्तमः”
इत्यमरः) नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदलटाचोयसा तद्वर्णोच्यते ।
[इत्यसुनि “प्रियञ्चिर—” इत्यादिना दीर्घशब्दस्य दाज्यादेशः । “दन् पथे कदः
पुमान्” इत्यमरः] पद्मलं पद्मयुक्तं चटुलं चसलमलसं सन्दं तादृशेन । हृदयमेव
वासगृहं तत्रावस्थितस्य हृच्छयविनासिनः कामविलासिनो गवाक्षशङ्कां वातायन-
शङ्कामुपजनयता । (“वातायनं गवाक्षः” इत्यमरः) सरागेण सानुरागेण, निर्वाणं
नीचं कुर्वतेति विरोधः । (“सुक्तिः केवल्यनिर्वाणम्” इत्यमरः) परिहारस्तु—
निर्वाणं निवृत्तिः, एतद्वर्णनाञ्जनानां पटायांकरेभ्यश्चेतसो निवृत्तिरिति भावः ।
[निर्वाणोऽवात इति निवातः] गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकीपेनेव अन्तस्य समीप-
मुपात्तं प्रान्तदेशस्तत्र लोङ्घितेन रक्तेन । [उपान्तमिति “विभक्ति” इत्यादिना
समीप्येऽन्यथीभावः । “रोङ्घितो लोङ्घितो रक्तः” इत्यमरः] दृष्टिमन्त्रारज्यं पिशेर्ष
मर्षेयश्चाह—धवलयेता धवले कुर्वता जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकीर्णानि कमलानि
तेषां काननं तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता । (“प्रफुल्लोत्फुल्लमम्फुल्ल-व्याकीर्ण-
विस्तारम्फुटाः” । “नमोऽन्तरिक्षं गगनम्” इत्युभयवाच्यमरः) दुग्धाभ्रीधिसहस्राणी-
वोदमतीद्विरता । [टु वम उद्गिरणे] कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता,
सदधिकशोभनत्वादिति भावः । नासावंशेन परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः । (“भूषितस्य
परिष्कृतः” इत्यमरः) दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन । नयनसमुद्रस्य
सेतुबन्धेन । (“सेतुरालो स्त्रिधां पुमान्” इत्यमरः) यौवनमन्यभावेन मत्तवारण्यो

ष्कृताम् ; विलोचनेन्द्रीवरभ्रमरपङ्क्तिभ्यां, सुखमदनमन्दिर-
 तोरणाभ्यां, रागसागरवेलाभ्यां, यौवननर्तकलासिकाभ्यां,
 भ्रूलताभ्यां विराजमानाम् ; घनसमयाकाशलक्ष्मीमिवोज्ज्वल-
 स्वारूपयोधराम् ; जयशब्दघोषणापन्नजनमूर्त्तिमिवोज्ज्वलसत्तुला-
 कीटिप्रतिष्ठिताम् ; सुयोधनधृतिमिव कर्णविश्रान्तलोचनाम् ;
 वामनलीनामिव दर्शितबलिविभङ्गाम् ; वृद्धिकराशिरविस्थिति-
 मिवातिक्लान्तकन्यातुलाम्, उषामिवानिरुद्धदर्शनसुखां, शचीमिव

सप्तशती तथोद्वेगकेन, "भित्तेरुभयपार्श्वे हो ज्ञापयित्वा सप्तशती । घोषयन्तीति
 प्रसिद्धं भक्तिः सा तु वरकवन्तः ।" "अवन्तः" इति भाषायां वसिष्ठम् ।
 ("कुक्षरो वाक्चः क्वरी" इत्यमरः) उपजातिप्रकीर्त्या यावत्—भ्रूलताभ्यां विराजमानां
 शोभमानानित्यन्वयः । विलोचनेन्द्रीवरस्य भ्रमरीलोपलब्ध भ्रमरपङ्क्तिभ्याम् ।
 ("इन्द्रीवरं च लोकेऽस्मिन्" इति कुमुदवचनकोऽमरः) सुखमदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां
 प्राङ्मुखानाम् । ("तोरणीऽस्मिन् वरिचरम्" इत्यमरः) रागसागराऽनुरागसमुद-
 षट्केलाऽस्मान् । ("अभ्यान्वविजती वेला कालमन्यादकोरपि" इत्यमरः) यौवननर्तक-
 लासिकाभ्याम् । ("नर्तकीलासिके समे" इत्यमरः) त्रेवेकाह—घनसमयो वर्षा-
 कावसान् यदाकाशं तस्य लक्ष्मीः शोभा तामिवोज्ज्वलस्वारूपयोधराम् । ("स्त्रीलनाम्नो
 वयोधरी" इत्यमरः) जयशब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्त्तिमिवोज्ज्वलसत्तुला-
 कीटी प्रस्फुरमाद्यतुलाये प्रतिष्ठिता स्थिताम् ; पयोचासमये गृहीभवन् सर्वैर्जयं
 जयन्त्यते । ("उद्यंघुटं तु घोषवा" इत्यमरः) पचे—उज्ज्वलतुलाकाटना शोभमान-
 वाक्काटकेन प्रतिष्ठिता प्राप्ताप्रतिष्ठिताम् । ["तदस्य सञ्जातम्" इति तारकादित्वादितच् ।
 "पादाङ्गद तुलाकीटिः" इत्यमरः) सुयोधनो दुर्धौवनस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्त-
 लोचना तां, यावत् कर्णे पश्यति तावत् तस्य धातरिति भावः । पच—कर्णयोः
 श्रोत्रयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । ("कर्णशब्दपङ्को यावत्" इत्यमरः) वामनलीना-
 मिव वामनावतारविष्णुलीनामिव दर्शितो बलेलशस्या देवस्य विमर्दो यस्यां
 ताम् । पचे—दर्शितो वलीना विमर्दोना विभक्ता यस्यां ताम् । ("बलिः प्राण्डइजे
 श्वशान्" इत्यमरः) वृद्धिकराश्री रविस्थितिमिवातिक्लान्ते कन्यातुले तन्नामकराश्री
 खया तां, तथोक्त्युपलब्ध्यादित्यर्थः । पचे—पातिकाया कन्याया तुला तुलना यदा
 क्षीणम् । उषा वाचासुरस्य कन्या तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्यां ताम् ।

नन्दनेक्षणरुचिं, पशुपतिताण्डवलीलाभिवोज्ज्वलमञ्जरीः श्रवणम्,
अटवोमिवोत्तङ्गश्यामलकुचां, वानरसेनामिव सुग्रीवाङ्गदोष-
शोभिताम् ; भास्वताऽनङ्गारेण, चन्द्रेण वदनमण्डलेन लाङ्घिते-
नाधरपङ्कजेन, मौस्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बविम्बेन, विकचेन
नेत्रकमलेन, शनैश्चरेण पाटेन, तमसा केशपाशेन ग्रहमयी-

पक्षे—अग्निरुडमानवारतं दर्शनसुखं यस्यास्ताम् । अचीमवेन्द्राणीमिह नन्दनस्येन्द्र-
बनस्येचये वारिर्हस्यास्ताम् । ("पुलीमजा अचीन्द्राणी" । "नन्दनं वनम" इतीन्द्रप्रकरणे
इयोरप्यमरः) पक्षे —नन्दप्रतीत नन्दना. [नन्द्यादिच्वात् कर्त्तरि ल्युट् । अजाहि-
त्वाद्वाप्] तादृशावयवविनेवकालार्थस्यास्ताम् । ("इक्षुषं चतुरचिणी" इत्यमरः)
पशुवतः शिवस्य तादृशानां नास्तितीक्ष्णमचतु शत्रुसमुद्रमन्त्रपांसि । ("इंग. पशुवतिः
शिवः" । "ताण्डव नटन नाट्यम्" । "चतुश्चक्रा. काकादर कणो" इति १००० अमरः)

पक्षे—उक्तस्य चतुःशतं ग्रीष्ममानेनैव कथं । अष्टौ निवारण्य संशोतन् । उच्यते ग्रीष्मो
लक्ष्मणो यस्यां ताम् । (“अष्टव्यस्य विपिनम्” । “लक्ष्मणो लक्ष्मणो” इति
इतिरप्यमरः) “वृद्धर” इति भाषायाम् । पक्षे—उक्तो ग्रीष्मो लक्ष्मणो
यस्यां ताम् । दम्भ पट् वातपटवयवधर्मस्य समुदाये समारोपात् कचयोः ग्रीष्मलता-
धर्मनम् । (“कालग्रीष्मलमेचकाः” इत्यमरः) वानरसेनामिव सुवीरेणाङ्गदेनोप-
शोभिताम् । पक्षे—ग्रीष्मना ग्रीष्मा यस्याः सा चासावङ्गदेन केयूरयोपशोभिता च
ताम् । (“केयूरमङ्गलम्” इत्यमरः) रघ्वावलीशुवाभ्यामाह—यद्यमयो निवेत्यन्वयः ।
मास्वता ग्रीष्ममानेनालङ्कारेण भूषणेन । पक्षे—भास्वान् मृशे । (“भास्वदिवस्वत्-
समाह—” इत्यमरः । चन्द्रेणाङ्गादकेन । [यदि चाङ्गादे । “स्फायितश्चि—” इति
रक्] वदनमङ्गलेन । पक्षे—चन्द्रेण चन्द्रमसा । (“हमागुशब्दमायन्द्र” इत्यमरः)
लोहितेन रक्तेनाधःपङ्कवेन । (“लोहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः) पक्षे—लोहितेन
भोमेन । (“कञ्जो भोमा लोहिताङ्गो मङ्गीभुतः” इत्यमरः) सौम्येन मनोहरेण
दर्शनेन विलोकनम् । पक्षे—सौम्येन बुधेन । (“रोहिणेयो बुधः सौम्यः” इत्यमरः)
गुरुणा मङ्गता । मन्त्रावस्त्वेन । पक्षे—गुरुणा ब्रह्मपतिना । (“ब्रह्मपतिः सुगन्धार्थो
जीष्पतिर्धिवको गुरु” इत्यमरः) विक्रमेन विकसितेन विलोचनान्पलेन नैवान्पलेन ।
पक्षे—विगतः कञ्जो ब्रह्मपतिपुत्रो यस्यादिकचः गुरुः । (“गुक्ते केतो च विकच
अनुकुञ्जे च निगद्यते” इति विश्वः) ग्रन्थैर्मन्दं चरति गच्छति तादृशेन पार्श्वेन, तस्मात्

मिव ; संसारभित्तिचित्रलेखामिव, त्रैलोक्यसौन्दर्यसङ्केतभूमिः
मिव, रसायनसिद्धिमिव यौवनमहायोगिनः, सङ्कल्पभित्तिमिव
शृङ्गारस्य, निधानमिव कौतुकस्य, त्रिभुवनविजयपताकामिव
मकरध्वजस्य, आविर्भूतिमिव मनसः, अभिभूतिमिव मदनस्य,
स्वप्नचूर्णमिवेन्द्रियाणां, मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य, विहार-
स्थलीमिव सौन्दर्यस्य, एकायतनशालामिव सौभाग्यस्य,
उत्पत्तिस्थानमिव लावण्यस्य, आकर्षणसिद्धिमिव मनसः,

जगन्नामितयेति भावः । पद्ये—अनेसरः सौरिः । (“सनी सौरिअनेसरी” इत्यमरः)
तम इव तमसादृशेन केशपाशेन सादृशदेव्यंस्त्रासतादिगुणेन, चन्द्रपदार्ये चतुर्गतिप्रति-
रोधकत्वादिति भावः । (“कचः केशः शिरोरुहः” । “पाशः पञ्चव दसव कक्षापाशः
कक्षात् परे” इत्यमरः) पद्ये—तमसा राहुषा । (“तमसु राहुः स्वर्मागुः” इत्यमरः ।
सर्वलोपलक्षणे सूतोया) राहुकेतोरिवत्वात् “युक्ते केतो च विकचः” इति विश्वकोषात्
विकचशब्देन वा केतोरपि संघट्टः । “कमिकं पल्लताद्यानां त्वासं रदावर्त्तो विदुः” ।
संसारभित्तिचित्रलेखामिव, चित्रलेखेवेयं शोभिकेति भावः । यौवनमहायोगिनः
रसायनसिद्धिमिव जराव्याधिजित् सद्यश्चमत्कृतिजित् स्वर्णरोप्यजनको वीरवि-
विश्वको रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्पभित्तिमिव । (“सङ्कल्पः कर्म मानसम्”
इत्यमरः) कौतुकस्य कौतूहलस्य निधोयतोऽस्मिन् निधानमाश्रयः । (“कौतूहलं कौतुकं
च” इत्यमरः) मकरध्वजस्य स्वामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव, दनुमत्पताकादि-
चदिति भावः । (“पुष्पधत्वा रतिपतिमंकरध्वजः” इत्यमरः) मनस आविर्भूतिमिव ।
मदनस्याभिभूतिमिव अभिभवकारणनिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां चोन्द्रियकर्मन्द्रियाणां
स्वप्नचूर्णमिव, एतद्दर्शनादेव स्वप्नचूर्णसात्त्विकभावादिभावं इति भावः । मन्मथस्य
मोहनशक्तिमिव, मदनी यथा जगन्मोहयति सैवेयं मूर्तिमतीति भावः । सौन्दर्यस्य
विहारस्थलीमिव विहारः क्रीडा तदर्थे स्थली पुरुषेषामसंस्कृता भूमिस्तानिभ ;
एतेनेवमलङ्कारादिपुरुषसंस्कारदोषाऽपि रम्येवेति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथा च कालिदासः,—“अरविजलग्नविहं शेषलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोलंछ
ज्योतीं तनीति । इयमविक्रमनीया वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं
नाकतोनाम् ।” इति । सौभाग्यस्य सुमगताया एका प्रचाना आयतनशाला चेत्यशाला
यामिव । (“एकोऽन्यात् प्रचाने च प्रचने कैवली तथा” । “चेत्यनायतनं तुल्ये”,

चक्षुर्वन्धमिव मन्मथेन्द्रजालिनः, त्रिभुवनावल्लोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः, कन्यकामष्टादशवर्षदेशोयामपश्यत स्वप्ने ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिवन्निव जनितेर्ष्येव निद्रया चिरसेवितया मुमुचे । विबुडस्तु विषमरसोऽव दुर्जन-
वचसीव निमग्नभात्मानं धारयितुं न शक्नाक ।

तथा हि, लणमाकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितबाहुद्वयगलः
“एहोहि प्रियतमे ! क्व गच्छसि ?” इति दिक्षु लिखितामिवीत्-
कीर्णमिव चक्षुषि निखातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव ।
ततस्तत्रैव शय्यातले निमोदितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो दत्त-
कपाटः परिहृतताम्बूलाहारादिमकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् ।
तथैव निशामापि स्वप्नमागमेच्छाभिरनैषीत् ।

इत्यमरः) काव्यमोक्षानिष्ठानमिव । (“मुक्ताफलेषु कायायाकरलसमिश्रानरा ।
प्रतिमाति यदङ्गेषु चकाव्यमिहोप्यने ॥” इति मेदिनी । मनस आकर्षणमिहामिव
अर्थाकर्षणैरवादिनिदिमिवैवार्थः । मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणश्च चक्षु-
र्वन्धमिव । प्रजापतेर्वज्रणस्तुभुवनवल्लोभनसृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदर्शनात्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकसितेन चक्षुषा तां पिवन्निव, अतः
अथ चिरसेवितया निद्रया जनितेर्ष्येव ; अयि विद्यमानायां मन्मथस्यातः पाप्माया-
मत्यामक्तिरस्येति सेष्यात्वम् ; “सतां माने स्यामे मरणासद्यवा दूरागमनम्” इति ।
मुमुचे मुक्तः ; न इति शेषः । विबुडस्तु जागरितस्तु विषमरसोऽव दुर्जनवचसीव निमग्न-
भात्मानं धारयितुं भावधानतया व्यवहारे प्रवर्धयितुं न शक्नाक ।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदशावस्थासु उन्मादावस्थां वर्णयति—अथ तावत्कालमाकाश-
तलमालिङ्गन्, आकाशतलमालिङ्गनेन भोदवशात् पवितो दृश्यमानायां प्रियतमायां
लियालिङ्गन अत्यन्ते अत उवाचे “क्व गच्छसि ? प्रियतमे !” इत्याद्युक्तम् । प्रसारितबाहुः
एहोहीति अन्धमे वित्वम् ; प्रियतमे ! क्व गच्छसि ? इति दिक्षु लिखितामिव ।
चक्षुष्यङ्गीर्णमिव विचित्रमिव । [क्व विसेपे] हृदये निखातामिव प्रियतमा-
माजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले निमोदितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो निवारित-
सकलसेवकवर्गो दत्तकपाटः परिहृतताम्बूलादिमकलोपभोगः, व्ययत्वादिति भावः ।
तथा च भारविः,—“जातये धृतिमता सह बध्ना यामिनोविराडित्या विहमेन ।

अथ तस्य प्रियसखो भकरन्दो नाम कथमपि लब्ध-
प्रवेशः कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच,—“सखे !
किमिदमसाम्प्रतमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि ? तवैत-
श्चरितमालोक्य वितर्कदोक्षासु निवसन्ति सन्तः, खलाः पुनस्तद-
निष्टमनुचितमेवावधारयन्ति, अनिष्टोद्भावनरसोत्तरं हि खल-
कृदयं, की नामास्य तत्त्वनिरूपणे समर्थः ? तथा हि, भीमोऽपि
न वकहेषी, आश्रयाशोऽपि मातरिणा, अतिकटुरपि महारसः,
सर्षपस्त्रेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि न कटुत्वं
जहाति, तालफलरस इवापातमधुरः परिणामविरसस्तिक्तयः,

सेहिरे न विरचा हिमरज्जेर्दुःखिते मनसि सर्वमसंशयम् ॥” इति । तद्विरसमनयत् ।
(“खटाटमरं तुल्ये” इत्यमरः) तत्रैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्न समागम-
संस्थेः आभिर्निशामयनयत् ।

अथ तादृशवच्छोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो भकरन्दो नाम कथमपि
खटाटविघटनादिमहाक्लेशाद्व्यप्रवेशः कन्दर्पसायकप्रहारप्रशान्तः करणं कन्दर्पकेतु-
मुवाच । [प्रियसख इत्यत्र “राजाङ्कःसंस्थिभ्यटच्” इति समासानटच्] सखे !
किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यवहारमाश्रितोऽसि ? सप्तसद-
प्रज्ञासत्त्वयोरितिभूमेरेतश्चरितमालोक्य वितर्कदोक्षासु संवयदोक्षासु निवसन्ति,
संघयिता भवन्तीति भावः । काव्यसिद्धेनाह—खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्ट-
वेषावधारयन्ति निश्चिन्त्यन्ति । अनिष्टोद्भावनेऽनाभिमतप्रकाशने चो रसोऽनुरागसदुत्तरं
प्रधानं यस्य तादृक् । अथ खलकः । भीमोऽपि मुनिर्हिमराजुजोऽपि वकहेषी
वकहेष्टा नेति विरोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकान् सुकान् हेष्टि तादृक्,
अपि सार्धे इत्यविरोधः । [कृ. कवने] आश्रयाशो वाङ्मरपि मातरिणा वायुरिति
विरोधः । (“असनः स्यम्रंनो वायुर्मातरिणा सहामतिः” इत्यमरः) आश्रयमश्रति
तादृशः समाश्रयति तस्यैव भक्त इत्यर्थः । (“आश्रयाशो वृत्तवहे सवेदाश्रयनाश्रये”
इति विश्वप्रकाशः) मातरि जगन्मा, तत्सदृशे पीवके, वा कुकुरः, अनुचिताचरत्वात्
तत्सदृश इति भावः इत्यविरोधः । अतिकटुमंहारसः, अतिकटोमंहारसत्वं विरोधः ।
अतिकटुरतिकटुप्रकृतिमहंसासावरसश्चेति महारसः । सर्षपस्त्रेह इव करयुगल-
लालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रक्षानादिना । पक्षे—अधिकरसस्य करत्वेन

पादपराग इवावधूतो मूर्धानं कषाययति, विषतरुप्रसव इव
यथा यथाऽनुभूयते तथा तथा मोहमेव दृढयति, न वारिविरहो-
ऽस्य जायते नोचटेशस्येव, निदाघदिवस इव बहुमत्सरो वहति
तापं सुमनसाम्, अन्धकार इव दोषानुबन्धचतुरो विश्वकर्माव-
ल्लोपनोद्यतश्च, विरूपाक्षोऽपि चक्रधरः, शक्राश्च इवोच्चैःश्रवा

वर्चनम् ; शिरसि धृतोऽपि ऋतुत्व न जहाति । काटवमिति पाठस्तदभ्युपगम्य-
दुपेत्यः । तावत्कञ्जरस इवापातमधुरा भोजनभारश्च एव सधुरः परिणामविरस-
क्षिप्तश्च । पक्षे—पातो दोषस्तनमिच्छायापातं सधुरः हिताभासाचरणेन सधुरः,
परिणामे दोषशान्तिनरं विरस उदासीनः, तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । पाद-
पराग इव अरचरेणुरिवावधूतः क्षिप्तस्तिरस्कृतश्च, मूर्धानं शिरः कषाययति धूसरयति
घोरयति च । (“परागः कोसुमे रेणो खानोधादो रजस्याप” । “पादः
पदङ्घ्रिचरकोऽस्त्रियाम्” । “मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्” इति विश्वव्यमरः) विषतरु-
प्रसव इव यथा यथा अनुभूयते संयते, तथा तथा मोहमेव मूल्या वेचित्य वा
दृढयति स्थिरीकरोति । नोचटेशस्येव निम्बभूभागस्येव वारिविरहो जलविरहो
न जायते । पक्षे—अश्वशानामनेकाग्रत्वाद्वा-ग्रस्य एवार्थे ; न वा नेवास्य रत्नजल्यारि-
विरहः शत्रुविरहो जायते, सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः । (“रिवो वेरिसपत्रारि-
रिवदरेषचदुर्दृढः” इत्यमरः) निदाघदिवस इव शीघ्रसुन्दिवस इव बहुमत्सरो
बहुमच्चिकः सुमनसां पुण्याणां तापं वहति । (“मच्चिका मत्सरा श्रेया भूमराक्षी
च सा मता” इत्युत्तरतन्त्रम् । “मत्सरः रूपेण जायते माचिकासु च मत्सरः” इति
अरणिः । “क्षियः सुमनसः पुण्यम्” । “निदाघ उष्णोपनम उष्ण ऊष्मागमक्षयः”
इति इयोरप्यमरः) पक्षे—बहुमत्सरो बहुमात्सर्यवान् कोधो वा, सुमनसा यद्वान्तः-
करणाणाम् । (“मत्सरोऽप्ययुनरेषः” इत्यमरः । “कविनः काचोऽपि मत्सरः” इति
रत्नकोषः) अन्धकार इव दाया शक्तिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः, विश्वकर्मा यदादि यत्तदाव-
ल्लोपनमलाननं ततोद्यतः । (“विश्वकर्मा देवशिल्पो विश्वकर्मा दिवाकरः” इत्युत्तर-
तन्त्रम्) पक्षे—दोषकानुबन्धे आरोपे चतुरः, विमेषा कर्म क्षिप्वा तस्य अवल्लोपनं
कृदन्तं ततोद्यतः । विरूपाक्षः शिवः चक्रधरो विष्णुरात विराधः । विरूपाक्षा
विवमन्यवहारः, चक्रधरो दम्भभेदधरः दात परिहारः । (“अयो ज्ञानाग्रजकट व्यरुहादे
श्च प्राज्ञके” इति मैदिनीकरः । “कनापने समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयोः । अङ्गभेदे

नदेशजप्रशंसौ च, सरस्वेव विभिन्नस्यापि सतः सेहं दर्शयतो-
ऽपि तक्काट इव हृदयं विनोडयति, यच्चबलिरिवात्मघोषमुखरो-
मण्डलममणकयकच, मत्तमातङ्ग इव स्ववशाऽऽनोनमुखोऽधरी-
कृतदानय, वृषभ इव सुरभियानविकलः, कामीव गोत्रसुखलन-
विधुरी वामाध्यानुरक्तय, अजोर्णविकार इव कलेवरे वचसि
मन्दिमानमावहति, वसुक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तय,

च सेनायां चक्रं चापि विद्वज्जे" । इति रत्निदेवः) अत्रान्तरेणैवैतावदधीशेऽववा
उद्येऽवःमन्त्रकः । ("इव उद्येऽववाः" इतीन्द्रवकरसेऽमरः) नदेशात् समुद्राज्यात-
साहस्रबाहो प्रशंसार्थसिद्धावृतः । पद्ये—उद्येऽववा वचिरः परकीवकार्यप्रपद्ये,
देशान् प्रशंसितुं शोचनय तादृशो न भवति तत्काविधः । सरस्वेव दध्यपमानस्येव
विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि सतः साधोर्विद्यमानस्य च सेहमनुरागं चेदृष्यं च
दर्शयतोऽपि तक्काट इव मन्त्रान इव हृदयं विनोडयति । ("सरो दध्यपमानः स्यात्"
इति रत्नकोषः । "मिहो दारितसङ्गतो" इत्यमरः । "सेहोऽनुरागचेत्कथं तेहोऽपि च
निगद्यते" इति वरचिः । "वेद्याहो दधिचारः स्यात् तक्काटवरघर्षको" इति
हारावली) यच्चबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकमयेन समृद्धः, मण्डल-
भमचं अक्रयसमर्थं तत्त्वचकसासुचकः । ("आकात्मघोषपरमदुर्बलमुखायसा
चपि" इत्यमरः । "कोनेयकः सारमेयो मण्डलः वा गतवपः" इति व्याजः)
पद्ये—आत्मघोषेणात्मस्तुवा मुखरः, मण्डले देशावो भमचं तत्त्वचकः । मन्त्रमातङ्ग
इव स्ववशायां निगदरिण्य माखीलं मुखं यस्त च, चवरीकृतदानः मदगजज्याति-
वर्षबादधरीवरचम । पद्ये—सुहृ, चवममवाच्यवाचितादाखीलं सुहृ यस्त सः,
चधरीकृतं दानं वितरयं येन तादृशः । वृषभ इव सुरमेर्गोर्णानेन गमनेन विकली
विह्वलः तदनुवावनेन वा विह्वलः । पद्ये—सुरभिया देवभयेन न विह्वलः ।
("मोतिर्भीः साध्यमं भवम्" इत्यमरः) कामीव गोत्रसुखलनं नामसुखलनं तेन विधुरः,
वामानां खोचामध्या मार्गसमानुरक्तः । ("गोत्रं तु नास्ति च" "प्रतोपदशिङ्गो
वामा वनिता मण्डिका तथा" इत्युमववाध्यमरः) पद्ये—गोत्रसुखलनं वेशजसुखलनं,
वामाध्या विपरीतावरचम् । ("वामो वरगुप्रतोपो च" इत्यमरः) अजोर्णविकार
इव कलेवरे प्ररीरे वचसि वचने मन्दिमानमावहति । ("वच कलेवरम् । गार्ध
हृदुः संहृतनम्" इत्यमरः) पद्ये—उद्येऽववातपुरे नरे श्रेष्ठे वचसि वचने मन्दि-

परित इव वस्यतापदर्शनः, परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति,
कुहान इव दलितगोत्रः क्षमाभाजः प्राणिना निक्रान्तति,
रतकील इव जघन्यकर्मलग्नो क्लेपयति साधून्, दृष्टशृङ्गेयुतारिव
काननरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते ।

मानसावहति, वाचाट इति भावः । वचक इव शृगाल इव श्वेव वा कटपलं
मृतमासे रक्तः, विभाव्यो राक्षो रक्तयः । ("शृगालवचककोट्ट—" । "विभाव्यो रक्त-
स्त्रियो रजनी" इत्यभयवाक्यमरः । "प्रतारकचोरैश्च वचकः परिकीर्तितः" इति
शाश्वतः । "कटः समयवन्धेऽपि तथेऽपि मृतकेऽपि च" इति विश्वः । "पल-
प्रतारणे काले शय्यामासे पलं मतम्" इति धरणिः । पक्षे—कटे समयवन्ध
पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः शपथपूर्वकप्रतारक इति भावः । विभी स्वामिन्यार-
भतः रक्तः धनस्त्रीभादिना । [अश्वीरक्त इत्यत्र "री रिर" इति लोपे "दृलोप," इति
दीर्घः] ("समयाः शपथाचार-कालमिदं नमविद," इत्यमरः । परित इव वस्यताया
वस्यसमूहस्यापगतं दर्शनं यस्य । ("ज्ञानेयं वस्यता तेषां कमाडावसमूहया,"
इत्यमरः । "यामजनवस्यभ्यस्तल्" इति तल् प्रत्ययः । पक्षे—वस्यन् तापयन् तादृशं
दर्शनं यस्य सः । परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । ("भद्रश्रीयन्दनोऽस्त्रियाम"
इत्यमरः) पक्षे—भद्रं कल्याणं, श्रियं लक्ष्मीम् । ("शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं
शुभम्" इत्यमरः) यदा—भद्रश्रियं साधनमप्यदम् । ("सश्रीके चन्दनेऽपि व्याहृत्या,
साधुसम्पदि" इति धरणिः) कुहान इव दलितो गोत्रा पृथ्वी येन तादृकः, चना
पृथ्वी भजालि तादृशान् प्राणिनो वचादीन् निक्रान्ति विनक्ति । वचादीनां प्राणत्व
"भवेरहिंसाशंस्य न" इति वार्तिके आकरे स्पष्टम् । कुहानः "कुहाना" इति
भाषायाम् । पक्षे—दलितगोत्रो नाशितवशजः, क्षमाभाजः शान्तियतान् प्राणिनां
अनुप्यान् । ("चित्तिचान्त्योः क्षमा" इत्यमरः) रतकील इव कुरुर इव जघन्यकर्मलग्नो
मार्ग एव सुरतादी प्रवृत्तः क्लेपयति साधून् । ("कुकुरी राविजागरः । रसनाभि-
रतपराः कीलशायिवचाट्टकाः" इति हिमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दान् परा-
कीलादयः, तथा च रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कोषाश्रयः) पक्षे—जघन्यकर्म-
लोचकर्म । दृष्टशृङ्गेयुतारिव दृष्टगज इव कानने बने रुचिरस्य तादृशः, अनुगतं ततं
प्रिच्छतं यवसं दणं नानुमोदते । ("दिपायिशृङ्गेयुतिकुन्धिमोमजा" इति हारावली ।
"यवसं दणमर्जुनम्" इत्यमरः) पक्षे—का दूषत् चाननरुचिर्भदनकान्तिर्यस्य लोकाणां

अबीजादेव जायन्ते, अकाण्डादेव प्ररोहन्ति खलव्यस-
नाङ्कुरा दुरुच्छेदा भवन्ति । असतां हि हृदि प्रविष्टो दीपलवः-
करालायते, सतां तु हृदि न विशत्येव, यदि कदाचिदिशति
पारद इव क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते । साधवो मृगा इव
विनोदविन्दोः श्रवणवशमाः, सुखं जनाः शरत्समया इव
भवादृशाः, मित्रस्य हृदयं हरन्ति । न च मचेतना विसदृशमुप-
दिशन्ति, अचेतनानामपि मैत्रो समुचितपदे निक्षिप्ता ।

विद्याराहो न कालिरिति भावः । [“द्वैपटर्के च” इति आदेशः] अनुगतमपि यत्तत्
दृश्यं तत्तं बोधादिवाच्यं च नानुमीदते । (“यवसो दण्डासयोः” । “तत्तं बोधादि-
वाच्येऽपि विसारेऽपि तत्तं मतम्” इत्युभयवाक्ये विग्रहः) ।

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारवादेव जायन्ते । अकाण्डादेवाप्रसावादेव
प्ररोहन्ति, अत एव दुरुच्छेदा भवन्ति, यो हि बीजाप्रायते काण्डात्
स्कन्धात् प्ररोहति स दुरुच्छेदो भवति मूर्तत्वादिति भावः । (“हेतुर्ना कारणं
बीजम्” । “अस्त्री प्रकाण्डः स्तब्धः स्नात” इत्युभयवाक्यमरः) असतां हृदि प्रविष्टो
दीपलवः करालायते मयावहो भवति, सतां हृदि तु न विशत्येव, दीपलव
इति शेषः पूर्वोत्तरयोरपि । यदि कदाचिदिशति, पारद इव क्षणमात्रमपि
नावतिष्ठते, हृदये इति शेषः । (“रसः सुतश्च पारदः” इत्यमरः) अथ यदि वदति
किमयमुपदिशसि ? असदृशं वा ? न तमुपदेशमुरीकरोमीति तदाह—साधवः
सुखो मृगा इव हरिणा इव विनोदावन्दारिनादवेदितुः, सगरमणपटोः पुंसः श्रवणे-
नाकर्णनेन वशमा भवन्ति । (“प्राता ए विदुरो विन्दुः” इत्यमरः) बोधा मूढते नृदण्ड-
मूढते इत्यादौ तदुन्निवत् पुंसः श्रवणेन तद्भोतश्रवणं ज्ञेत्यते । तथा च साधः,—
“अथापि मुनिर्पातभिः अचोतनिर्द्वैतम् पुरो हरितकं मुदमादधानः । योवाय-
जोलक्ष्मिर्वाहविष्कानिनादमिश्रं दधद्भगवतुर्भुजमन्दमन्त्रः ॥” इति । पदे—विनोद-
विन्दोर्भातुः । [“वाण्यातोपधीने” इति पञ्चमी] श्रवणेन समुपदेशश्रवणेन वशमा-
सदबीजास्तादृशाः, शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति ; पिच्छोभित्वाहो
मणवादिर्लयावेपथुः सुखमिच्छनेन जननक्रियाचेरः ; अत एव मित्रस्य हृदयं
हरन्ति । पञ्चान्तरे—शरत्समयाः सुखजनाः शोभनाः खलना येषु तादृशाः ।
(“सुखरोदस्य खलनः” इत्यमरः) सचेतनाः, मित्रक्षीत शेषः, विसदृशमवीर्यं

तथा हि, साधुर्ये-शंत्य शुचित्व-मन्तापशान्तिभिः पयः पय
द्वेति मित्रतामुपगतस्य दुग्धस्य तत्सङ्गमादादित्यस्य काथेन
समेव पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणाऽपि क्षीयते ;
तदिदमसाम्प्रतमाचरितं सखे ! गृहाण साधुजनोचितमध्वानं,
साधवो हि दिङ्माहात् परमुत्पथप्रवृत्ता भवन्ति” ।

इत्यादि वदति तस्मिन् कथमपि स्मरशरानिकरप्रहारपर-
वशः परिमिताक्षरमुवाच कन्दर्पकेतुः,—“वयस्य ! दितिरिव
शतमन्यसमाकुला भवति मनोवृत्तिः ; नायमुपदेशकालः ।
पच्यन्ते इवाङ्गानि, कष्यन्त इवेन्द्रियाणि, भिद्यन्त इव मर्माणि,

लोपदिशन्ति । अचेतनानामपि सैवी समुचितपदे योग्यपदे निक्षेपा, तर्हि सचेतन-
सैव्याः का कथा ? इति भावः ।

“समानशीलव्यसनेषु सख्यम्” इतीममर्थं द्योतयद्भयमाधारणानि विश्लेषणान्याह,
साधुर्येत्यादि ।—साधुर्यं शैत्यं शुचित्व-मन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जलं पय इव दुग्ध-
सिधेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गमादादित्यस्य बहुमुख्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं
समेव पुरो युक्त इति विचार्ये वारिणा क्षीयते । [भावे प्रत्ययः] मीलितालङ्कारोऽयम् ।
“समेतलक्षणा वाऽपि वस्तुना यन्निगूह्यते । मिजेतागत्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति
अतमम्” इति लक्षणात् । तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् ; सखे !
साधुजनोचितमध्वानं व्यवहारं गृहाण । साधवो हि दिङ्माहात् परं केवल-
मुत्पथप्रवृत्ता उन्मार्गीयवृत्ता भवन्ति न त्वसदावहारं इत्यर्थः ।

इत्यादि तस्मिन् तत्करन्ते वदति सति, स्मरशरानिकरप्रहारपरवशः क्षानवाप-
व्यथान्याकुलः, कथमपि सहाक्षेपान् परिमिताक्षरमुवाच । वयस्य ! सखे ! चित्त-
वृत्तिर्दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्यनेन्द्रव्य समाकुला व्याकुला भवति । पक्षे— शत-
सङ्ख्यायां मन्यवक्षैः समाकुला [शाकपार्थिव्यादि] दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रसादा-
द्वितिगर्भे प्रविष्टः ब्रह्म एकं गर्भे समष्टा विभज्य समष्टा विभक्तं प्रतिव्यक्तिं समष्टा
व्यभञ्जति, त एवोपपञ्चाशदानां बहुवृत्तिरिति पुराण्ये प्रसिद्धम् । (“वयस्यः स्निग्धः
सख्याः” । “शतमन्यर्दिवस्यतिः” । “मन्युशीको तु युक् स्निग्धाम्” इति त्रिविध्यमरः)
अस्ये चित्ते बुद्धयः सम्भवन्तीत्याह—नायमुपदेशकालः, कुतः ? अङ्गानि पच्यन्ते इव
शिथिलावयवानीव भवन्तीत्यर्थः । [कर्मकर्त्तरि साधुः । एवमर्थेऽपि] इन्द्रियाणि

निःसरन्तीव प्राणाः, उन्मूल्यन्ते इव विवेकाः, नष्टा स्मृतिः ; तदधुना यदि त्वं सहपांशुक्रीडनसमदुःखसुखाऽसि, तदा मामनु-
गच्छ" इत्युक्त्वा परिजनालक्षितस्तेन सह नगरान्निर्जंगाम ।

अनन्तरं कतिपयनल्वशतमध्वानं गत्वा- अगस्त्यवचनसंहृत
ब्रह्माण्डगतशिखरमहसः, कन्दराऽन्तराल-लतागृहसुखसुप्त-
विद्याधर-मिथुनगौताकर्णनसुखितचमरीशतमारण्योत्सुकितशबर-
शतसम्बाधकच्छः, कटककरिकगाकृष्टभग्न-स्यन्दमानहरिचन्दना-
ऽऽमोदवाहि-गन्धवाहशिशिरितशिलातलः, सुदूरपतनभग्नताल-

कथ्यन्ते इव ; कावपाकयोर्मोहाच्च पौनःपुन्यम् । नर्माणि भिद्यन्ते इव विदीर्षाणि
भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्ते इव उत्पाद्यन्ते इव ।
स्मृतिर्नष्टा । मामधो गीतिरसः । ततोऽधुना यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः ; एतेन
वाक्यमावृत्तं ध्वनितम् । राजकुमाराणामेतादृक्क्रीडाऽसम्भवेऽपि लोकाप्रवादानु-
करणम् ; तेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽयम् । "लोकप्रवादानुक्तिलोकोक्तिरिति भण्यते"
इति लक्षणात् । तदा मामनुगच्छेत्तुक्त्वा परिजनेनालक्षितस्तेन मकरन्देन सह
नगरान्निर्जंगाम ।

अनन्तरं नगरादवहिर्गमनोत्तरं कतिपयनल्वशतं तावत्परिमितमध्वानं मार्गं
गत्वा, ताव्यामिति शेषः, विध्यो नाम गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । ("किष्कुर्दक्षो
वितस्त्रो च" "नल्वः किष्कुपतुःशतम्" इत्यभयवाच्यमरः) अगस्त्यवचनेन संहृतं
ब्रह्माण्डगतं शिखरमहसं येन सः । ("कूटोऽस्त्रो शिखरं शङ्खम्" इत्यमरः)
अनुप्रासेनाह—कन्दरा दरी तदन्तराले लतागृहं तत्र सुखेन सुप्ताणि विद्याधर-
मिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाकर्षणेन सुखितं चमरीणां मृगभेदलोकां शतं
तन्मारण्योत्सुकितं शबरशतं तेन सम्बाधः सङ्घटः कच्छकटो यस्य सः । ("दक्षो
तु कन्दरी वा म्रो" । "निषादप्रपञ्चावन्ते-वासिष्ठाण्डालपुङ्गवाः । मेदाः किरात-
शबर-पुलिन्दा खञ्जनातयः ॥" "मोक्षपुष्पतैर्घण्य-रीडिताश्चमरी मृगाः" । "सङ्घटं
भा तु सम्बाधः कानिलं नद्यं ममे" इति चतुर्थेऽप्यमरः । "कूले प्रतापः कच्छ-
रावली । तटं तीरं प्रतीरं च" इति हेमः) "कच्छालः" इति भाषायाम् । कटक-
कट्टिनिमित्ते कारकरेः इक्षिगुष्ठाभिराकृष्टाश्चत एव भग्नान्त एव स्यन्दमानानि
ऽमोदवमाधानि हरिचन्दनानि तेषां आमोदोऽतिनिर्हारिमन्थस्तदाहो गन्धवाहो

फलरसाद्र्करतलास्वादनीलकशाखासृगः, प्रलम्बमाननिर्भरोप-
विष्टजोवज्जोवमिथुनलेलिह्यमानविविधफलरमाभोटसुराभितपरि-
सरः, सरभसकेसरिसहस्रखुरनखरधाराविदारितमत्तमः, इक्षुभ-
खलविगलितमुक्ताफलशबलितशिखरतया शिरानग्नं तारागण-
मिवोद्वहन्, सुग्रीव इव ऋक्षगवयशरभकैमारिकुमुदमेव्यमान-
पादच्छायः, पशुपतिरिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्तभूतः, जनादेन

वायुस्तेन मिश्रितं त्रिशिरवदाचरितं शिखातलं यत्न सः । ("कटकोऽश्री नितम्बो-
ऽदेः" । "वासोदः सोऽतिनिर्भरो" । "गन्धवादानिलायगाः" । "सुग्रीवः त्रिशिरो
जडः । तुषारः शीतलः शीतः" । "पक्षेते दवतरवो सन्दारः पारिजातकः ।
सन्तानः कल्पवृक्ष पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥" इति पञ्चम्यमरः । "हस्तिनासा
करः घण्टा हस्तः" इति हेमः । [सन्द प्रसवणे] सुदरपतनन भगानि ताम्र-
फलानि तेषा रसेनाद्र्योः करतलपोरास्वादनेन लेहनेनोत्पन्नाः शाखासृगाः वानरा
यत्न सः । ("दक्षरागाहयस्ताव" । "शाखासृगवल्लोपुता, मकंदी वानरः कोश",
इत्युभयवाच्यमरः) प्रलम्बमानान्यत एव निर्भरूपविष्टानि यानि जीवज्जोवमिथुनानि
चकोरमिथुनानि तैलेलिह्यमानानि पुनः पुनरास्वाद्यमानानि तादृशानि च तानि
विविधफलानि तेषा रसामोदेन सुरभितः परिसरः प्राकट्यो यस्य सः तादृशः ।
[लेलिह्यमानेति यङ्गुगतात् कर्मणि शानच्] ("जीवज्जोवचकोरकः" । "पञ्चलभूः
परिसरः" इत्युभयवाच्यमरः) सरभस एवेवं कैमारिसहस्रस्य सिद्धसहस्रस्य खुरनखर-
धारया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भप्यलानि तेषो विगलितानि मुक्ताफलानि तेः
शबलितशिखरतया शिरानग्नं तारागणमिव नववसमूदमिवोद्वहन् । ("द्व्येवः केशरी
हरिः" । "नखोऽस्रो नखुराऽस्त्रियाम्" । "नखदमृचं भ तारा" इति विजयमरः)
पुनः श्लेषाह—सुग्रीव इव ऋक्षो जाम्बवान् गवयः शरभः केशरी कुमुद
एतत्संज्ञकेष्वानरैः मेव्यमानपादच्छायः । ते च रामायणे—“गयो गवाक्षी
नवयः शरभी गन्धमादनः” इति । पक्षे—ऋक्षो भङ्गः, गवयो वनगवः,
शरभः कुञ्जरदिट्, केशरी सिंहः, कुमुदः कैरवं दिग्गजो वा, तेः
मेव्यमाना पादाना प्रपन्नपर्वतानां छाया यस्य सः । ("ऋक्षाच्छभङ्गभङ्गाः" ।
“वादाः प्रपन्नपर्वताः” इत्युभयवाच्यमरः । “गवयः स्यादमगवो गोमृदलोऽथवाक्यः” ।
“शरभः कुञ्जरारातिहत्यादकोऽष्टपादपि” इत्युभयवाच्यमरः । “कपोदः कुमुदः

इव विचित्रवनमालः, सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनोपेतः,
विरूपाक्ष इव सन्निहितगुहः शिवानुगतश्च, कामोव कान्तारोष-
रसानुगतः समदनश्च, श्रौपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनः, नर-
वाहनदत्त इव प्रियङ्गुश्यामासनाथः, शिशुरिव कृतधात्रीधृतिः,
वासरारश्च इव गैरिकाक्षप्रभापाटलितवनरानिः, कण्ठपद्म इव

शोऽपि कुमुदी दिग्गमः" इति श्रावतः) पशुपतिरिव शिव इव नागनिःशसेन
शर्वनिःशसेन समुत्तिवमा भूतिभंज यत्न सः । पक्षे—नागनिःशसेन गजनिःशसेन
समुत्तिवमा भूतिः सम्यत्तिर्यस्य सः । यथा—नामानां निधिस्थानस्थितसर्पाणां
निःशसेनेत्यादि । जनादेन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यत्न सः । ("वापाद-
पद्मं वा माना वनमालेति सा जुग" इति) पक्षे—विचित्रा वनमाला वनपरम्परा
यस्य सः । सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन् तादृशः
स्यन्दनः रथः तेन उपेतः । ("पदं वाहनपत्रयोः" इत्यमरः) पक्षे—सप्तपत्रो
विषमच्छदः । अन्दनासनिभः । ("सप्तपत्रो विप्रान्तरकृत् शारदो विषमच्छदः" ।
"तिनिश्रे अन्दनो मेनिः" इत्युभयवाच्यमरः) विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः
कात्तिक्रयो यस्य सः, शिवया पार्वत्या अनुगतश्च । पक्षे—सन्निहिता गुहा
गह्वरं यस्य सः, शिवाभिधांदोभिः क्रीडोभिर्वा अनुगतश्च । ("शिवा गौरी शिवा
क्रीडा भवेदामनको शिवा" इति श्रावतः । "देवछातविले गुहा गह्वरम्" । "शिवा
गौरीकेरवयोः" इत्युभयवाच्यमरः) श्रौपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य सः,
मल्लिकार्जुनो नाम हरः । पक्षे—सन्निहितो मल्लिकाऽर्जुनो यस्य सः । ("दृश्यर्थ
मल्लिकाया विषु स्यात् केतकीकले" इति विश्वमेदिन्यौ । "नदीसर्को वीरतद्वरिन्ददुः
शकुभाऽर्जुनः" इत्यमरः) कामोव कामुक इव कान्तानां रोषरसाभ्यामनुगतः,
समदनश्च । पक्षे—कान्तारमूषरमा ऊषरभूमिस्ताभ्यामनुगतः, समदनः सधुक्षूरः ।
("कान्तारं वत्सं दुर्गमम्" । "ऊषवानुषरो दावप्यन्तलिङ्गो" । "धुक्षूरः कनकाक्षयः ।
सातृजो मदनश्च" इति विश्वव्यमरः) नरवाहनदत्तस्तत्राप्तो राजा तद्वत् प्रियङ्गु-
श्यामया तत्राप्तकलिशा सनाथः । पक्षे—प्रियङ्गुः फलिनो, श्यामा रोचनी । ("प्रियङ्गुः
फलिनो फलो" । विमल्यो रोचनी श्यामा" इति दयोरप्यमरः) "जेतविधारा"
इति श्यातम् । शिशुरिव बालश्च इव कृता धात्र्या कामनका धृतिरवच्छान्त
येन सः । पक्षे—धात्र्यापनाता । ("बावो व्याटपमाताऽपि" इत्यमरः) वासरारश्च
इव गैरिकाक्षप्रभया पाटलिता वनरानिर्वनपरम्परा जलधंइतिर्वा यस्य सः ।

बहुलतागहनः, कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानः, भौष इव
शिखण्डमुक्तैरङ्गैश्चन्द्रेणचितः, कामसूत्रविन्यास इव मल्लनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च, हिरण्यकशिपुविव शम्बरकुलाश्रयः,
गैरिकव्याजाद्विरथमार्गमार्गणाश्रेमिवाकृणोपाप्यमानः, शिखर-
गतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्यमार्गमिवोद्दीप्त-
माणः, सस्तान्त्रजान इव जरदजगरभोगैः, कुम्भकर्ण इव

("अव्यक्तरागस्वरूपः" । "अतरक्तस्तु गटलाः" इति हयोरप्यमरः) गैरिकवदव्यस्य
सूर्यमृतस्य प्रभा तथा ("मुरमुनाऽकृणऽङ्क" इत्यमरः) कृणपक्ष इव बहुलता कृणता
तथा गहनः । [भावे तत्] । बहुल, कृणपक्षोऽग्री शितो च बहुला गवि" इति
विश्वप्रकाशः । कोवि शितो कर्णः । पक्ष - बहुलताभिगेहनः सान्द्रः । ("वक्रौ तु
प्रतिलेता" इत्यमरः) कर्ण इवानुभूतं शतकोटीनां तत्कदाकधनानां दानं वितरणं
येन सः । पक्षे—अनुभूतं शतकोटिनां वज्रज दानं खण्डनं रुदनं येन स तादृशः ।
[दा चखण्डने] ("शतकोटि स्वयं शम्बर" इत्यमरः) भास इव शान्तगव इव
शिखण्डमुक्तैरङ्गैश्चन्द्रेणचितो व्यासः । पक्षे—शिखण्डो बह्वं तदास्तु यथा
तै शिखण्डनी मयुरास्तमुक्तैरङ्गैश्चन्द्रैश्चकाङ्गैः पक्षैः चाचितः । अङ्गैश्चन्द्रेण तदा-
कारयुक्ता लल्यते । ("शिखण्डस्तु पक्षवहं नपुमके" । "समो चन्द्रकलंचको" इति
हयोरप्यमरः) कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागेन मुनिविशेषेण, पक्षे—गजविशेषेण
घटितो रचितो युक्तयः । ("मल्लनागाऽभमातङ्गे वात्यः प्रनमुनावापि" इति विश्वप्रकाशः)
कान्तानां रसामोदो यद्वा रङ्गो गल स तादृशः । पक्षे—कान्तारं दुर्गेश्वरान् कानने वा
सामोदोऽतिमुगन्धः । । इत्यमरः । शम्बरौ देवविजयस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे—
शम्बरौ हरिणावश्रेयो जलं वा दध्य वा । ("रदुगम्बररोदिव" । "नीरवीरास्तु-
शम्बरसु" इत्युभयवाप्यमरः । "शम्बरं समिल्ले विने वीहव्रतविशेषयोः । शम्बरौ
देवहरिणः सत्यशैलजिनान्तर" इति विश्वप्रकाशः) गैरिकव्याजाद्विरथमार्गस्य
मार्गणाश्रेमत्वेपणाश्रेमिवाकृणोपाप्यमानः । [मग चत्वेवधे] शिखरगत-
सूर्याचन्द्रमस्तया ["देवताद्वन्द्व च" इत्यानङ्] विस्तारितलोचनो विक्रमिषितनेत्रो-
ऽगस्त्यमार्गमुद्दीप्तमाण इव : यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविशीत्युक्ता गतो मुनि-
रायाति न वेति मार्गावलाकनमिति पुराणप्रसिद्धम् । जरदजगरभोगैः दुग्गयुग्मरीरैः
सस्तान्त्रजाणां विमलितान्त्रसमूह इव । ("अन्त पुतीतम्" । "अगगरे अयुवांसु

दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः, पिण्डालक्तकरागाङ्कितपादपङ्क्ति-
सूचित-सञ्चरित-शचीपतिवारविलासिनोसङ्केत-केतकीमण्डपः,
अकुलीनोऽपि सङ्शभूषितः, दर्शिताभयोऽपि मृत्युफलदायी,
सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः, सनदोऽपि निःशब्दः, भौमोऽपि कीचक-
सुहृत्, पिङ्गिताम्बरोऽप्युल्लसदंशुको विन्ध्यो नाम महागिरि-
रदृश्यत ।

इत्युभौ" इति दयोरप्यमरः) कुम्भकथं इव दन्तान्तराले दन्तान्तराले गतो
वानरव्यूहो यस्य स तादृशः । पक्षे—दन्तः कटकः सानुतिव्यङ्गिनिर्गतः शिलाविशेषो
वा, तदन्तरालगतवानरव्यूहः । ("दन्तो निरिणितम्बे च दग्धने सानुनि व्युतः"
इति विश्वः । "दन्तकास्तु बहिस्तिथेः क्वदेशान्निसुता गिरिः" इति डैनः) विन्ध्यो-
मृतमलक्तकं पिण्डालक्तकं तद्गणेशाङ्कितानां पादानां चरचानां पङ्क्तिभिः
परम्परामिः सूचितं सञ्चरितं सञ्चरकं येषु [भावे क्तः] तादृशाः शचीपति-
वारविलासिनोनातुवंश्यादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः । विरोधामासे-
नाह—अकुलीनोऽपि निन्द्यगीमोऽपि सङ्शेनोत्तमकुलेन भूषितो मण्डित इति
विरोधः ; न को पृथिव्या लोमोऽकुलोमोऽत्युच्यते, शोभनेवेतेष्वेकमिरलङ्घ्य
इति परिहारः । दर्शितमभयं येन सः, मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य तादृश
इति विरोधः ; दर्शिता अभया इरोतकी येन सः, मृत्युफलं महाकालफलं कदलीफलं
वा दातुं शीलमस्य तादृशमिति परिहारः । ("अभया लब्धया पथ्या" इत्यमरः ।
मृत्युफलं महाकाले कदल्यां मृत्युफल्यपि" इति विश्वः) सप्रस्थः परिमाणाविशेष-
विशिष्टः, अपरिमाणः परिमाणावरहित इति विरोधः । ("कुडवः प्रस्य इत्याद्याः
परिमाणायेकाः पृथक्" इत्यमरः) सप्रस्थः ससानुरित्यविरोधः । ("सुः प्रस्यः
सानुरस्त्रियाम्" इत्यमरः) । नदेन शब्देन सङ्कितः सनदो निःशब्द इति विरोधः ।
[अद अव्यक्ते शब्दे] नदेन शोभाख्यनदेन सङ्कितो निःशब्द इत्यविरोधः । भौमोऽपि
पुष्यदितिराशुकोऽपि कीचकसुहृत् तन्नामविराटराजम्यालकसुहृत्, विराट्पट्टावस्थितः
कीचकः पाञ्चाष्या सामिन्नाय इति भौमेन कृत इति भारते प्रसिद्धमिति भौमस्य
कीचकसुहृत्त्वं विरोधः ; भौमो भयानकः, कीचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् । ("वेषवः
कीचकास्ते स्युर्ये स्तनन्यनिलोडताः" इत्यमरः) पिङ्गिताम्बरस्कादितवस्त्रः, उल्लसत्
सुरमाचमंशुकं वस्त्रं यस्य स इति विरोधः । ("पलं वसनमंशुकम्" इत्यमरः)
पिङ्गिताम्बादितमन्वरमाकाशी येन सः ; उल्लसत्तः सुरमाचा चमनः एषांपक्षाः

यस्य प्रवृद्धगुणतयेव दृश्यमानबहुधातुविकारः, साधुरिव सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा, मीमासान्याय इव पिहित-दिगम्बरदर्शनः ।

यस्य हरिवंशैरिव पुष्करपादुर्भावरमणीयैः, राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः, करणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालव-कुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः ।

किरणा यस्य सः इति परिहारः । [स्वार्थे कः] (“अम्बरं व्योम्नि वाससि ।” “हरिणीसमयुक्तांगः” इत्युभयवाच्यसरः) ।

शेषेणाह—यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुणतया प्रवृद्धमन्त्रतयेव दृश्यमानो बहुधातुनामनेक-मैरिकादीनां विकारो यस्य तादृक् । (“अपकाण्डे मन्त्रगुणौ” । “सातमेनः-शिलाशटे.” इत्युभयवाच्यसरः) पक्षे—प्रवृद्धगुणतया प्रवृद्धप्रोदतया दृश्यमानो बहुधातुनां रसादीनां विकारो यस्य सः । (“गुण्यस्तु प्रोदा पाप” इत्यसरः । “रसा-सुखासमेदोऽस्थि-मज्जगुकाणि धातवः । समेव दश भेदेषा रोमत्वक्सायुभिः सह १०” इति हैमः । मता इति शेषोऽत्र) साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारस्वरूपं तेन प्रकटित उद्योतितो महिमा स्वीकृषीं येन सः । पक्षे—सानुग्रहः शिखरेषु यक्षाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटितो महिमोन्नयं येन सः । मीमासान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिगम्बरदर्शनं दिगम्बरमयं येन सः । पक्षे—पिहितं छादितं दिगम्बरयोर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवखातैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरिवंशैरिव पुष्करपादुर्भावं आख्यातविशेषकेन, पक्षे—पुष्कराणां कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः । (“सहस्रपत्रं कमलं पुष्कराणां वहाण्य च” । “मलिनं कमलं जलं पुष्करं सर्वतोमुखम्” इत्युभयवाच्यसरः) राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव भोगो मिथुनं कुलीरः कर्कटस्तेः सङ्गतैः । पक्षे—मीनामिथुनं कुलीराश्च तेः सङ्गतैः । करणै-रिव ज्योतिषागमविज्ञैर्वनादिकरणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालवानां तत्संज्ञकानां कुलैः समुदायरूपेतैः । पक्षे—शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पौ वा मर्दो मुक्ता बाल-वकुलो चक्रकेशरः, अथवा—बालं ज्ञोवेरं वकुलः केशररूपेतैः । (“शकुनि-पञ्चशकुनि-शकुलशकुनदिजाः” । “मुक्ता मुक्तकमस्त्रिधाम् । स्याद्भद्रमुक्तकः” । “बालं ज्ञोवेरवाहं ठोदीप्यम्” । “अथ केशरं वकुलः” इति चतुर्ध्वज्यसरः) ।

यस्य कुसुमविचित्राभिः, वंशपत्रपतिताभिः, सुकुमार-
ललिताभिः, पुष्पिमायाभिः, शिखरिणीभिः, प्रहर्षिणीभिस्तंताभि-
र्दर्शितानेकवृत्तविनामः ।

यस्य मटकनकनहंससारसरमितोद्भ्रान्तभाः कूटविकटपुच्छ-
च्छटाव्याधृतविकच-कमलखण्डविगलित-मकरन्दविन्दुसन्दोह-
सुरभितसल्लिनया, सायन्तनमञ्जन-पुल्लिन्दराजमुन्दरी-नाभि-
मण्डलनिषीतमल्लिनया, मटमुखरराजहंसकुलकीलाहलमुख-
रितकूनपुल्लिनया, तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमद-
धारास्तवकितसल्लिनया तीरप्ररुढ-केतकौकानननिपतित-

यो विध्यो कताभिर्दर्शितानेकवृत्तविनाम इति सम्बन्धः । कुसुमेर्विचित्राभि-
वैशेष्येषु पतिताभिः सुकुमाराश्च ललिताश्च ताभिः पुष्पितानि सञ्जातपुष्पाण्यवाचि-
काश्च ताभिः शिखरिणीभिः शिखरमये तटतीभिः सायाभिरित्यर्थः, प्रहर्षिणीभिः
प्रहर्षेण हर्षकारिणीभिः [चन्तर्भावितपुष्पार्थेऽपि हविः] । पक्षे—तटनिकटमत्तमा-
न्युत्तोभिः । “सो लो गच्छिद्वज्रशक्तिः प्रहर्षिणीयम्” । “रमे रुद्रेऽपि यमनसमसा-
नः शिखरिणी” । “नयमदितो लो कुसुमविचित्रा” । “कुमारललिता लसी ग्” ।
“दिशानि वंशपत्रपतितं भवनभननगे” ।

पुनरुक्तमसीनाह—यो विध्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः । मटेन कमलमयक्रमधुरं
कनकहंसानां काटम्बानां सारसानां पुष्कराण्यवाचं रमितं शङ्खसेनोदयानां भाः कूटा-
मयविचित्राभिः कूटपुच्छच्छटाभिर्व्याधृतविकचकमलखण्डादिगलितमकरन्दविन्दु-
सन्दोहेन सुरभितसल्लिनया । (“काटम्बः कनकहंसः ज्ञातः” । “पुष्कराण्यस्य
सारसः” इत्यमरशब्दान्तः । “भाः कूटः चण्डते जीन-सेदे शैलाकरेऽपि च” इति
विश्वकामः । “मट्कौ” इति भाषाशान्) सायन्तने सायदालिके [“सायं
चिरम्” इत्यादिना व्यस्तुशब्दमन्त्र] मञ्जने पुल्लिन्दराजमुन्दरीणां शवराङ्गानां
नाभिसम्बलेर्निषीतमल्लिनया । मटमुखरराजहंसकुलस्य कोलाहलः कलकलसेन
मुकुरितं कूनपुल्लिनं यस्यास्तथा । (“राजहंसान्ते ते चक्षु-चरचेर्लोहितैः
मिताः” । “कोलाहलः कलकलः” । “कूनं रोधच तीरं च” । “तीयोत्थितं
तत् पुल्लिनम्” इति चतुर्थ्यन्तरः । कोषे तदित्यनेन तटम्) तटनिकटमत्त-
मातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तवकितं सञ्जातस्तवकं सल्लिलं यस्यास्तथा ।

धूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टनरुणसुरमिथुननिधुवनलौला-
परिमलसाक्षिकूलोपवनया, तटाटवोनिकटनिपतितजम्बूखण्ड-
मण्डपावस्थितजलदेवताऽवगाह्यमानतायया, तीरप्रकटवेनस-
लताभ्यन्तरनीनदात्युदव्युदमदकलकुहकुहऽऽरावकौतुकाकष्ट-
सुरमिथुनसंस्तूयमानाभोगया, उपकूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जित-
कुलायकुक्कुटघटाघृत्कारभैरवतारया, जलमानुषोमृदित-
सुकुमारतीरया, उपवनवातान्दोलिततरलतरङ्गया, नल-

("नलः कटो मदी दानम्" इत्यमरः) तीरप्रकटकतकोकानननिपतितधूलिनिकुरम्ब-
समूहकेन जातं यत् सैकतं तत्र या सुखानावष्टनरुणसुरामिथुननिधुवनलौला-
तया परिमलो विमलजम्बा जनमनाहरा गन्धस्नेहाय कूलोपवनं तीरस्थ-
कावसधनं यस्यास्तथा । उपवनस्य पारमलसाक्षिकूलोपवनं - सर्वथा जनसञ्चारविहितं
धन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्सङ्गं औपचारिकः । ("नेटुन निधुवन रतम्" ।
"विमदीत्ये परिमलो गन्धे जनमनाहर" । "चाराम. व्याटुपवनं कावसं वनमेव
यत्" इति विश्वव्यमरः) तटेऽटवो वन तस्या निकटं निपतितान नरुखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया । ("वटव्यरणं विविधं गहनं ज्ञानं
वनम्" इत्यमरः) तीरप्रकटवेनसलताऽभ्यन्तरलीनदात्युदव्युदः कालकण्ठकसमूह-
काय मदकलो यः कुहकुहऽऽरावः कुहकुहमन्दस्तन कौतुकं तदाकष्टसुरामिथुनैः
संस्तूयमाना आभोगः परिपूर्णता यस्यास्तथा । ("दात्युदः कलकण्ठकः" । "चारवा-
रावसंरावविरावाः" । "आभोगः परिपूर्णता" इति विश्वव्यमरः) । उपवनोप-
भोग इत्यपि पाठः । उपकुञ्ज [समीपेऽव्ययोभावः] तत्र सञ्जातो नलनिकुञ्जो
जतादिष्कादितो देशस्तत्र प्राञ्जतः पुञ्जवदाचरितोऽनेन इत्यर्थः, कुलायो नीलं यस्याः
सा चासी कुक्कुटघटा कुक्कुटसमूहसस्या घृत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं
यस्यास्तथा । "शैलीपमन्यनिपतद्रथनेमिधारा" इत्यादौ उपशान्त्यशब्दस्यान्ते इवाव-
घटामन्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः । ("नकुस्तु धननः पोटगलः" । "निकुञ्जकुञ्जो
वा कोवे जतादिविहितादहं" । "कुलायो नीलमस्त्रियाम्" । "कुक्कुटश्चरणायुध." ।
"अथ भैरवम् । दारुणं भोषणं भोषणं घारं भोग भयानकम्" इति पञ्चस्रव्य-
मरः) जलमानुषोमृदितसुकुमारतीरया, वनमानुषवज्जलमानुषः प्राणिविशेषः ।
["जातेरस्त्री विनयात्" इति ङीष्] उपवनवातान्दोलिततरलतरङ्गया । एतेनात्र

निकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बिनीनिरीक्ष्यमाणार्द्धशफरया,
 पोताधानलुञ्चकोयष्टिकस्कभनभीमवेतसवनया, तरलतरङ्ग-
 मालासञ्चरदृष्टपात्तदर्शनधावदतिचपलराजिलराजिरञ्जितोप-
 कूलसलिलया, कणाटीरमिथुनमैथुनदर्शनोपजातनिधिभङ्ग-
 कौतुक-किरातशतखन्यमानतीरया, कृडयेव दर्शितमुखविभङ्ग-
 मत्तयेव .. स्वन्नितगत्या, दिनारम्भनक्ष्मोव बर्हमानवेलया,
 भारतसमरभूम्येव नृत्यत्कवक्षया, प्रावृषेव विजृम्भमाणशतपत्र-

वाते गुणवयं वर्णितम् ; तेन कामिना सर्वदा सुखकारिताऽस्य ध्वनिता ।
 मल्लनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको वल्लककुटुम्बिनी को तथा निरीक्ष्यमाणो-
 ऽर्द्धशफरो दृष्टपालो यस्यां तथा । ("वकोऽवकोटकस्याव वल्लका तु वको स्मृता" ।
 "दृष्टपालोऽर्द्धशफरः" इति हयोरपि द्वारावली) पोताधानं चूदाङ्गमस्यमहातक्षय
 लुञ्चकोयष्टिकस्य टिट्टिमकस्य स्कभनं शब्दकेन भीमं वेतसवनं यस्यास्तथा । [स्तम्भः
 शीवो धातुरनेकाग्रत्वाच्छब्दायः] ("चूदाङ्गमस्यमहातः पोताधानम्" । "कोयष्टिक-
 टिट्टिमकः" इति हयोरप्यमरः) तरलतरङ्गमालायां मञ्जरदृष्टपालो मस्यविशेष-
 स्तदृशेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्दुण्डुभनमूढकेन रञ्जितमुपकूलसलिलं
 वल्लास्तथा । ("मञ्जदृष्टपालस्तु संपन्नतक्ष्यमभेदयोः" इति विश्वप्रकाशः । "समी
 दानिल्लदृष्टभी" इत्यमरः) कणाटीरः खञ्जनस्त न्ययुनमैथुनदर्शनेनोपजातं निविष्टच-
 कौतुकं येषां तादृक्किरातानां शतेन खन्यमानतीरया । ("कणाटीरः । खञ्जलेखस्तु
 खञ्जनः" इति द्वारावली । "कौतूहलं कौतुकं च" । "भेदाः किरातशवर-पुलिन्दा
 स्त्रेच्छजातयः" इति हयोरप्यमरः) तथा च वराहमिहिरः,— "तस्मिन् निधिर्भवति
 मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिन् पुनर्भवति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्गारमण्युपाटिशक्ति
 पुरोषणेऽप्य तत्कौतुकाय नयनस्य खनेऽविद्योम ॥" इति । वसन्तराजोऽपि—
 "अङ्गारखण्डं किञ्च भूमिभागे तस्मिन् भवेत् यत्र करोति विष्टाम् । यदावन्तो खञ्जनको
 विधत्ते रतं भवेत् तत्र मदानिधानम् ॥" इति । कृडयेव दर्शितो मुखस्य
 भदनस्य विभङ्गो योऽधुकुटीविकारादियंथा । पक्षे—मुखविभङ्गो नि सरस-
 तरङ्गो यथा । ("मुखं निःसरणाखयोः" इति धरणिः । "भङ्गलरङ्ग ऊर्ध्वगो" इत्यमरः)
 मत्तयेव खलता गतिर्यस्यास्तथा । पक्षे—स्वलिता तिव्यक् गतिः प्रवाही
 यस्यास्तथा । दिनारम्भनक्ष्मोव बर्हमाना वेला कालो यस्यां तथा । पक्षे—

पिहितविषधरया, धनकामयेव कृतभूभृत्सेवया, रेवया प्रियः
तस्यैव प्रसारितवीचिहस्तयोपगूढः ।

यश्च—

हरिखरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैः ।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतीवोच्चतालभुजः ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच,—

“पश्योदञ्चदवाञ्चदञ्चितवपुः पश्चाद्विपूर्वाङ्गभाक्

स्तञ्जोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाग्भुग्नायलाङ्गूनभृत् ।

दंष्ट्राकोटिविगङ्गास्यङ्गहरः कुर्वन् सटामुत्कटा-

मुत्कणैः कुरुते क्रमं करिपता क्रूराकृतिः कंसरी ॥

वेत्ता नर्थादा, (“पञ्चाङ्गविक्रमो वेत्ता कालमर्थादयोराज” इत्यमरः) । भारत-
समरभूम्यश्च नृपत्कवन्धनपटुङ्कलेव यस्या तथा ; पञ्च—कवन्धं जलं, (‘कवन्धं
सलिले रुद्रे कवन्धो राक्षसान्तरे’ इति विश्वः । ‘कवन्धोऽस्त्री क्रियावत्तमपटुङ्क-
कलेवरम्’ इत्यमरः) । प्रातयेव विजृम्भनाथेः शतपदेसंयुतेः, पिडिताः मयूर-
भक्ष्यभयादितस्तत्पराः, विषधराः सर्पा यस्यां तथा ; (“शतपदः शितापाङ्गः
प्रचलाकी च चन्द्रको” इति हारावली) पञ्च—विजृम्भनाथशतपदेः कुशेश्वरः,
पिडिताम्बुजाः, विषधराः कषुधरास्त्रङ्गाद्या यस्या तथा, (“शतपदः कुशेश्वरम्”
इत्यमरः । “विषं स्नेहे जलेऽपि च” इति विश्वः) । धने दञ्चे, कामोऽभिलाषो
यस्यास्तत्रैव, कृता भूभृती राज्ञः, पञ्च—विन्ध्यस्थ, सेवा यथा । प्रसारित-
वीचिहस्तया प्रियतमयेवोपगूढः ।

इतीति ।—यो विन्ध्यः, उदङ्गात् एव भुजो यस्य सः तादृजः, हरिखरनखर-
विदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैरद्यापि कुम्भसम्भवम् अगस्त्यम्, आह्वयतां वा-
गच्छागच्छत्याह्वानं, करीतीदित्यर्थः, (“कुञ्जरी वारणं करी” । “अगस्त्यः कुम्भसम्भवः”
इति श्योरप्यमरः) । उग्रोच्चालङारः । आर्या इत्यम् ।

ततो गिरिदशनाक्षरं, मकरन्दस्तं कन्दपंकजम्, उवाच ।

स्वभावीक्याऽऽह, पश्येति ।—उदञ्चदञ्चितवपुः, अवाञ्चदधीगच्छत्, अञ्चितं वपुः
पश्चाद्विपूर्वाङ्गे भजति इति तादृक्, [“पपरस्याङ्गे पञ्चभाषी वक्तव्यः” इति
मुद्रादिशः] स्तञ्जोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं तादृक्, मनागीषत्, भुप्रमयमस्य

अपि च—

उत्कर्णोऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः

क्रूराकारकरालवक्त्रविकटः स्तब्धोद्धृल्लङ्गलभृत् ।

चित्तेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनात्

चौत्कुर्वद्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थो हरिः” ॥

अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्यग्रोधोपचितया, उत्तरगोमृदसमर-
भूम्येव विजृम्भमाणहृदयलया, मरुदेशटकायात्रयेव घनसार-
सार्थवाहिन्या, विदग्धजनमधुपानगोष्ठेयव नानाविटपीतासवया,
नलकूबरचित्तहृत्त्येव सततधृतरभया, मत्तमातङ्गगत्येव घण्टा-
रवावेदितमार्गया, सदीप्तरसेवयेवादूरीकृतबहुफलया, विराट-
लक्ष्म्येवानन्दितकीचकशतया, विन्ध्याटव्या कतिचित् पदानि
गत्वा कामिन इव मदनशक्ताकाङ्क्षितस्य जम्बूद्वीपस्य शीतल-
च्छायायां विश्राम ।

तादृक्, आङ्गुलं पुच्छः, तं विभक्तिं इति तादृक्, दंष्ट्राकोटिभिर्विग्रहटं उच्यते,
आलङ्कृतं मुखगर्भं यस्य तादृक्, उच्यते उच्यते, कर्णौ यस्य सः तादृगः, सटा-
मुल्लङ्घनी कुर्वन् क्रूरान्तिः केसरो सिद्धः, कर्णपती गजवरे, कमलं पादविचित्रं,
कुर्वन्तं पश्य ; [“पश्य गतो चावति” इत्यादाविधान क्रियायाः कर्मत्वम्]
[“पुच्छोऽस्त्री लुप्तलाङ्गलम्” । “विग्रहटं पुच्छं उच्यते” इति शब्दोपपत्तिः ।
“सटा लटाकेसरयोः” इति हेमः) । स्वभावातिरिक्ताहारः, “स्वभावातिरिक्त-
तस्यैव भावादिष्वस्य वर्णनम्” इति उच्यते । मर्दूलविक्रीडितं उच्यते ;
“सूच्यान्नेमंसजसताः सगुरवः मर्दूलविक्रीडितम्” इति उच्यते ।

उत्कर्णमप्यं वर्णयित्वा कान्तगणं वर्णयति, उत्कर्णं इति ।—उत्कर्णः, पञ्चाक्ष-
चण्डिमपटुः, स्फार बहु, स्फुरणः केसरा यस्य तादृगः, क्रूराकारं करालं वक्त्रं मुखं,
तेन विग्रहो भयानकः, कस्य निवृत्तम्, कर्दमुरिचतं, आङ्गुलं विभक्तिं तादृक्,
चौत्कुर्वन्, गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थोऽयं पुरावर्ती, हरिः सिद्धः, सर्वाङ्ग-
सङ्कोचनाद्विषेयाभिलिखितुं न शक्यते । अत्र शिरःपदमधिकम् । (“पुर-
सिद्धयोः कस्य-देशेषु यकुञ्जद्वीपे । पुरागच्छे विदग्धके केसरः स्थात्” इति हेमः) ।

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाल्यातपक्लान्तमत्तमहिष-

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं, विभ्याटय्या विभ्यारण्यन, कतिचित् पदानि गत्वा
 आसित इव मदनमलाकाऽडितस्य जम्बूद्वयं शीतलच्छायाया विमशमैयन्वयः ।
 ("मदनमलाका सारिशां पाठमातिनी" इति चारावली) पक्षे—मदनमलाका
 आनीदधीषका वतिविशेषः, ("मदनमलाका कानो सिद्धीषधमययं वदति" इति
 मर्गः) । "आमदनमलाकाऽपि साध्या कानोदधीषधो" इति विश्वप्रकाशः) नात्र-
 अतिसिति केचित् । नीचदेयनयेव निम्नभाजनयेव, न्यधीषोऽध.प्रदेयावरोधनं,
 तेनोपचितया वृद्धया ; पक्षे—न्यधीषैरेरेः, उपचिता तथा, ("न्यधीषो बहुपादटः"
 इत्यमरः) । उत्तरनीचसमरभूम्येव विजृम्भमाणी वृद्धप्रसीऽर्जुनः यस्यां तथा, ("उत्त-
 रस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरं" इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—वृद्धप्रसी धमनस्य यस्यां
 तथा । टक्काया टक्काध्वनेः, याया गमनं टक्कायाया, मरुदेयस्य टक्कायाया तथैव,
 घनी मेघः, तस्मात् पानीय, तदर्थं सायः समूहः, तदादिनी तन्प्राप्तिका तथा, यदा—
 वृद्धेयनेन तद्वतिः, सा चाद्यो याया सत्यवः तथैव ; तद्वक्तमुदकं जूमादिन्येवद्वप-
 स्तस्या ; अन्यत् पूर्ववत् ; ("गमनोत्सवयोर्थाया" इति विश्वः) मरुदेये जलाधिनी
 टक्काध्वनियवथास्त्रजमुद्धतमन्वीरिति निरुपया प्रयाकोति प्रसिद्धम् ; पक्षे—घनसारः
 कर्पूरं, पुष्पफलहीनः अरबीरसमानाकारपत्रः सुपमेदो वा, ("घनसारस्तु कर्पूरे
 वषभेदे जलेऽपि च" इति विश्वः) टक्काध्वनेति त्वपपाठः । ["असंज्ञात्वात् उग्रायोः
 संज्ञाच्छन्दोः" इत्यस्मादिति] विदग्धजनमधुपानमार्गोद्वेगं नागाविटैरनेकविधैः,
 शीत आसवा मद्यं यस्यां तादृशया ; ("विडः पात्रविकी विटः" । "भेरयमासव. शीघ्रः"
 इति इयीरप्यमरः) पक्षे—नागाविटविषु इतं जातम्, आसवं लाघादिकं यस्यां तथा ।
 मलकूबरः कुवेरपुत्रः, तस्यित्तत्त्व सततं धृता रश्मा तन्प्राप्तिकाऽसुरही यया
 तादृश्या ; ("अस्येचमुद्रणी" पुत्रस्तु मलकूबरः" इति कुवेरप्रकरणेऽमरः) पक्षे—
 सततं धृता रश्मा कदली यया, ("कदली वारचद्रुमा रश्मा सोपाऽंशुमत्सुता"
 इत्यमरः) । सतमातङ्गमत्येव घण्टाया रवः शब्दः, तेनावेदितमार्गेशा ; पक्षे—
 घण्टारवा वषभेदः, ("घण्टारवा तु श्वपुष्पिका" इत्यमरः) । सदोश्वरसेवयेवा-
 दूरीकृतानि वह्निं बहुविधानि भूयांसि वा, फलानि यस्यां तथा ; पक्षे—अदूरं
 शीघ्रम्, उद्वतानि वह्निं घनाद्यनिवृत्तिवारवादीनि फलानि यस्यां तथा । विराट-
 आश्रयानन्दितं कीचकानां तच्छाखानां, अतं यया ; पक्षे—कीचका वंशविशेषाः,
 ("वेषवः कीचकास्ते क्षुर्ये स्तननागिनीशोद्धताः" इत्यमरः) ।

लोचनपाटलमण्डलचरमाचलशृङ्गमारोह । ततो मकरन्दः
फलमूलान्यादाय कथं-कथमपि तमभिनन्दिताहारपरिचय-
मकार्षीत्, स्वयं च तद्भुक्तशेषमशनमकरोत् ।

अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्ख्या तूलिकया
निखितामिवावलोकयन् निस्पन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपल्लवशयने सुप्ताप ।

अथार्द्धयाममावावखण्डितायां यामवल्यां तत्र जम्बूतक्ष-
शिखरे शुकसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं
श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच—“वयस्य ! शृणुवस्तावदेतयो-
रालापम्” इति ।

ततः सारिका प्रकोपतरलाक्षरमुवाच—“कितव ! सारि-

चरान्तरेऽक्षिप्रवसरे, चातपक्कान्तमत्तमद्विषलोचनवत् पाटलो मण्डलो यस्य
ताडक्, मरीचिमात्रो सूर्यः, चरमाचलयद्भमलगिरिशिखरम्, आरोह । (“श्रेत-
रक्तस्तु पाटलः” । “चलस्तु चरमः आभूत्” इति दयोरप्यमरः) । ततोऽलममनोत्तरं,
मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्पकेतुम्, अभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत्, स्वयं
च तद्भुक्तशेषमशनमकरोत् ।

अथ फलाशयनोत्तरं, हृदयफलके हृदयपट्टे, सङ्ख्या तूलिकया कूर्चिकया,
निखितां तामेव स्वप्रदृष्टानेव, प्रियतमानमवलोकयन् ध्याने पश्यन्, निस्पन्दकरणग्रामो
नियतसकलेन्द्रियः, कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुप्ताप । (“अथ तूलिका
कूर्चिका” इति छिनः) । नक्तत्रतकन्दमूलाशयपल्लवशयनशयनेन तिरो तपचरयं
भ्रान्तिम् ।

गिरिः सद्यः फलदाढ्यं दर्शयति, चवेत्यादिना ।—अथ शयनोत्तरम्,
अर्द्धयाममावावखण्डितायां विभावल्यां तत्र जम्बूतक्षशिखरे तस्मिन् जम्बूवचागे,
मिथः कलहायमानयोः शुकसारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच ।
[“निधोऽन्धोऽन्धं रदस्वपि” । “हो यामपदरो समो” इत्युभयवाप्यमरः] । किमिच्छाह,
वयस्येति ।—वयस्येतयोराक्षरं तावच्छृणुव इति ।

ततः कलहानन्तरं, सारिका प्रकोपतरलाक्षरं [क्रियारिशेषणम्] उवाच—“कितव !

काऽन्तरमन्विष्य समागतोऽसि ? कथमन्यथा राविरियतो
तव ?" इति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत्—“भद्रे ! अपूर्वाऽय
कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृता च, तेनायं कालातिपातः” ।
अथ समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः कथयितु-
मारभे ।

“अस्ति सुधाधवलेः, वृद्धत्कारभैरिव ज्ञानभञ्जिकीपेतैः,
वृत्तेरिव समाणवकक्रीडितैः, करियूथैरिव समत्तवारणैः,
सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः, बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैः,
वैश्वभिरूपगोभितम् ; धनदेनापि प्रचेतसा, अजापालेनापि

भूतम् । सारिकाऽन्तरमन्विष्य, चन्द्रवर्णन तथा सह सम्बन्धो लक्ष्यते ; समागतोऽसि
अन्यथा सारिकाऽन्तरमन्विष्याभावे, तत्रैव तदागमने लक्षणा ; इयतो राविरिति
तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत्—भद्रे ! अपूर्वा कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृता च
कथायाः अत्रैव लक्ष्य प्रत्यक्षामभावात् तदर्थं भूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षामभावात्
तदाश्रया जना लक्ष्यते ; तेनायं कालातिपातः महागमनेऽतिकाल इत्यर्थः । अत्र
वृद्धत्कारभैरिव, समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः अपथादिना भूयो
भूयोऽर्ध्यमानः, शुकः इति शेषः, कथयितुमारभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमनोव्यनयः । क्रीडार्थं समभिरूपगोभितम् । सुधाधवलेः
“कृद्धो” इति प्रसिद्धं जेयनद्वयं, (“सुधा लेपोऽमृतं कृद्धो” इत्यमरः) । वृद्धत्कार-
वृषाट्कृतिः, तदारभैरिव ज्ञानभञ्जिकीपेतैः ज्ञानभञ्जिका नायिकाविशेषः ; पत्नी—
ज्ञानभञ्जिका पुत्तलिका, (“ज्ञानभञ्जो पाञ्चानिका च पुत्तलिका” इति हेमः) ।
तत्तेरिव कृन्तोभिरिव, समाणवकक्रीडितैः माणवकक्रीडितं नाम कृन्तोविशेषः
“माणवकं भातलगा” ; पत्ने—माणवकानां शिशूनां, क्रीडितानि तैः सहितानि
तैः । करियूथैरिव समत्तवारणैः समत्तगजैः ; पत्ने—सन्निवृद्धैः, (“सत्तवारणमिच्छन्ति
दानक्रियकरे हिपे । महाप्रासादवीथीनां वरुणं चाप्यपायत्रे ॥” इति विश्वप्रकाशः ।
“निर्व्यूहो सत्तवारणम्” इति वैजयन्ती । “सत्तान्त्वोऽपाययः स्यात् प्रगीवी सत्तवारणः”
इति हेमः । “निर्व्यूहः श्रेष्ठरे दारे निर्व्यूहो नागदन्तके” इति विश्वप्रकाशः) ।
सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः गवाक्षो बानरविशेषलक्षितैः ; पत्ने—सगवाक्षैः
सवादायकैः । बलिभवनैरिव सुतले पाताळविशेषे, सन्निवेशो वेषां तैः ; पत्ने—

रामेण, प्रियंवदेनापि पुष्पकेतुना, भरतेनापि शत्रुघ्नेन, तिथि-
परेणाप्यतिथिसत्कारपरेण, असङ्गेनापि सङ्गावता, अमर्म-
भेदिनाऽपि वीरतरेण, अपतितेनापि नानासवासक्तेन, सुदर्शने-
नाप्यचक्रेण, अजातमदेनापि सुप्रतीकेन, अपचपातिनाऽपि
हंसेन, अविदितस्नेहचयेणापि कुलप्रदोषेन, अग्रम्यिनाऽपि वंश-
पोतेन, निदाघदिवसेनेव हृषविवर्द्धितरुचिना, माघविराम-
दिवसेनेव तपस्थारान्धणा, अग्रहेणापि काव्यजीवज्ञेन, पौरजने-
नानुगतम् ; घनागमदिवसेनेव दशितखण्डाभ्रेण, विलातटेनेव

शोभनस्तनमन्त्रिवेशो येषां तैः । पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । घनदेनापि कुवरेणापि,
अपेतमावरणेनेति विरोधः ; घनदो घनदाता, प्रकटं चेतो यस्य स इत्यविरोधः ।
अजातमदो जावला, रामः पशुविशेष इति विरोधः ; केचित् त्वजावलो रामपूरुषजः,
रामो दाक्षरथिरिति विरोधः ; ("जावलाः प्यादजाजीव " । "रामः समरो गवयः
अग्रः । इत्यादयो मृगेत्याद्याः " इत्युभयवाक्यमरः) अकारो वासुदेवः, तद्ध्याज्जातोऽजः
कामः, तमापाश्रयति तादृक्, अत एव समग्रोति रामः [द्विजन्तादम्, ततोऽम्]
स्त्रोणां कौशकावस्थादग्नेर्यद्विरोधः । प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः, पुष्पकेतुः काग
इति विरोधः ; प्रियं वदतीति तादृक् तेन, ["प्रियवज्जीः वदः मृच्" इति खड् ।
"अरुविषत" इति मम] पुष्पकेतुः, पुष्पाभरणद्वेनेत्यविरोधः । भरतः केकेयोत्तमयः,
शत्रुघ्नः भोमिविरिति विरोधः ; भे न च ये रतस्तेन ज्योतिषिकेण, हतृचातकीनेति
परिहारः । तिथौ विदिततत्तत्तिथिसंवि, परेण रतेन, न तिथिसत्कारपरोऽतिथि-
सत्कारपर इति विरोधः ; अतिथीनामान्मनुना सत्कारपरीक्षेति परिहारः, ("यागन्तु
रतिथिर्ना गृह्णागते" इत्यमरः) । असङ्गेन बहुवाद्घनारदिनेन, सङ्गावतः
सङ्गासङ्घितेनेति विरोधः ; अमङ्गेनापुहेन, सङ्गावता पाण्डुरेनेत्यविरोधः,
("मधमास्कन्दनं सङ्गम्" । "सङ्गावान् पण्डितः सवि" इत्युभयवाक्यमरः) । अमर्म-
भेदिनाऽपि वीरतरेण काण्डेन, काण्डस्य मर्मभेदिनं प्रसिद्धं, तद्वद्वेनेन वर्षेन
विरोधः ; ("अग्निहोत्रो वीरतरोऽस्त्रहृष्टकः" इति दारावली) मर्मं रहस्यं, तदभेदकेन,
वीरतरेणातिगूढेनेति परिहारः । अपतितेन भूमावपतितेन, नानासवासक्तेनानेक-
सदाभक्तेनेति विरोधः ; ("मेरेयमासवः शोधः" इत्यमरः) अपतितेनाप्यविताद्वेण,
पाशा सवा अनेकयथाः, तेषासक्तेनेति परिहारः, ("यत्रः सवोऽध्वरो यागः"

प्रवालमणिमण्डितेन, देवाङ्गनाजनेनेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन,
वनगजेनेव पल्लवपल्लवितरुचिना, कोटिलेनेव परपुटन, भ्रमरे-
णेव कुरुमेपु लालितेन, जलाकसेव रक्ताकटिलिङ्गेन, याज-
केनेव सुरतायिना, महानटवाहुजेव रत्नाङ्गजनेन, गङ्गादेनेव
विलासिहृदयतापकरेण, अन्ध्यासुरेण शूनानामुपरिगतेन,
वेद्याजनेनाधिष्ठितं कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

(इत्यमरः) । अजातमदेनामभूतशब्देन, सुसतीनेन तस्यामलजनेनेति विरोधः ;
अजातमदेनामजाताहकारेण, यत्र पलाकस इत्यत्र नेनेति परिहारः, ("अहं प्रतीकः
इत्यमरः" इत्यमरः) । सुदङ्गेनेनापकथ, विष्णुपकथ सुदङ्गन इति संज्ञात । पर्वतः ;
अपकथेनादभ्येन, ("जगावने मनुष्यं च दधे मरुत्याङ्गः" इति वाक्येन) । अत्र
दर्शनं यथेयविरोधः । न पल्लव गङ्गा, पल्लवोपल्लवोत्तमः । न, यत्र गङ्गा
विरोधः ; अकारे विष्णो, पल्लवोत्तमो तादृशः, तस्य विष्णुत्वं ज्ञातं न ।
परिहारः, ("अकारो वानुदेवः स्यात्" इत्यमरः । "हमो विष्णुर्निर्माणे
च विष्णुर्नामकः" इति विश्वः) । न विदितः सुदृश्य तेलस्य, अथो येन तनापि
कुलमदीपेनेति विरोधः ; न विदितः खेदचयोऽमुरागचयो येन, कृष्ण संज्ञकः,
प्रदीपेन प्रकाशनेनेति परिहारः । अग्न्याना पर्वरहितेन, अग्न्यानेन अग्रादुरेति
विरोधः ; अग्न्याना गङ्गादेनेन, अग्न्यानेन मन्त्रमभिकथेयविरोधः । निदाघ-
टिभस्मेनेव हृदये हृदयमनुसूतेन, विवर्धितरुचिना प्रवृत्तापेनेत्यर्थः ; पल्लव—पल्लव, पल्लव,
विवर्धितरुचिना । माघविरामदिभस्मेनेव तपस्य फाल्गुनस्य, आश्विना ; ("स्यात्
तपस्यः फाल्गुनिकः" इत्यमरः) । पल्लव—तपस्या तपश्चरण, तटारशिषा । अग्रेणापि
काव्यगीतनेन गुरुगुरुधनः ; पल्लव—काव्यस्य लावनेनाशयनेन । वेद्याजनेनाधि-
ष्ठितमिच्छन्तः । घनागमदिभस्मेनेव दग्धितखण्डाभ्येन दग्धितखण्डमेधेन ; पल्लव—
खण्डाभं दक्षस्यविशेषः, तथा च वामनः,—“विचित्रमोषपरिमण्डलं च अतः
ममन्तारिणैरुपेतम् । खण्डाभनेतद्वृत्तायनेखं विस्वाधरीश्वरविभूषणाय ॥” इति ।
वेद्याजनेनेव प्रवाला विद्वन्महः, मण्यय तेमण्डितेन ; पल्लव—प्रवालेरुत्तमकेयैर्विदुसेवा,
मणिभिर्मण्डितेन ; यथा—प्रवालमणिर्दन्तवत्विशेषः, तथा च वामनः,—“गार्ह-
पत्योऽसंयोगात् स प्रवालमणिर्भवेत्” इति । देवाङ्गनाजनेनेन्द्राणी शची, तस्याः
परिचयविदग्धेन ; पल्लव—इन्द्राणी रती वस्त्रविशेषः, “निगच्छदयसुदन्तनादुभ्यां

यत्र च सुरासुरमौलिमालालालितचरणारविन्दा, शुभ-
निशुभमहावनदावज्वाला, मण्डिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा, प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटस्वलितजाङ्घवीजलधारा-
धौतपादपद्मा, भगवती कात्यायनी वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

भवति आभासात् । इन्द्राक्षीरचितत्वादित्वाक्षीत्याख्यश शब्दः ॥" इति । यमगजेनेव
पङ्क्तये क्लृप्तसुये, पङ्क्तविता विहङ्गा, रुचिरिष्णा वीग वीग ; पक्षे—पङ्क्तयेः पङ्क्तयेषु वा
विट्टैर्विटेषु वा, विवर्द्धितरुचिना, ("पङ्क्तयः क्लृप्तसुये विहङ्गे विहङ्गारे विट्टपेऽपि च"
इति विश्वः) । ओजिलेनेव परस्मान् पुष्टेन ; पक्षे—परमसुष्टे, पुष्टेन । समरेणेव
कुसुमेषु पुष्पेषु, लालितेन ; पक्षे—कुसुमेषु वा कामेन, लालितेन । जलौकसेव
रक्ताकटिः रुचिराकटिः, तत्र निपुणेन ; ("रक्तवतजगोषितम्" इत्यमरः) ["जलौक-
सेन" इति वाङ्—पूर्वलोकाः शब्दान् स्वार्थेऽप्युपयात् समासः] पक्षे—रक्ताना-
ममुरक्तानाम्, आकटिस्तत्र निपुणेन । (शार्दूलेन्दुः जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसः"
इति शब्दभेदप्रकाशः) । याजकेनेव सुरता सुरत्वं, तदर्थिना ; [भावे तत्, "तत्तत्त्वं
स्त्रियाम्" इति स्त्रीत्वम्] पक्षे—सुरतं निपुणम्, तदर्थिना । महाजटावृद्धेनेव
विषभुज्जिनेव, वल्लाङ्गुलेन, पक्षे—वल्लाङ्गुलसिना, ("भृगुङ्गोऽङ्गुलसिनाः"
इति विश्वः) । मरुडेनेव विन्ने आसितमुपवेष्टुं शीलं तेषां तेषां सर्पाणां, छदयताप-
करेण ; पक्षे—विन्नाभिनां स्वामहतविनमनश्रीलानी, छदयतापकरेण । अन्धा-
सुरेणेव गुलानामुपरिगतेन ; [टारा इत्यादाविश्ववप्रवाभिप्रायेण बहुवचनम्]
अन्धासुरो भेररेण गुलाये रोषित इति कथा ; पक्षे—गुलानामुपरिगतेन अन्यत्र
ज्जिताभ्यो वेद्याभ्योऽधिकेनेति भावः, ("मयी प्रहरणे गुलः केतने योगरोगयोः ।
खलादेश्य वधार्थाय कोलके पण्यधीषति ॥" इति विश्वप्रकाशः) ।

यत्र कुसुमपत्रे, वेतालामिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्बन्धः । सुरासुरेनि
स्पष्टम् । शुभनिशुभावेव महावनं तस्य दावज्वाला आरण्याग्निशिखा, ("दवडावो
वनारण्यावत्रो" इत्यमरः) । मण्डिषेति रूपकं, "विषयभेदतादृश्यरत्ननं विषयस्य यम्"
इति लक्षणात् । प्रणयेन प्रीत्या, प्रणतो यो नङ्गाधरस्तस्य जटाजूटान् स्वलितान् यः
जाङ्घवीजधारा तथा धौतपादपद्मा ; एतेन न केवलं भर्तेव पण्यनाम, किन्तु
सपत्न्याऽपि पादच्छादनमाचरितमिति भ्रान्तिः, तेनातिवृत्तभावं ध्वनितम् ।

यस्य च परिसरे सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-
वाहिनी, पितामहकमण्डलुवर्मद्रवधारा, धरातलगतमगरसुत-
शनसुरनगरसमारोहणपुण्यरज्जुः, ऐरावतकटकषणकम्पिततट-
हरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसन्निना, सलीलनुरसन्दरोनितल्ल-
विम्बाढतितरलिततरङ्गा, स्नानावतीर्णसप्तपिञ्जटाटवोपरिमल-
पुण्यवेणिः, एणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभ्रान्तिजनित-
संस्कारतयेव कुटिलावत्ता, धरणीव सार्वभौमकरस्यर्गाव
भोगक्षमा, जलदकालसरसीव गन्धान्योपरिभ्रमद्भ्रमरमाला-
ऽनुभीयमानजनमग्नकुमुदपुण्डरीका, कन्दोविचित्रिरिव मालिनी-
सनाथा, हतान्यतममाऽपि तममाऽन्विता, वीचिकलिताऽप्य-
वीचिदुर्गेमा, भगवती भागीरथी वहति ।

यस्य पुरस्य, परिसरे प्रान्ते, भागीरथी गङ्गा, वहतीति सन्त्य । सुरासुरे ।
पितामहस्य वज्रणः, कमण्डलीवर्मद्रवधारा धारा । धरातलगतमगरसुतशतस्य
अनन्तरसमारोहणार्थे पुण्यरज्जुः । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्थलद्वयेन,
कम्पिततटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रसवणेन, सुरभितसन्निना । सलीलं [क्रिया-
विशेषणं] नुरसन्दरोनितल्लविम्बाढतिभिसरलिततरङ्गा । स्नानावतीर्णसप्तपिञ्जटा-
टवः ; परिमलपुण्यवेणिः पुण्यवशाद्वा । एणतिलकस्यन्दः, मुकुटे यस्य तस्य जटाजूट-
विकटकुहरं भ्रान्तिर्भ्रमणं, तेन जनितसंस्कारतयेव कुटिल आवर्ता जननमसद्वती,
("यादावन्तोऽस्मिन्ना भ्रमः" इत्यमरः) । धरणीव सार्वभौमद्रवत्ता ; पक्ष—
सार्वभौम उत्तरदिग्गजः, तस्य करस्ययोपभोगक्षमा, उभयोरेकदिकृष्यत्वादिति भावः,
("न्ययः स्ययनदानयो," इति विश्वः) । जलदकालसरसीव गन्धान्योपरिभ्रमन्ती
आधो भ्रमरमाला तथा अनुभीयमानानि जनमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्या सा ;
पक्ष—कुमुदपुण्डरीको दिग्गजो । कन्दोविचित्रियंन्यविशेषः, तदन्त्यालिनी कन्दोविशेषः,
तेन सनाथा ; "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः" ; पक्ष—मालिनीनामिका
नदी । हतान्यतममाऽपि नाशितान्यकाराऽपि, तमसा चम्बकारेण, चन्वितेति विरोधः ;
तमसागामिषया नया, चन्वितेति परिहारः । वीचिभिसरङ्गेः, कलिता व्याप्ताऽपि,
न वीचिभिर्दुर्गेमेति विरोधः ; पक्ष—अवीचिर्नरकभेदः, ("तद्देहास्तपनावीचिमहा-
वीरवरीरवाः" इत्यमरः) ।

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुदङ्गिः,
 उत्तम्वितजलदैः, अनुरकरकशाभिघातपरवश-रविरयतुरगप्रास-
 विषमितपन्नवैः, चन्द्रचमूकचरणसङ्क्रान्तासृतकणनिकरसेक-
 मञ्जातवहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैः,
 भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः, महावीरैरिव नारिकेली-
 धरैः, असंस्कृततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताक्षैः, मत्तमातङ्गकुम्भ-
 स्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैः, सारिष्टैरपि विरजीविभिः,
 उपवन-पादपैरुपशोभितम्, अदितिजठरमिवानेक-देव-कुला-
 ध्यातितं, पातालमिव महाबलशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च,
 सुरालयैरपि पवित्रं, भोगिभिरपि निरुपद्रवम् ।

यत्र च सुरतभरखिवसुप्तसीमन्तिनीरत्नताटङ्गमुद्राङ्कित-
 बाहुदण्डः, प्रचण्डप्रतिपक्षलक्ष्मीकेशपाशकुसुममालाऽऽमोद-

सम्पत्तिप्रशयोक्त्याऽऽह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः । दिशि दिशोति
 स्पष्टम् । अत एवोत्तम्वितजलदैः । अनुररिति । ("अत्रादेसाङ्गी कथा" इत्यमरः) ।
 यासो मध्वम् । शेषं स्पष्टम् । भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः ; पद्ये—सन्
 श्रेष्ठः, य आरामसदाश्रितैः । असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते आचक्षते येनैः,
 अटावदमंगलमिष्यवादिमिमांसाः, [बहुतोदो "सम्पत्त्याः स्वाङ्गात् वच्" इति वच्]
 यदा—अतिदूरं प्रसारिता अवाः पाशकाः येनैः ; ("अवाचमिन्द्रिये । ना दूताङ्गे"
 इत्यमरः) पद्ये—अवा विभीतकाः, ("विभीतकाः । नाऽवस्तुतः अर्पणो भूतावासः
 अलिप्तुमः" इत्यमरः) । मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैरुद्यतकल-
 केभ्यः, नातिवर्चनमेतत् ; पद्ये—केसराः उवाः, ("आम्बेवः केसरो नागकेसरः" इत्य-
 मरः) । सारिष्टैरपि मरचसूचकयोगविशेषसहितैरपि, विरजीविभिः ; पद्ये—
 सारिष्टैः केनित्तवसहितैः, ("सारिष्टः केनित्तः समो" इत्यमरः) । अदिति-
 जठरमिव देवमातुल्यदरवत्, अनेकं देवकुलं देवसमूहः, तेनाध्यातितम् ; पद्ये—
 देवकुलं देवगृहम् । सुरालयेमंगलदैरपि, पवित्रमिति विरोधः ; सुरालयेदेवगृहे-
 रित्यविरोधः । भोगिभिः सर्वैरपि, निरुपद्रवमिति विरोधः ; भोगिभिः सुखिभिः
 इति परिहारः ।

सुरभितकरकमलः, प्रशस्तकैदार इव बहुधान्यकार्यसम्पादकः,
शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराट् निःकृतिः प्रचेताः सदागतिः
धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः, पाथे इव सुमद्रोपेतः
सभीमसेनश्च, कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सवलश्च ।

सुराणां पाताऽसौ स पुनरतिपुण्यैकहृदया
ग्रहस्तस्यास्थानं गुरुवित्तमार्गं स निरतः ।
करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते ॥

यः कुव्वनपुरनामनगरं, शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसतीति सम्बन्धः ।
सुरतेति स्पष्टम् । प्रशस्त इति स्पष्टम्, यनेन कथयन्त्यनुवंशमारण्यमिः स्वारणी-
कृतति भवितम् । प्रशस्तकैदार इव विपुलवृक्षमिव, बहुधान्यकार्यसम्पादकः,
("पुत्रपुत्रकथार्यः कैदारः चेदम्" इत्यमरः) पथे—बहुधा बहुमकारण,
अन्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरः, बलभित्कृद्वलभेता, पावकः पवित्रकर्ता, धर्म-
राट्, निर्गता कृतिः स्पष्टां यत्नं वाहयः, ("जातर्गती एवाया च स्पष्टाया च यमडाव
च" इति रमणः) प्रशस्तं चेतो यस्य स प्रचेताः, सतान् वा साकन्त्यन, गातानं वांशं
यस्यात् वाहयः, धनदो धनदाता, शङ्करः कन्यावकारो ; पथे—पथमिदिन्द्रः,
पावको बलिः, धर्मराट् यमः, निःकृतो राजसः, प्रचेताः पथः, सदागतिपाथः,
धनदः कुर्वेत्, शङ्कर इत्यमरः, इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिरप्य-
नष्टमूर्तिः नाटो मूर्तयाऽस्येयनष्टमूर्तिरिति विरोधः ; यनष्टा मूर्तिरस्येयनष्टमूर्तिरिति
परिहारः । पाथे इवाङ्गुल इव, सुमद्रोपेतः, भीमसेनेन सहितः अभीमसेनः ;
पथे—योऽनमभद्रेण कन्याकेन युतः, भीमया सेनया सहितः । कृष्ण इव सत्य-
भामोपेतः, सवलः सवज्रमद्रः, पथे—सत्यं च, भा च दोमिय, ना च क्षमाय,
ताभिर्धुतः, सवलः सचेत्यः ।

सुराणामिति ।—पथमिन्द्रः, सुराणां देवानां, पाता रथकः, मद्यप इत्यपि
शेषमहिम्ना चयः, शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं पवित्रम्, एकं हृदयं यस्येत्युत्कर्षं
इन्द्रात्, तद्वेन्द्रश्च, आप्याने सभायां, गुरुर्गुरुवित्तः, मही धर्मेऽपि प्रथितः, तस्यैन्द्रश्च

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
 र्वक्षाप्तिर्मार्गणानामभवदरिवले तदग्रशस्तेन लब्धम् ।
 सुक्ता तेन क्षमेति त्वरितमरिवलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
 पञ्चत्वं द्वेषिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्ग्रहान्तरं सः ॥

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे चतुरुदधिमेखलाया भुवो
 नायके शासति वसुमतीं पिष्टकार्ये वृषोत्सर्गः, शशिनः कन्या-
 तुलारोहणं, योगे शूलव्याघातचिन्ता, दानच्छेदः करिकपोलेषु,

अप्याने गुरुमंडान्, यदो निर्वन्ध इत्यर्थः, ("निर्वन्धोपरागाकांक्षो यदाः" इत्य-
 मरः) स राजा, उचितमार्गे निरतः सक्तः, तस्मैन्द्रे, शरीरं दत्तः, अतकोटिप्रचयिता
 वज्रप्रचयिता, पठति, ("अतकोटिः स्वः शब्दो दम्भादिरग्रनिर्देशः" इत्यमरः)
 अतकोटिपठ्यावदग्रप्रचयिता सामिवापतेति याचकदोऽर्थः, स राजा, सर्वस्वं
 दाता, ["न लोका—" इति निवेधात् कर्मणि पठो न] सुरेशमिन्द्र, त्वमिष विजयत,
 ["विपराध्यां जिः" इत्यात्मनेपदम्] विरोधाभासोऽवधारः । शिखरिणो हन्दः,
 "रुहेद्रेन्द्रिशा यमनसमला नः शिखरिणो" ।

जीवेति ।—स शङ्खारशेखरः, मृधभुवि धनुषो जीवायाः प्रचयायाः, आकृष्टि-
 माकर्षणं, चक्रे, शत्रुर्गतामुरासीत ; धनुषो जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणाभिरुद्धसङ्कल्पलङ्कारः ;
 अपक्षातिशयोक्तिश्च । ("जीर्वा जीवा गुणो गत्या गिष्ठा वाप्यासुन गुणः" इति जैनः)
 अरिवले मार्गणानां लक्षानिरसयत्, तेन राज्ञा, तेषामरोणा, यत्रो लब्ध, तेन राज्ञा,
 क्षमा क्षान्तिः, मुक्तेत्यरिवलेस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा सुक्ता, द्वेषिसैन्येऽरिवले, पञ्चत्वं
 मयुः, स्थितं, ("व्यात् पञ्चता काञ्चधर्मः" इत्यमरः) स राजा, सङ्ग्रहान्तरं
 युद्धान्तरं, न आपमाप, एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाशदिति भावः, ("मृध-
 मात्कन्दनं सङ्ग्रहम्", "लस्य लस्य शरव्यं च" इति इयारप्यमरः) । शेषोऽप्यत्र ।
 सन्धरा हन्द, "सन्धेयाणां मयेच विमुनिशतियुता सन्धरा कोर्त्तितेवम् ।"

यत्र यस्मिन्, चतुरुदधिमेखलाया भुवो नायके राजनीतिचतुरे राजनि
 वसुमतीं वृषिर्वा, शासति सति । परिसङ्ग्रहाया चाह । पिष्टकार्ये वृषस्य नाशक
 अन्धस्य वा, उदाहपूर्वकस्यागः, वृषो धर्मश्च, एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
 प्रदायांतरेणापि परिसङ्ग्रहापपद्यते, तथाऽपि ससत्ततिकस्येव सतिरिति वनधितुम-
 ल्लभ्युपपन्नं पिष्टकार्यं न भ्रमनिर्दिष्टं भावः । शशिन एव कन्या तुला च शशिः, तथा-

दक्षिणवामकरणं दिङ्निश्चये, शरभेटो दधिषु, शृङ्गावन्धो वणे-
ग्रथनासु, उद्येक्षाऽऽक्षेपः काव्यालङ्कारेषु, लक्षटानक्ष्तिः मायकानां
क्षिप्रां सर्वविनाशः, कोशमङ्गोचः कमलाकरेषु, जातिहोनता
दुष्कलेषु न पुष्पमालासु, शृङ्गारहानिर्जरत्करिषु न जनेषु,
दुर्वर्णयोगः कटकादिषु न कामिनीकान्तिषु, गान्धारविच्छेदो
रागेषु न पौरवनितासु, खर्माभावो नीचसर्वकेषु न पारिजनय,

मारीकणं, त्वमारीकणयोर्यस्यापराधिनोऽभावादिति भावः योगे विकल्पादि-
योगे एव, शब्दादयो योगविज्ञेयौ, तयोऽन्तः, न तु शब्देन व्यापकतादत्तं, तस्य
चित्ता । करिकपोलेषु एव दानस्य सदस्य, विच्छेदः, न तु वितरणस्य विच्छेदः
दिङ्निश्चये एव दक्षिणवामकरणम् अग्रादयं दक्षिणोऽग्रादयं वाम इति, दक्षिण-
वामौ इत्यौ पादौ कथौ वा, तयोः कथं दिङ्मन्, [कत्र हिंसायाः वाप्यक-
डावे ल्युट्] दधिष्वेव शरभेटः शरस्य दन्त्यवभागत्य, सरी नाशः, न तु शरं वा-
भेटः । वर्णग्रथनाख्येव काव्यपरिहृदप्रविशेदेनेव, शृङ्गावन्धः, न तु शृङ्गवन्ध-
पादवन्धेन, बन्धः । काव्यालङ्कारेष्वेवाग्र्याऽऽक्षेपः उद्येक्षाऽऽक्षेपावसङ्गादौ, तद्वृत्तः
शब्दो लक्ष्यते इत्येकवचनोपपत्तिः ; उद्येक्षा अनवधानं, तथा आक्षेपो नञ्, अतोऽन्यत्र नास्ति, ("उद्येक्षाऽनवधानेऽपि काव्यालङ्कारेऽपि च" इति विश्वः ।
"अवस्थाक्षेपनिर्वाट परीक्षादापवादवत्" इत्यमरः) । मायकानामेव असंख्य दान-
खण्डनं, तस्य क्ष्तिः, न तु लक्षटानस्य वितरणस्य, क्ष्तिः । क्षिप्रामेव सर्वविनाशः
सर्वनाशः, [व्यत्यभिप्रायेण बहुवचनम्] न तु सर्वेषां वीनां पक्षिणां, नायक-
कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुट्टनस्य, मङ्गोचः, न तु कोशस्य सङ्गृहीतधनस्य, मङ्गोचः
दुष्कलेष्वेव सात्या सामान्येन, होनता, न पुष्पमालासु, नच जातीनां तत्कसुहानां,
अत्वात्, ("जातिजातं च सामान्यम्" इत्यमरः) । अरत्करिष्वेव शृङ्गारहानिर्मण्डन-
हानिः, न तु जनेषु शृङ्गारस्य रसस्य, हानिः, ("रसे नास्य च शृङ्गारः करि-
मण्डन एव च" इति विश्वः) । कटकादिष्वेवाभरणेष्वेव, दुर्वर्णस्य रक्तस्य, योगः, न तु
कामिनीकान्तिषु कुस्मितवर्णयोगः, ("दुर्वर्णं रक्तं कथम्" इत्यमरः) । रागेष्वेव
गान्धारस्य स्वरस्य, विच्छेदः, न तु पौरवनितासु गान्धारं सिन्दूरं, तस्य छेदः,
एतेन न काऽप्येतद्राज्यं विधवेति ध्वनितम् ; ("निषादवर्णभगाभार—" इत्यमरः ।
"गान्धारं रक्तचूर्णं च सिन्दूरं रक्तवाञ्छुकम्" इति हारावली) । नीचसर्वकेष्वेव

मलिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु, चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु,
वृषद्धानिर्निधुवनलीलासु न धीरेषु, भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न,
चित्तेषु, अनङ्गता कामदेवे न परिजने, मारागमो यौवनो-
दयेषु न प्रकृतिषु, द्विजाघातः सुरतेषु न प्रजासु, रसनाबन्धो
रतिकलहेषु न दानानुमतिषु, अधररागिता तरुणीषु न परि-
लनेषु, कर्त्तनमलकेषु न पुरम्भौषु, निस्त्रिंशत्वमसौनां न
पुरुषाणां, करवालनाशो योधानां परं व्यवस्थितः ।

यस्य च मद्दिषी दिग्गजकपोलमदलेखिवानन्दतालिंगणा,

स्वमस्य परम्परायुद्धेः, अभावः, न तु परिकनेषु स्वमस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वा,
अभावः, ("स्वमः परम्परायुद्धो वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे" इति धरणिः) । निशास्त्रेव मलि-
नाम्बरत्वं, न जनेषु, अम्बरं वस्त्रमाकाशाय । गीतेष्वेव गान्तेष्वेव, चलरागता, न
विदग्धेषु, रागो मानवादिनुरागय । निधुवनलीलास्त्रेव वृषस्य युद्धस्य, दानिः,
न धीरेण वृषस्य धर्मस्य, दानिः, ("ज्येष्ठाऽन्तुधर्मयुक्तेषु क्षुण्डोऽसौ वृषभे वृषः"
इत्युत्पल्लिनी) । रागविकृतिष्वेव भङ्गुरत्वं, न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् । काम-
देवे एवाङ्गता अशरीरत्वं, न परिजनेऽनङ्गता असम्बन्धिता । यौवनोदयेषु एव
मारस्य कामस्य, उदयः, न प्रकृतिषु मारस्य मारस्य, उदयः, [नङ्-
प्राप्त्यागी । भावे चञ्] । सुरतेष्वेव द्विजैर्दत्तैः, आघातः, न तु प्रजासु
राज्याङ्गेषु प्रजासु, द्विजानां ब्राह्मणानां पवित्रा वा, घातः । रतिकलहेष्वेव
रसनायाः काञ्चराः, बन्धः, न दानानुमतिषु रसनाया जिह्वायाः, बन्धो जडता,
("स्त्रीकन्या मैत्रिणा काञ्ची सुप्तको रसना तथा" । "रसना रसना जिह्वा" इत्यु-
भयभाष्यमरः) । तरुणीष्वेवाधरव्याधरीष्ठस्य, रागिता, न परिकनेष्वधरे नीचे,
अधररागिता । चलकेष्वेव कर्त्तनं कुटनं, न पुरम्भौषु स्त्रीषु, सुधीत्यादयः, ("दाराः
स्यात् व कुटुम्बिनी । पुरम्भौ" इत्यमरः । "कर्त्तनं च दयोऽन्ते नारीणां सुवर्णनिर्मितौ"
इति विश्वः) । असौनामेव खड्गानामेव, निस्त्रिंशत्वं त्रिंशतास्त्रजङ्गोऽङ्गालभ्यां निस्त्रिंश-
त्वं, [रङ्गायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः" इति उच्यते] न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं
भङ्गुरत्वं जिह्वपत्वं वा, ("निष्करुण्डेऽथ निस्त्रिंशः कुरे खड्गोऽथ चण्ड" इत्युत्तर-
तन्त्रम्) । योधानामेव परं केवलं, करवालनाशो योद्धेः, नाशो व्यवस्थितः, नाशकः
हुरस्य राजसामस्य वृद्धस्य वा, बाह्यानां शिथिलां केशानां वा, नाशः ।

पार्वतीव सुकुमारा, सर्वोत्तःपुरप्रधानभुताऽऽज्ञवती नाम ।
तयोश्च मध्यमोगान्ते वयसि वत्तमानयोः कथमपि देववशात्
त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः, पुनामतनयवानानन्दतः । यथा सा,
तनया वासवदत्ता नाम वभूव । अथ सा रावणभुजगोत्राभिनी
गोत्रा, परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखा तस्यो ।

एकदा तु विजृम्भमाणमहकारकोरकनिकुरख्यानात्तन-
मधुकरमालासटकलभङ्गारजनितपथिकजनसंज्वराः, कामल-
मलय-मारुतीडूत-चूतप्रसवरमाख्याद-कषायकण्ठ काककण्ठकुङ्कु-
रुतभरितमकलदिङ्मयाः, विकचकमलखण्डुलीयनानमलकल-
हंसकुलकीलाहलजुहुरितमकलसरोवराः, परभृतनज्वकोट-
पाटितपाटलिकुङ्कुल-वृन्तविवराधिनिगतमधुधारामारगाकरकण-
निकरसमालम्ब-टक्षिण-समीरणवाणज्वाणतपाथकजनवभङ्गदश,

यस्य गङ्गाशेखरस्य, मण्डिपनङ्गवती नामेति प्रावृष्टाविश्वम् । दिग्गज-
कपोलमदलेतिवानन्दितीऽलीना, पक्षे—पालीना सुखीना, गणो यथा सा, पार्वतीव
शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः, पक्षे—सुकुमारा अतिमृदुला, सर्वोत्तः-
पुरेण प्रधानभुता, (“प्रधानं श्रीवमेकस्मि प्रधानकृतनी पुनाम्” इति मेदिनी ।
तयोश्च मध्यमोगान्ते वयसि वत्तमानयोः । कथमपि यवनः यवस्यापि स्वतः देववशात्,
देववशात्, त्रिभुवने विलोभनीयाकृतिरनिलवयोयाकृति, अत एव पुनामतनयव
शचीव, आनन्दतः सदत्तनेन इन्द्रो यथा सा, पक्षे—आनन्दतः सदत्ताणा नेत्रं
यथा सा, वासवदत्ता नाम तनया वभूव । अथ सा वासवदत्ता, रावणभुजगोत्राभिनी
गोत्रः पर्वतः, पक्षे—गोत्रं कुलं यथा सा । (“दीर्घा च भुजा भुजे” इति
मेदिनी) । परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यो ।

एकदा वसन्तकाल आगमामेत्यन्वयः । विजृम्भमाण इति ।—अकारः शब्द-
विशेषः । कोमलेति—कषायः सुरभिः, कण्ठः स्वरो यस्य, (“द्वेऽङ्गराणि सुरभी
रमे वर्ये कषायः” इति विश्वः) । “सुरभिः आन्यनोद्देऽपि” इति रत्नकोशः । “कण्ठी
नाले मण्डिपाने ध्वनौ मदनपादपे” इति विश्वप्रकाशः) कषयकण्ठः कोकिलः,
 (“तासाञ्च कोकिलः विक्रः कषयकण्ठः काकपुटः” इति हेमः) कुङ्कुरतं भरितं
धूरितम् । विश्वमेति । परभृतेति ।—कीटिरयम् । शीकरा विन्दतः, (“शीकरोऽमु-

मधुमदमुदितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितवकुलः, मदनरस-
परवशविलासिनीतुलाकोटिविकट-चटुलचरणारविन्दमन्दप्रहार-
प्रहृष्ट-कङ्कलितकशतः, प्रतिदिशमञ्जीलप्रायगीयमानगीतश्रवणो-
त्सुक-पिङ्गजन-प्रारब्धचर्चरीगीताकर्णनमुह्यमानानेकपथिकशतः,
दुर्जन इव सतामरसः, दुष्कुल इव जातिहीनः, रावण इवापीत-
लोहितपलाशशतसेवितः, महाशृङ्गारोव सुगन्धवहः, सुराजैव
समृद्धकुवलयः, वास्तविक इव विवर्द्धितसुखाशः, सत्त्वविकाव्य-
बन्ध इवावद्वतुहिनः, सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः, कैवर्त्त

कथाः स्मृताः" इत्यमरः) समालम्बो निहितः । प्रचितं सप्तमम् । मधुमदेति—
जवाङ्गुरोद्गमेन सपुष्प इवाचरित इति भावः, तथा चोक्तं—“पादाहतः ममदया
विकसत्यशोकः शोकं जहाति वकुली सुखसीधुसिक्तः” इति । तुलाकोटिमञ्जीरं,
तेन विकटं विरहिणा चटुलं चञ्चलं, यच्चरणारविन्दम् । प्रतिदिशमिति [शोभाशान-
व्यधीभावः । शरदादित्वाद् ट्] चञ्जीलप्रायं याम्यप्रायम् । चर्चरी “चाचर” इति
भाषायां प्रसिद्धम् । दुर्जन इव सतां साधूनाम्, चरमोऽपीतिजनकः; पक्षे—
ज्ञानरसेन जमलेन सहितः सतामरसः, (“पदेदृष्टं तामरसम्” इत्यमरः) । दुष्कुल इव
जातिः सामान्यं, तेन हीनः, (“जातिजातं च सामान्यम्” इत्यमरः) पक्षे—जाति-
मञ्जरी, (“मुमना मालती जातिः” इत्यमरः) । रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं
शेकादृशः, पलाशशतैः रचयं शतैः, सेवितः, (“रुधिरैः सुस्लाहिताम्-रक्तचतज-
शोषितम्” इत्यमरः) । हरिदशो राचसश्च पलाशश्च दनः स्मृतः” इति हेमः) ।
पक्षे—चापीतैरीषत्पीतवर्णैः, लोहितैः रक्तैः, पलाशशतैः पलाशवृक्षशतैः, सेवितः,
 (“लोहितो लोहितो रक्तः” इत्यमरः) । शृङ्गारोव सुगन्धं सुगन्धद्वयं, वहति
तादृशः; पक्षे—शोभनो गन्धवहो वायुर्यच्छिन् सः, (“पृषदयो गन्धवहो गन्ध-
वाहानिस्त्राशुनाः” इत्यमरः) । सुराजैव [“न पूजनात्” इति निषेधाच्च ट्] समृद्धः
कुवलयो भुवलयो यस्मात्; पक्षे—समृद्धानि कुवलयानि यस्मिन् । वास्तविक इव
तात्त्विकपदार्थ इव, विवर्द्धिता सुखव्याप्ता येन तादृशः; पक्षे—वि शरदपेक्षया विशेषेण,
वर्द्धितः सुखाशो राजतिमिवः, केचित् तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः,
[“सुखाशो राजतिमिवः शोभनाशापचेतसोः” इति विश्वः) । सत्त्वविकाव्यबन्ध
इवावद्वान्मयुक्तानि, तु हि गन्धवानि यत्र तादृशः; पक्षे—तुहिनं हिमम् ।

इवावद्धराजीवोत्पलशालः, समृद्धकासारशकुनिसार्ध इव
निन्दितमरुवकः, शक्र इवेन्द्राणोरुचिः, महावीर इवाधरौ,
कृतदमनकः, पिङ्ग इवास्नानसुभगः वसन्तकाल आजगाम ।

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना जगति को वा न विक्रियते ? यद-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास । कुसुमशरस्य नवचूनप्रसवशरः,
मूलनिलीना मधुकरानो यन्त्रणेव रत्ने । हन्तविनिर्गत-

यन्त्रण इव दोषस्यानुवन्धेन रहितः ; पक्षे—दोषा रात्रिः, तदनुवन्धेन रहितः,
रात्रिजानारभश्चान् तदपचपातितेति भावः । “नीचे मेवे वसन्तः स्यात्” ।
मीनराशिष्यमूयस्य नवाग्रोत्तर दिनमान—२० ३। रात्रिमान—२८ ५७ इति
प्रसिद्धं ज्योतिषे । केवलं इव दाश इव, आवद्धाः राजीवोत्पलशालाः मन्त्रमेदा
दीप्तताः, (“राजीवशाला मृगे मन्त्रं यद्वा राजीवज्जालिनि” इति विश्वप्रकाशः ।
“केवलं दाशधीधरौ” “रहितो मन्त्रः शालो राजीवः शकुन्तलिनि” इति
इयोरप्यमरः) पक्षे—राजीवं पश्यन्, सन्तानं कृत्वा, शाला इत्याः, (“स्यादुत्पलं
दुष्कृत्यम्” इत्यमरः । “शालः पाटपमात्रे स्यात् प्राकारे शकुन्तलुने” इति
विश्वप्रकाशः) । समृद्धकासारलसम्बन्धो शकुनिसार्धः पक्षिसमूहः, (“कासारः
शरसो सरः” । “शकुन्तिपक्षिशकुनि” । “समोरधो मरुवकः” इति विश्वप्रकाशः)
“मरुवा” इति लोके, यदा—मरुवकः पिण्डीतकः, “मेनफन” इति लोके,
(“पिण्डीतको मरुवकः यमनः करडाटकः” इत्यमरः) पक्षे—मरुवको
मददंगव्यां वकः । शक्र इवेन्द्राणो मधो, तस्यां दक्षिणभिलाषो यस्य तादृशः ;
पक्षे—इन्द्राणो निर्गुणो, “मेउडो” इति ख्याता लोके, (“मिन्द्राणोऽसुरसो निर्गुणो-
प्राधिकृत्यवि” इत्यमरः) । वसन्तप्रकरणे एव दमनकप्रेषणं नाम महावीर इवेति
रहितः पाठः । पिङ्ग इव विट इव, अस्नानसुभगः ; पक्षे—अस्नानेन सदासदाभिः,
“कठमरेया” इति ख्याता, सुभगः, (“अस्नानम् सदासदा” इत्यमरः) ।

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना वसन्तेन मन्त्रेण वा, जगति को न विक्रियते ? [कर्मणि
शट्] । अतिमुक्तको मुनिरपीति स्पष्टम् ; पक्षे—अतिमुक्तकः पुण्ड्रकः, मुनि-
रजस्यः, विचकास । सन्तानं च आह, कुसुमशरस्येति ।—(“शराणां पत्ररचना
मन्त्रेण परिकीर्तिता” इति हारावली । “यन्त्रणं स्याद्विद्यमाने मन्त्रेण रसवेऽपि
म्” इति विश्वप्रकाशः) शेषं स्पष्टम् । वृत्तेति ।—वृत्तात् प्रसवमन्त्रात्,

विचकिन्नकलिकातले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्त्रिभुवन-
विजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार । नवयावकपट्टपल्लवित-
सनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशाच्चवकिसन्नयच्छलेन तमिव
रागमुद्वहदशोकः । मधुरमधुपरिपूरितकामिनीमुखकमल-
गण्डूषसेकादिव तद्रसमात्मकुसुमेषु विभ्रदकुलतरु रराज ।
अन्तराऽन्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मोरितः कङ्केलिगुच्छो-
ऽर्द्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथिकजनहृदयदाह-
मुवाह । विकचविचकिन्नराजिरलिकुलशबलेन्द्रनीलमणिमयो
मुक्तावलीव मधुश्रयो रुच्ये । विरहिणां हृदयमथनाथ कुसुम-
शरस्य चक्रमिव नागकेसरकुसुममशोभत । पथिकजनहृदय-
मत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव इव पाटनिपुष्पमदृश्यत ।
कन्दर्पकेलिसम्पन्नस्पट-लाटीललाटतट-धम्मिल्लमननमिलितपरि-
मलसमृद्धमधुरिमगुणः, कामकलाकलापकुशलचारुकर्पाट-

विनिर्गैतानां विचकिन्नानां मञ्जुमेदानां, कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो
मधुत्रतः, मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार ("स्रुतो विचकिन्नो
मञ्जी-प्रभेदे मदनेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः) । अग्रेको नवयावकपट्टेन नवलाचारसेन,
पल्लवितं रक्तं, सनूपुरं समशीरं, तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदुरागवशाच्चवकिसन्नय-
च्छलेन तं रागमिवोद्वहत्, ("भवेत् पल्लवितं लाचा-रक्ते सप्रसवे तते" इति
विश्वप्रकाशः) वकुलतरुर्मधुना मयेन, परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं तस्य
गण्डूषसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु विभ्रदिव रराज, [यच्च रराजेत्यत्र "री रि" इति
लोपे "दृत्रोपः" इति दोषः] । अन्तरा निपतितो मधुकरेः किर्मोरितश्चिव,
कङ्केलिगुच्छोऽशोकगुच्छः, अर्द्धनिर्वाणमर्द्धपमानं, यन्मनोभवचिताचक्रं तदनुकारी
विरहिणां हृदयदाहं मनसापन्, उवाह [यच्च प्रापये] ("निर्वाणमशङ्कमनम्"
इति विश्वः) । अलिकुलशबला विकचविचकिन्नराजिमधुश्रय इन्द्रनीलमणिमयो
मुक्तावलीव रुच्ये । विरहिणामिति स्पष्टम् । पथिकजनहृदयमस्य ग्रहीतुं
कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन नासेन, अस्ति मत्स्यानां दन्ति जनयति इति वा
पलाशो वकिशं, तद्वत् पाटविपुष्पमदृश्यत, सदारेरिति शेषः, ("पाटलिः पाटकः

सुन्दरीस्तनकलशघुसृणधूलिपरिमलामोदवाही. करणरक्षिक-
कान्त-कुत्तलीकुत्तलीलामनमङ्गान्त-परिमल-मिलितानिमाला-
मधुरतरभङ्गाररवमुखरितनभस्तलः, नवयौवनरागतरलकेरली-
कपोलपानिपत्रावली-परिचयचतुरः, चतुषष्टिकलाकलाप-
विदग्धमुग्धमालव-नितम्बिनी-नितम्बविम्ब-संवाहनकुशल, सुरत-
श्रमपरवशाभ्युनोरभ्यु-पीनपयोधर-भारनिदाघ-जलकणनिकर-
शिशिरितः मलयानिलो वधौ ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनादिदिताभिप्रायः शृङ्गार-
शेखरः स्वसुतायाः स्वयंवराद्यमशेषधरणि तलभाजां राज्ञा-
मेकत्र सङ्गममकरोत् । ततो दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोद-

मोदा" इत्यमरः) "पाङ्गना" इति लोके वायाः शृङ्गारः पुरः
तलदेशादनाभिः सङ्गममकरोत्प्राप्तेनाह । मलयानिलः मलयस्य
कन्दर्पकेनिसम्पत् कामकीडामस्यात्, तस्या लब्धः यत्नाः, यः तः लाटदशमिभ्यः
तासां ललाटतटः, धम्मिल्लः मयताः केशाः, तयामलनेन मिलितः पारमणी जन-
मनोदरी गन्धः, तेन मसृडमपुरिमगुणः, ("धम्मिल्लः मयताः केशाः" इत्यमरः) ।
कामकलाकलापे कृष्णाः प्रकीर्णाः, याः कर्णाटसुन्दरीलङ्कादनाः, तासां स्व-
कलशेषु घुसृणं तडूलिपरिमललदामोदीतिनिर्हारो गन्धः, तदाह, मलयानिलः
'वनिरवः ; ("कुटुम्बं पीतकावेवं घुसृणं कुसुमानलकम्" इति शार्ङ्गवली । "पामोदः
सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः) । करणेषु गोताङ्गहारवन्मणिदिषु, रमिष्ठः
काकाः कुत्तल्यः कुत्तलदेशादनाः, तासां कुत्तलानां उगानाम्, उगामनेन
सङ्गान्तपरिमलकेन मिलितानिमाला मगरवङ्कय, तासां मधुरतरभङ्गारे रवेमंस्त-
रितनभस्तलः ; अनेन कण्ठगण्डं मणितं च ध्वनितम् : ("करणं साधने चवे
कायकायस्थकर्मणु । गोताङ्गहारसंवेगं क्रियाभेदेन्द्रियेषु च वा ललाटो य
करणः श्रुतः शूद्रादिभ्योः सुतेः" इति विश्वप्रकाशः) । नवयौवनरागतरलकेर-
लीना कपोलपानिपत्रावलीपरिचये सम्मले चतुरः ; अत्र परिचयेन निर्माणमपि
ध्वनितम् । नितम्बसंवाहनं तत्स्यर्थादिपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनादिदिताभिप्रायः शृङ्गारशेखरः स्वसुतायाः
वासवदत्तायाः, स्वयंवरादे समपटुपतीनां सङ्गममकरोत् । ततो भूभुजां सुमेज-

शरद्विवसा इव सुदूरप्रवृद्धसुखाशाः, इतरे व्याहन्तुमद्यता इव
स्ववलायिनः, केचिद्व्याधा इव शकुनश्रावकाः, केचिदाखेटका
ध्रुव रूपानुसारप्रवृत्ताः, केचिज्जेमिनिमतानुसारिण इव तथा-
गतमतध्वंसिनः, केचित् खञ्जना इव सावत्सरफलदाशेन,
केचित् सुमेरुपरिसरा इव कात्तेस्वरमयाः, केचित् विक्रच-

मण्डनं भूषणं येन, सर्वोत्कृष्टभूषणधारणादत भावः, पक्षे—यस्या गच्छति,
जितं नगरं वाणपरं, तस्य मण्डनाः, वाणानुरक्त्याः, राक्षसा इत्युपहासात् ।
अपरे पाण्डवा इव दिव्यचतुः कण, कणा दीपदी, गुरवो दीणादयो दीपदो-
गुरवो वा, तैर्मिताः, पक्षे—दिव्यचतुषः भूभोजनाय, ते कणागुरवो-
मितिताय कालागुरवपुष्पायितमवांदास्त, पक्षे—दिव्यचतुष्टया, कणा, व्याम-
ययोः, अगुरुपरिमिता वडरवत्परिहृता इत्युपहासः, (“दिव्यचतुः सुतयने कणः
सिंहकेऽपि च” इति धर्षणः । “विद्. पारमर्त्यं गन्धं रक्षणां च” इति शब्दः)
अन्ये शरद्विवसा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजर्तिसिषा देव्यः, सुखाशानां
वसन्ते वृद्धेरिति भावः, पक्षे—सुदूरं प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिमहोत्सवस्य,
आशा येषां ते, पक्षे—सुदूरं प्रवृद्धा मुहुः खुनिवाकाशनिव, आशा येषां ते,
द्विचिताल्लेख्येत्वादिति भाव इत्युपहासः । अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुम्, उद्यता
इव स्ववलायिनः स्वमेत्यार्थिनः, पक्षे—मुहुः शोभना, अवला वामवदना, तदर्थिनः;
स्वप्ने बलं पराक्रमम्, अयेयस्ते वैद्यादिव्यस्ते इत्युपहासः । केचिदाखेटो मगया,
तदासक्ता रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः । केचिज्जेमिनिमतानुसारिण मोमासाऽनु-
सारिणः, ते इव तथागताना नाशिकाना, मतश्च मतः, (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो
धर्मराजस्तथागतः” इत्यमरः) पक्षे—तथाऽऽगताना यथा स्वगेहे व्यितास्तथाऽऽगताना,
न तु सभोचितवस्त्रभूषणधारिणा सोढ्याभनानजया, मत “किमिव हि मधुराणां
मण्डनं नाकृतीनाम्” इत्येवंकथं, तद्वसितमन्त्रिन्दजाः, पक्षे—तथाऽऽगतं कुल-
परम्यरीक्षितं, मतं जेवादिमतं, तद्वसितो नाशकाः, आचारहीनताऽवोपहासवीक्षणम्;
तथा च श्रीहर्षः,—“जनः शिलाचारमुचं विगायति” इति । केचित् खञ्जना इव
सावत्सरो ज्योतिषिकः, तद्वत् फलदर्शिनः, यथा ज्योतिषिको निध्यादिप्रत्ये निधि-
रूपफलं दर्शयति, एवं खञ्जना अपि सुरतादिना निध्यादिफलं दर्शयतीत्यर्थः, पक्षे
—सावत्सरं फलं वर्षफलं, दर्शयति स्त्रीपुत्रादिलाभायै तादृशास्ते, (“सावत्सरो
ज्योतिषिकः” इत्यमरः) “हीपादन्ध्यादपि मध्यादपि जलानिर्घर्दिशोऽप्यन्तात् ।

कुमुदाकरा इव माखदृग्निनिमीलिताः, केचिन्धार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, केचिदात्मनि वारणः बुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाहाः, केचित् पाण्डिग्रहणार्थिनोऽप्यसुकरं मन्यमानाः, केचिदधरोभूता अपि स्थिराः, केचित्

आनीय भट्टिति घटयति विचिरभिमतमभिमुखीभूतः ।" इति निश्चयरहितत्वे-
नाधीरत्वं व्यक्तमुपहासयोगम् । केचित् सुनेहपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव,
धार्तराष्ट्रं सुवर्णे, तन्मयाः ; पक्षे—धार्तराष्ट्रमयाः सुवर्णमयाः ; पक्षे—का ईदृशत्,
धार्तराष्ट्रमया वा, ("रक्तं धार्तराष्ट्रं जाम्बूनटम्" इत्यमरः) रक्तवर्णोपहास-
योगम् । केचिद्विकचकुमुदाकरा इव माखदृग्नेन मृग्यदृग्नेन, निमीलिताः
सङ्कुचिताः, कुमुदानां सङ्कोचलदाग्रये मयाः क्रोशक्रीतिवदुपचारात्, ("माख-
दृग्निनिमीलिता—" इत्यमरः) पक्षे—माखनोऽतितेजोयुतस्य जगत्स्य, दृग्नेन
निमीलिता निमीलितमयनाः, वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारलेखामये का
शतिरिति स्पष्ट एवोपहासः । केचित् धार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपस्य कण्ठदंशितविश्वरूपस्य,
दृग्नेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, अनेन मायाजालमेव कृतमिति धार्तराष्ट्रमिप्रायः ;
पक्षे—विश्वस्य जगतः, रूपं सौन्दर्ये यस्यां सा वैश्वोक्तसमवायिसौन्दर्यपरमायु-
निर्मिता वासवदत्ता, तस्या दृग्नेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, तथा च कन्दपंकेतुवर्चन-
प्रस्तावे मूलकार एव स्वस्त्वेव नेपथ्यस्य सौन्दर्येणादि स्पष्टमेव वक्ष्यति, अतो दधीर-
भूतपूर्वं सुहृदयोः संयोजनम्, अत एव सप्रदृग्मोक्षं कन्दपंकेतो साभिजाया इत्ये-
वेत्यादिनाऽननुपममनुसङ्गता अन्या निन्दयिष्यति ; अतस्त्वत्त्वमत्र व्यक्तम् । केचिदा-
त्मनि स्थितम्, वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या, बलवन्तोऽपि सुवला अपि, सुवाहाः सुखेन
वाहो बहन् येषां तादृशाः, [बह प्रापये घञ्] यो ह्यतिबलः पुमान् स न
बुद्ध्यान्तरेण सुखोद्बहनीय इति विरोधः ; पक्षे—श्रीमता वाहा अथा येषां ते,
अथा—वाहा भुगा येषां ते, ("वाहो वाहुतुरहयो." इति ज्ञानः) पक्षे—सुवाहाः
श्रीमताश्चजातिपुरुषाः, ते ह्यजातिपुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातिमयनायि-
कोपबुद्ध्या इति दिक् ; प्रपञ्चस्तु रतिरहस्तादौ द्रष्टव्यः, अतोपहासयोगं तत्
एवावधेयम् । पाण्डिग्रहणार्थिनो वासवदत्तापाण्डिग्रहणार्थिनः, असुकरं दुष्करं,
मन्यमानाः, स्नेहसत्त्वेऽपि लयं वराधीनत्वात् तस्य ; पक्षे—असुकरमसुखः पाण्याः
तत्कारकं प्राचप्रदम् । केचिदधरोभूता अप्यधरोभूता अपि, स्थिराः प्रविश्य इति
विरोधः ; ("विश्वमया स्थिरा। वरा वरिणो" इत्यमरः) पक्षे—अधरोभूता

पाण्डुपुत्रा इवाच हृदयाज्ञानहृन्क्षमाः, केचिद्दृढत्कथानुबन्धिनी
गुणाद्याः, केचित् तिर्य्यगतयः सुगन्धवाहाः, केचित् कोरव-
सैनिका इव द्रोणाशामूचकाः, केचित् कुमुदाकरा इवासीट
शूरभासः स्थिता राजपुत्राः । तानिकेकशः समवलोक्य
विरक्तहृदयाऽसौ कुमारिका तस्मात् कर्णवशादवनतार ।

हीनतामापादिता अपि, स्थिता निपत्ता इति परिहारः, स्फुटमेवालोचनस्य हीनं
निलंजित रूपम् । केचित् पाण्डुपुत्रा इवाच हृदयस्य वायकमन्त्रस्य, अज्ञाताऽनुज्ञा
उतभूमयः । पक्षे—अज्ञातः वासवदत्तामन्त्राणां नामान्तिशब्दः, हृदयस्य तन्त्रस्य
मतस्यो वा, अज्ञानेनानुबन्धिनेन, उतक्षमा मतगतयः, इत्यमरः कविपते न
वेति व्याकुलीभूता इति भावः, तत्र ननुऽव लोच । केचित् दृढत्कथाऽनुबन्धिनी
दृढत्कथाऽव्ययशब्दाः, गुणाद्याऽन्वितामानाऽन्विताः । उदरवन्तः पञ्चभूमयः । पक्षे—
दृढत्कथाऽनुबन्धिनी बहुकथावक्त्राः, गुणाद्याऽन्विताऽन्विताः, पक्षे—
गुणेषांगुरादिभिः, आद्याः, सर्वदा सुगन्धामकृतया जमानता दीवः । केचित्
तिर्य्यगतयः कटिलमार्गगामिनः, सुगन्धवाहाः सुगन्धधारिणः । पक्षे—तिर्य्यगतयो
वायवः, वायोऽन्वितामन्त्रं वेतिपि कभाष्टे, सुगन्धवाहाः, शोभनवायवः । केचित्
कोरवसैनिका इव द्रोणाशामूचकाः नयाशा, तन्त्रवक्त्रा द्रोणाचार्यः, अर्जुनवाचि-
रिति नास्तीति पराजय इत्येव परस्परमूचकाः । पक्षे—कोरवः काकः, तस्मादन्त्र-
वासवदत्ताप्रामाणा, तन्त्रवक्त्राः, उत च अज्ञानस्थितपक्षरूपः वसुन्तराः ।—“इत्यादि-
द्यादिकवाहनव्यन्दनादिमंल्लुदवाधिकारी । अवाहनं जन्दति तीरण्यो
पुत्रार्थेनो हृत्तदस्थितश्च ॥” इत्यादि । (“द्राच कपोपतो कथ्यः काके
व्याटादकेऽपि च” इति त्रिद्वयकाशः) । केचित् कुमुदव्रजा इवासीटशूरभासी-
ऽसीटनृशैकान्तयः । पक्षे—शूरा वीरः, तालव्यादिः गरुडः, नृशैकवकीऽपि,
(“शूरशामटे नृशै” इति विदुः । “मुमटे शूर नृशै च दाम्पत्येऽपि” इत्यु-
पनिषः) । तानिकेकशः समवलोक्य विरक्तहृदया, शार्पतदीपदग्धनात्, असौ कुमारिका
कर्णवशान्नपात्, अवततार, [“सङ्कटकवचनाच्च वीर्य्यवान्” इत्येव चकारो
द्रोणाचार्यः तस्मान्तरं दृष्टव्यः, सङ्कटकवचनारोपसाधे च, आन स्त्राष्टेऽपि, स
काभिधानव्यभाशदेकशब्दादेव, तनेकशब्दाद्दोषाया मस्यामाने दिवंचतेऽव्यनस्त्राष्टेऽपि
दृष्टि पक्षे नातेकेकश इत्येतत्सिद्धिः] (“कर्णवशो सर्वेभ्यः” इति हारावली) ।

अथ तस्यामेव रात्रौ स्वप्ने बालिनमिवाङ्गदोषशोभितं,
कुह्लकण्ठमिव द्वारिकण्ठं, कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं,
जयन्तमिव वचनामृतानन्दितहृदयवसं, कृष्णमिव कंसद्वर्षं न
कुर्वन्तं, महामेघमिव विलसत्करकम्, आदिकन्दं रूपपादपद्म,
आरोहणगिरिं शृङ्गाररत्नस्य, प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां,
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्य, आदर्शतलं सौजन्यमुखस्य,
आदिवीजं विद्यालतानां, स्वयंवरपतिं कीर्त्तः, स्यर्दागृहं लक्ष्मी-
सरस्वत्योः, आदिगृहं शीलसम्पदां, कोशमिव महासौन्दर्यस्य,
त्रिभुवनविशोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणि-

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं, तस्यामेव तद्विषयसम्बन्धिन्यामेव, रात्रौ
स्वप्ने निद्रायां, सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः । बालिनमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण ;
बालिनमिवेत्यादिषमंराजमाचक्षाड्छदित्यन्ते माधुर्ये गुणः ; पक्षे—अङ्गदेन केयूरेण ।
कुह्लकण्ठमिव कुह्ल इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकिलमिव, द्वारिकण्ठं मनोहर-
स्वरम् ; पक्षे—द्वारी द्वारयुक्तो मनोहरो वा, अण्डो गण्डो यस्य तम् । कनक-
मृगमिव रामस्य दाशरथेः, आकर्षणनिपुणम् ; मारीचनामा राजसः कनकमृगी
जमुवेति प्रसिद्धं रामायणे ; पक्षे—रामायां स्त्रीणाम् । जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव,
वचनामृतेनानन्दितो वृद्धश्वा इन्द्रो येन तम् ; ("वृद्धश्वाः घनाक्षरः पुरुषतः
पुरन्दरः" । "जयन्तः पाकशासनिः" इति इयोरप्यमरः) पक्षे—वचनामृतेरानन्दिते
वृद्धानां श्ववर्गी शोभे येन तं, ("श्रुतिः स्त्री श्ववर्णं श्वः" इत्यमरः) । कृष्णमिव
कृष्ण इषंस्तं न कुर्वन्तं, तदन्तकत्वादित्यर्थः ; पक्षे—कं अम्, न सदृशं कुर्वन्तम् ?
अपि तु सर्वमेव । महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरदधोवलम् ; ("वर्षोपलस्तु
करका" इत्यमरः) पक्षे—धरो इति एव करकः [समासान्तः कप्-वा] । रूप-
पादपद्मं सौन्दर्येतरौ, आदिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारोहणगिरिं प्रादुर्भावादिम् ।
[इह बीजप्रादुर्भावे] । सुन्दरकथानदीनां रम्यकथानदीनां, प्रभवगिरिमुत्पत्ति-
गिरिम् । सुरभिवंसकः, तस्यादितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव सुखं
अस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिवीजम् । कीर्त्तः स्वयंवरपतिम् । लक्ष्मी-
सरस्वत्योः स्यर्दागृहम् ; तथा च कालिदासः,—“निर्गर्गभिप्राप्तमेकसंस्थमभिव्य-
हृतं श्रोतुं सरस्वती च” इति । शीलसम्पदामादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव ।

नाम्नो राज्ञस्सनयः कन्दर्पकेतुर्नाम । सा च स्वप्ने एव नामा-
दिकमश्रीषीत् ।

अनन्तरमहो ! प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं, मन्ये
स्वस्यैव नेपुण्यस्य सौन्दर्यदर्शनीत्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रय-
समवायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयम्, अन्यथा कथं
मिवास्य कान्तिविशेष ईदृशी भवति ? इयैव दमयन्तो नलस्य
कृते वनवासवैशसमवाप । मुधैवेन्दुमती मण्डिष्यप्यजानुरागिणी
बभूव । अफलमेव दुःसन्तस्य कृते शकुन्तला दुर्वाससः शाप-

विभुवने विभुवदस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्ता, आकृतिर्यस्य तम् । [कर्मण्य-
भोवर्] । स इति स्पष्टम् ।

अनन्तर जापदक्षायाम्, इति बहुविधं भावमादा गच्छोत्तमेन समं समुच्चय-
न्वयः । “प्रथमे त्वमिलापः स्याददतीये चित्तने भवेत् । दतीये तु स्मृतः प्रीति-
चतुर्थे गृणकोत्तमम् ॥ चतुर्थः पञ्चमे प्रीति विलाप, षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तम-
प्रीति भवेदश्याधिकतयाऽष्टमे ॥ नवमे जडता प्रीति दशमे मरणं भवेत् ॥”
इति भरतोदिता दशावस्था वर्णयत्युत्थं दशा वर्णयति । अहो ! प्रजापते रूप-
निर्माणकौशलमिदं मन्ये उत्तमम् । “मन्ये शङ्के भुवं प्राप्ता नूनमित्येवमादिभिः ।
सत्यं वा व्यस्यते शब्देरिव शब्दोऽपि तादृशः ॥” स्वस्यैव नेपुण्यस्य प्रजापतेनाय-
नेपुण्यस्य, सौन्दर्यदर्शनीत्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणू-
नादाय निर्मितः । इत्येवंत्यादि । इन्दुमती भोजराजतनया, अजे तदभिधाने
राजानि, अनुरागिणी इत्येव बभूव, अजस्यन्दुमत्यपेक्षया हीनरूपत्वादिति भावः,
तथा च काण्विदासः,—“कुलेन ज्ञात्वा वयसा गृणेन गृण्येय तेऽसौर्वनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तु न्यममुं हृषीष्य एवं समागच्छतु काञ्चनेन ॥” इत्यस्मात्स्वमित्यने-
नोपमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्वप्रतिपादनात्, अत एव एवं काञ्चनेन समा-
गच्छत्विति सङ्गच्छते । कन्दर्पकल्पेक्षयाऽजादीनां कुदपत्वमिति तासां तेष्वनु-
रागी इत्येवंति तु स्पष्टमेव । माण्डव्याः सैरश्रूयाः, अजे काग्रे, अनुरागी विरोधा-
भावाः, एतन्मूलकाऽपि परिहासः, यद्यप्यजवरणसमये इन्दुमत्या न मण्डिषीत्,
तस्याऽपि वासवदत्तापरिहासदशायां तत्त्वत्वेन न काऽप्यनुपपत्तिः । अफलमेव

मनुबभूव । निरर्थकं मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।
निष्कारणमेवोरुयुगविनिर्जितरथा रथा नलकूबरमचीकमत ।
विफलमेव धूमोर्णा स्वयंवराद्यागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु
धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति बहुविधं चिन्तयन्ती विरहमुर्मुर-
मध्यमधिरुदेव, बाडवाग्निशिखाकवलितेव, कालाग्निरुद्र-
प्रावकग्रस्तेव, पातालगुहाप्रविष्टेव, शून्यकरणयामे हृदये

दृष्टान्तस्य राशः, ["न लोकाव्यय—" इति निवेद्यस्तु कारकवर्गीविषयः] कते
तादर्थ्ये, [अव्ययम्] दृष्टांससः प्रापं यन्निष्कारणमहदया च जनस्त्वा न कारिष्यतीत्येवं
कथम्, मनुबभूव, ("अथ कतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्यं वसन्ते इयम्" इति लोचनसारः)
स्पष्टं चैतदभिज्ञानशक्तकवे—“विचिन्तयन्ती यमनन्धमानसा तपोधनं वेत्ति न
मामुपस्थितम् । कारिष्यति त्वां न स लोचितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं
कृतानिव ॥” इति । मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री, नरवाहनदत्तं राजविशेषं,
निरर्थकमेव चकमे । ऊरुयुगविनिर्जितरथा रथा स्ववेश्या, निष्कारणमेव नलकूबरं
कुबेरमनुम, चचीकमत, चवाप्यसमता ; तथा च शीर्षः,—“अकारिण्यस्य
श्रीमद्युधा विधाय रथा चिरं भामतुषां नलस्य । तन्नामुरक्ता तमनाप्य भेजे
तन्नामनन्धमानकूबरं सा ॥” उत्तमोपभोगिनी लोके प्रसिद्धिनिन्दादेव ; तथा च
भर्तृहारः,—“नतेसेन्द्रविभिन्नकुम्भकवलयसासेकवडम्पहः किं लोपे दृष्टमिति मान-
महतामयेसरः केशरी ?” [कमेर्लुङि “कमेर्णङ्” इति स्वार्थे णिङि “चिन्ती”
इति ञङि “चेरनिठि” इति लोके “ची ञङि” इत्युपधाङ्गस्ते “ञङि” इति
वित्त्वम् । “सन्वत्तघ्नि” इति सन्वद्वावे “सन्वतः” इतीतिऽभ्यासस्य “दीर्घो लघोः”
इति दीर्घः । अट्] धूमोर्णा स्वयंवरागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु, [“पञ्चो
चामादरे” इति चकारादनादरे समसो] ताननादृत्य धर्मराजं पितृपतिं, विफल-
मेवाचकाङ्क्षत् [काङ्क्षि वाचि माङ्क्षि काङ्क्षायाम् । लुङ्] इति बहुविधं चिन्तयन्ती ।
विरहमुर्मुरेत्यादिनाऽऽत्मीयवर्णनां वर्णयति । विरहतृषानलमधिरुदेव, (“मुर्मुरस्तु
तृषानलः” इति वैजयन्ती) । बाडवाग्निशिखाकवलितेव, (“बाडवो बडवानलः” । “वज्रेर्दण्डोर्ग्यालकीलो” इत्युभयवाच्यमरः) ।
काङ्क्षाघ्रियो रुद्रप्रावकः शिवाशक्तनेत्रजम्बा, तेन यक्षेव । इति विरहदाहमधि-
वर्णनां वर्णयति । पातालगुहायां प्रविष्टेव । शून्यकरणयामं शून्येन्द्रियवती,

लिखितमिव, उत्कीर्णमिव, प्रत्युष्णमिव, कीलितमिव, निर्गलित-
मिव, वज्रलेपघटितमिव, अस्थिपञ्जरप्रविष्टमिव, सम-
न्तरस्थितमिव, मज्जासारशबलितमिव, प्राणपरोतमिव, अन्तरा-
त्मानमधिष्ठितमिव, रुधिराश्रयद्रवोभूतामिव, पल्लसंविभक्त-
मिव कन्दर्पकेतुं मन्यमाना उन्मत्तेव, वधिरेव, मूकेव, शून्येव,
निरस्तकरणग्रामिव, मूर्च्छागृहीतेव, ग्रहग्रस्तेव, यौवनसागर-
तरङ्गपरम्परापरिगतेव, रागरज्जुभिरपवारितेव, कन्दर्पकुसुम-
घाणैः कीलितेव, शृङ्गारभावनाविषघूर्णितेव, रूपपरिभावना-
शत्यखिलितेव, मलयानिलापहृतजीवितेव, प्रियसखि ! अनङ्ग-
लेखे ! वितर हृदये पाणिपद्मं दुःसहो विरहसन्तापः । मुग्धे !
मदनमञ्जरि ! सिञ्च चन्दनोदकेन । सरले ! वसन्तसेने !
संवृणु केशपाशम् । तरले ! तरङ्गवति ! विकिर केतकीधूलिम् ।
वामे ! मदनमालिनि ! वीजय शैवलदलेन । चपले ! चित्र-
लेखे ! लिख चित्रे चित्तचौरं जनम् । भाविनि ! विलासवति !
निघ्नप मुक्ताचूर्णनिकरम् । रागिणि ! रागलेखे ! स्थगय

यद्दृश्यं तव लिखितमिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवात्तरात्मनि स्थितम्, ["पाणि-
श्रीङ्ख्यासां कर्म" इति कर्मसंज्ञा] । पल्लं मांसं, तव विभक्तमिव । सप्तमी-
मवस्थां दर्शयति, उन्मत्तेव । अष्टमीमवस्थां व्याचिमाह, वधिरेव मूकेव । नवमी-
मवस्थां जडतामाह, शून्येवेत्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिबिरोपचारं
वर्णयन् पुनरष्टमीमवस्थां सूचयति । प्रियसखि ! अनङ्गलेखे ! अनङ्गस्य लेखा
यस्यां सा दुःपट्टहृतमन्यते ! विरहवेदनाऽनभिज्ञतया शिष्यं तदुपचारेषु, हृदये
पाणिपद्मं वितर देहि, दुःसहो विरहसन्तापः । मुग्धे ! अनभिज्ञे ! मदनमञ्जरि !
चन्दनोदकेन सिञ्च । सरले ! मन्मथविकारानभिज्ञे ! वसन्तसेने ! केशपाशं
केशकलापं, संवृणु, ("पाशः पश्य हस्तत्र कलापाशाः कथात् परं" इत्यमरः) ।
तरले ! अखलचित्ते ! तरङ्गवति ! केतकीधूलिं केतकीपरानं, विकिर । वामे !
विपरोतकिपाकारिणि । मदनमालिनि ! मलिनीदलेन वीजय । चपले ! चित्रलेखे !
चित्रे चित्तचौरं जनं लिख । भाविनि ! भावाभिज्ञे ! मुक्ताचूर्णनिकरं

नलिनीदलसमूहेन पयोधरमारम् । कान्ते ! कान्तिमति ! मन्द-
मपनय वाष्पविन्दून् । एहि भगवति ! निद्रे ! अनुमृदाण माम् ।
धिगिन्द्रियैरपरैः, किमिति लोचनमयान्येव समाङ्गानि न
कृतानि विधिना ? भगवन् ! कुसुमायुध ! अयमक्षलिस्ते, अनु-
चरो भव भाववति तादृशे जने । मलयानिल ! सुरतसमुत्कण्ठा-
दीद्यागुरो ! वद यथेच्छम्, अपमता मम प्राणा इति बहु-
विधं भाषमाणा सखीजनेन समं सुमूर्च्छं ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नोच्छ्वसितजीविता सती क्षणमति-

निश्चिप । रात्रिषु ! रात्रवति ! नलिनीदलसमूहेन पयोधरमारं स्तनयाश्चादय ।
कान्ते ! कान्तिमति ! मन्दं वाष्पविन्दूनपनय, विन्दूमिति बहुवचनं षोडशदित-
सूचकम् ; तथा च भरतः,—“वाष्पे नामानुसूयः पूर्वमसौ सञ्जायते विधा । निमित्त-
मसंस्तव्यादानन्तेर्णातिंसम्भवः ॥ आगन्ते विमुठन् भवतोऽप्यांशं सतरङ्गितायासः ।
आर्तावल्लभाविमलकद्वन्द्वविन्दुसन्दर्भः ॥” इति । सप्तमीमवस्थामुन्मादं वक्ष्यति ।
अभिचारी चोन्मादः, अत्र विभावः प्रियविद्योगविभवमंशादयः, अनुमासौ कथा-
ऽऽलपितव्यारोदनादयः । भगवति ! सर्वेऽप्ययुते ! प्रसङ्गेयं तं पुनर्दृष्टिगोचरं
करिष्यतीति स्तुतिः, निद्रे ! मामनुमृदाण, पूर्वं तत्काम्यत्वात् यथा सुखमनुभूतमेवं
पुनरपि सुखानुभवं यथा करवे तथा रचयेत्पुनरुद इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किम् ?
तददर्शनेनानुपयुक्तत्वादुत्प्रेक्षा, [कृतेत्यस्य जम्बमानत्वात् दृतीयया, जम्बमानाऽपि कियत्
कारकविभक्तौ प्रयोजिका] वेधसा लोचनमयान्येव समाङ्गानि न कृतानीति तं
धिक् ; [“उभसंस्तसोः काव्यां धिगुपण्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽश्लेषितान्तेषु
ततोऽन्यथापि दृश्यते ॥” इति शेषे तस्मिन् च द्वितीया] । भगवन् ! कुसुमायुध !
अयमक्षलिर्नमस्कारः, भाववत्यभिप्रायाभिप्रे, तादृशे जनेऽनुचरो भव तस्य सेवको
भवेत्यर्थः, यथा मां षोडशसि तथा तमपि षोडशेति त्वतिवात्सल्यादयोग्यत्वाच्च
नाभ्यधासि ; सत्यर्थं विना नृणां विचारामावेनात्यरूपत्वेन हीनत्वादनुचरत्वोक्तिः ।
मलयानिल ! समुत्कण्ठादीद्यागुरो ! वदेच्छं वद, वदेष्टवचनात् सोऽप्युत्कण्ठितो
भविष्यतीत्यभिप्रायात् प्रापना, [प्राप्यमायां लोट्] । मे प्राणा अपमताः,
[वर्तमाने क्तः] (“दुष्टि मूढासुखः प्राणाः” इत्यमरः) ।

शिशिरघनसाररसनिम्नगाक्लपुलिने, क्षणमतिदुहिनमलयज-
रससरित्परिमरे, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तटविटपि-
च्छायासु, क्षणमनिलोज्जासितदलेषु कदलीकाननेषु, क्षणं,
कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु, प्रलयकालोदितहादश-
रविकिरणकलापतीव्रविरहाग्निदृष्टमानामतिक्रया विप्राणामिव
तनुं विभ्रती, प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलितदुग्धमिभ्युत्तरन्नतरङ्ग-
च्छटाधवलहासच्छुरिताधरपल्लवं तन्मुखारविन्द, दिजकुलमिव
श्रुतिप्रणयि तदीक्षणयुगलं, सद्यजसुरभिमुखपरिमलमाघ्रातु-
कामेव सुदूरविनिमंता सा नामावशलक्ष्म्यौः, कलइमुक्तेन्दुकला-
कीमला पीयूषफेनपटनपाण्डुरा सा दिजपङ्क्तिः, तददृष्ट-
चरमनङ्गमतिशयानं रूपं, धन्यानि तानि स्थानानि, ते च
जनपदाः, पुण्यानि नामाक्षराणि च तानि मुक्तभाञ्जि
यान्यमुना परिष्कृतानीति मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती, दिक्षु
विदिक्षु लिखितमिव, नभस्युत्कीर्णमिव, विलोचने प्रतिविम्बित-
मिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोकयन्ती
व्यतिष्ठत ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छ्रितं जीवितं यस्यान्तादृशौ सत्यतिशिशिरघन-
साररसनिम्नगाक्लपुलिनेत्यतिशोतशब्दपूर्वजननदीतीरे पुलिनेषु, क्षणमतिदुहिन-
मलयजरससरित्परिमरेत्यतिशोतचन्दनशयनदोषु, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितौ
यत् सरलस्य तटविटपिच्छायासु, क्षणमनिलोज्जासितानि दलानि येषां तादृशेषु
कदलीकाननेषु, क्षणं कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलाक्षरेषु,
प्रलयकालोदितहादशरवीणां किरणकलापवत् तीव्रो यो विरहानलस्तेन दृष्टमाना-
मत एवातिक्रया विप्राणां तनुमिव विभ्रती येषां तनुमिति, मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती
दिक्षु लिखितमिवेत्यादौतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः । गुणकीर्तनरूपे
अनुषौ दशां प्रचलदित्यादिना वक्ष्यति । प्रचलदमन्दो मन्दरसदान्दोलितः कम्पितः
दुग्धमिभ्युत्तरन्नतरङ्गच्छटाधवलसो हासो हासं, तेन क्षुरितमधरपल्लवं यस्य
तादृशं तन्मुखारविन्दं मन्दपङ्क्तिमुखकमलम् । दिजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव

अथ तस्याः सारिका तमालिका नाम तत्सखीभिः सह-
लील्य कन्दर्पक्रेतोर्भावसाकलयितुं प्रस्थिताऽऽगता च मयेव
‘सार्द्धमत्रैव तरोरधस्तात् तिष्ठति’ इत्युक्ता विरराम ।

अथ मकरन्दः सङ्घर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्त-
म्भकरोत्; सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकासुपानयत् ।

अथ स तां स्वयमेवावाचयत् ।

“प्रत्यक्षदृष्टभावाऽप्यस्थिरदृष्टया हि कामिनी भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा द्रष्टयति न प्रत्ययं युवतिः ॥”

वैश्वसिन्वा, सुतिर्वेदः कथंच, तत्र प्रचक्षि प्रचक्षन्, तदीयचयुलनम् । सङ्गीति
कलङ्कसुकेति स्पष्टम् । अनङ्गमतिप्रधानं तदनिर्वचनीयं, कपमदृष्टचरम् । [मृतपुत्रे
चरत्] धन्यानि तानि स्थानानि, ते च जनपदाः, यत्र स वसतीति श्रेयः । तानि
नामाचराण्यभिधानवर्णानि, सुकृतभाषि पुण्यानि, यान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कृतानि,
इति परिभाषयन्ती चित्तयन्ती, दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव, नभस्याकाशे, उत्कीर्णमिव
विकीर्णमिव, विलोचने प्रतिविम्बितमिव, चित्रफलके निम्बित्वा पुरो दर्शितमिवेतत्सती
विक्षीकयन्ती, अननुभूतमपि सङ्ख्येनावलोक्यते ; तदुक्तं—“कामकोषभयोन्मादाघोर-
सपांशुपट्टवात् । असत्त्वान्यपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥” इति, व्यतिष्ठत,
[“समवप्रविभ्यः स्याः” इति तङ्] ।

पत्रहारिणी दूतीयम् ; “कामिन्वाः कामिन्यापि सन्देशार्थं तु पत्रिकाम् ।
प्रापयन्त्यचिरेणेतामाहुः पत्रस्य दारिकाम् ॥” इति । अथ तस्याः सारिका तमालिका
नामेति प्रसिद्धौ, तत्सखीभिः सहलील्य कन्दर्पक्रेतोर्भावं वासवदत्ताऽनुरागम्,
आकलयितुं प्रस्थिता मयेव सार्द्धे सह, प्रामता चात्रैव तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्ता
विरराम ।

अथ युक्तावाक्यप्रवचोत्तरं, मकरन्दः सङ्घर्षमुत्थाय तमालिकां विदितो वृत्तान्तो
यज्जासादृशोभकरोत्, सा च तमालिकाऽपि, कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रिका-
मुपानयत् । अथ स मकरन्दः, तां पत्रिकां, मयि सत्येतावन्मात्रमपि प्रयाशोऽप्य-
मा मुदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

प्रायश्चात्ताडः । प्रत्ययः, दृष्टी, भावः पुरुषानिप्रायोऽनया तादृश्यापि कामिनी

तच्छ्रुत्वा कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न इव सर्वानन्दानामुपरि
वर्त्तमानो मन्दमुत्थाय प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामा-
लिलिङ्ग । अथ तथैव साहं किं करोति ? किं वदति ? कथ-
मास्ते ? इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छस्तत्र तां निशां
दिवसमप्यतिवाह्य कन्दर्पकेतुश्चाल । अवान्तरं भगवानपि
मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं मध्यमलोकमवततार ।

अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारः, चक्रवाकचक्र-
सङ्ग्रामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुदहन, मन्दारस्तवकसुन्दरः,
सिन्दूराहतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं विभ्राणः, ताण्डवचण्ड-
वेगोच्छालतधूर्जटिजटाजूटकूटवन्धवन्धुरविकटवासुकिभोगमणि-
ताटङ्गसनाभिमण्डलः, सन्ध्यामन्थिनीमरसयावकपटचारुः,
वारुणीवारविलासिन्यरुणमणिकुण्डलकान्तिः, कालकरवाल-
कृतवासरमहिषस्कन्धचक्राकारः, मधुपूर्णकपालपात्रमिव
कालकपालिनः, अम्बानकुसुमस्तवक इव नभःश्रियः, गगना-
शोकतरुस्तवक इव, कनकमयदण्डेण इव प्रतीचीविलासिन्याः,
भगवान् दिनमणियरमाणवपर्यास तरलतरङ्गवेगाच्छूलित-
विट्टमविटपाकृतिर्ममज्ज ।

इति यत्, अस्मिन्नुदया मध्यनुरक्त एवासावित्यनियतलिङ्गता, भवति, स्वप्नानुभूत-
भावा युवतिः प्रत्ययं स्वप्नदृष्टं स्थानुरक्तत्वनिश्चयं, न दृढयति न दृढीकरोतीत्यर्थः,
प्रत्ययदृष्टे यवानित्ययस्तत्र परीक्षे का वार्त्तति भावः । काव्यायां पत्तिरलङ्कारः,
“केसुत्येनायं संनिदिः काव्यायां पत्तिरित्यते” इति । आर्या कुन्दः, “लक्ष्मैतत् सप्त
गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । पृष्ठोऽयं न लघू वा पञ्चमेऽङ्गे नियतमाध्यायाः ॥
अष्टे द्वितीयलात् परके त्रे मुखलाश्च सयति पदनिधमः । चरमेऽङ्गे पञ्चमके
तस्यादिह भवति पृष्ठो लः ॥” इति लक्षणात् ।

तच्छ्रुत्विति न्यटम् । अथ तथैवेत्यपि न्यटम् । अशक्तौ भगवान् मरीचि-
मात्यपि वृत्तान्तं वासवदत्तावृत्तान्तं, कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकम्, अवततार ।
१. अथ वासरतार्णवपर्यास ममज्जेति सत्यम् । वासरमेव ताम्रचूडस्तस्य चूडा-

क्रमेण च रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थपरस्परकलह-
विकलकलविहङ्गकुलकलकलवाचालशिखरेषु शिखरिषु, वसति-
काष्ठेषु ध्वाङ्गेषु, अनवरतदद्यमानकासागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु
वासागारेषु, दुर्वाऽश्विततटिनीतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-

चक्राकारः । चक्रशङ्कायां चक्रं समूहः, तत्र सङ्गमितः सत्तापी येन तद्भावः,
तथैव मण्डिमानमल्पतेजस्वन, सङ्गन् । मन्दारसदृशसुन्दरः । सिन्दूरेणाङ्गु-
लिभूषितः, क्वादितः, यः सुरराजकुम्भकुम्भसहितं तदाकारत्वादस्येकत्वाग्रासोवि-
विश्रिष्टभ्रमं विज्ञातं च, विधातः । [पूर्वभाट्टेऽन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भव्य] ("दिपायि-
शूर्पसुतिकुम्भसोमजाः" इति दारावली) । ताण्डवचन्द्रवेगेनीकलितेन धूर्जटि-
जटाजूटकूटवन्धेन बभ्रुर सप्ततानतः, अत एव विषमविन्यासी यो वासुकिस्तस्य
भोगमन्त्रिः क्लृप्तमन्त्रिः, स एव ताटङ्गः स्त्रीणां कर्णमूषणं, तत्सनामिस्तनुस्यङ्गः,
मण्डलो यस्य सः ; वर्तुलत्वाच्च ताटङ्गकपकं, ("बभ्रुरं तूत्रतानतम्" इत्यमरः) । सम्भवे
सन्धिसंज्ञातदुग्धा उवाकान्ता वा गीः, तस्याः सरसयावकपटवशादः ; "वीनाया-
यातिदुग्धाया गीः शङ्कराय मानवाः । रञ्जयन्ति शिरोदेशमन्त्रं बहुधा क्षिप्तम् ।"
कविद्यावकपटमेति पाठः ; आङ्गन् पाठे—यावकपटलशब्देन यावकपटलमिदं
यावकपटलं लोहमसिद्ध- "मेहदी" इति पत्रविशेषं रञ्जनतिलकं विवक्षितम् ; ("सन्धिनी
तु उवाकान्ताकालदुग्धनवीः क्षुता" इति विनयकायः) सम्भापुरभ्योति पाठः सुगमः ।
वाक्येव वारविद्यासिनी तस्या अक्षयमणिकुण्डलवत् क्षान्तिरस्य सः । काञ्चन-
बालेन कृतान्किन्नः, वासरमण्डिपक्कम्भसंज्ञाकारः ("करवालः उपायवत्"
इत्यमरः) । काञ्चनपालिनी मधुपूर्वकपालपात्रनिव । गमःत्रियोऽस्त्रानकुसुमसदृश
इव, तरकोडनायेति भावः । गमनमेवाश्रीकतदस्य सवक इव । प्रतीचोदितविन्याः
जनकमयदपेय इव । दिनमन्त्रिभंगवांयरमाणं पयसि मनस्य ।

क्रमेण भगवतो सभ्या समदृश्यतेत्यन्वयः । पूर्वे रजोविलुठितानि पञ्चादृष्टि-
तानि कुलायार्थोत्थित एव परस्परकलहविकलानि कलविहङ्गकुलानि तेषां कलकलेन
वाचालानि शिखराण्ययाचि तेषां ताटङ्गेषु शिखरिषु उचेषु सन्तु ; ("कलविह-
सिगृही गृहनीको उवायणः" इति दारावली । "शिरोऽर्धं शिखरं वा ना" इति
सुप्रसङ्गवेत्यमरः) । वसतिनिवासस्नानस, काष्ठेणा येषां ताटङ्गेषु, ध्वाङ्गेषु काष्ठेषु ।

काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिशुजनकलकलनिवारणकण्डेषु वृद्धेषु,
आलोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्ज्वरतीभिरतिनघकर-
तालजनितसुखे शिशयिषमाणे शिशुजने, विरचितकन्दर्पमुद्रासु
शुद्रासु, कामुकजनामुबध्यमानदामोजनविविधाश्लोलवचनश्रुति-
विरसोक्तसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु, रोमन्यमन्यरकरङ्ग-
कुटुम्बकाध्यास्यमानम्रादृष्टगौष्ठौनपृष्ठास्वरण्यस्थलीषु, निद्रालु-
द्रोणकुलकलितकुलायेषु काननानिकायेषु, कापेयविकलकापि-
कुलिष्वश्रमतर्षु, निर्जिगमिषति जरत्तरकोटरकुटीर-
कुटुम्बनि कौशिककुले, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्राविष्टदिन-
करकरशिखास्त्रिव प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु, मुखरितधनष

अनवरतेति स्पष्टम् । दूषाभिरचितं यत् तटिनीतटं तत्र निविष्टविदग्धजने
प्रसूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुकाः, अत एव शिशुजनकलकलनिवारणार्थं
कुडास्तादृशीषु वृद्धेषु । आलोलिकायां वासानां निद्राये क्रियमाणे “द्वरलोल” इति
लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे, तरला रसना लिङ्गायासां ताभिः, कथितकथाभि-
र्ज्वरतीभिरतिसुषुकरतालजनितसुखे शिशयिषमाणे श्रुतिमिच्छौ, शिशुजने,
तदुक्तम्—“आलोलिका मुकुलिका उल्लुलिमुखघण्टिका” इति । विरचिता
कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं यामिकासु, शुद्रासु वेद्यासु, (“शुद्रा वेद्यानटीकण्ट कारिका-
सरघासु च” इति विश्वप्रकाशः) । कामुकेति स्पष्टम् । रोमन्येन चरितस्यान्य
पुनश्चक्षणेन, मन्यरेण कुरङ्गकुटुम्बकेनाध्यासमानं मृदिष्ठं मृदुतरं, गौष्ठौनानां
भूतपूर्वगोष्ठानानां, पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशोष्णस्पर्शस्थलीषु सतीषु, (“गोष्ठं
गोष्ठानकं तत्तु गौष्ठौनं भूतपूर्वकम्” इत्यमरः) । निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं, तेन
कलितकुलायेषु व्याप्तनीदेषु, कानननिकायेषु काननसमूहेषु, (“निकायस्तु पुनान्
सृष्टे सप्तमिंप्राचिसंहती” इति विश्वप्रकाशः) । कापेयं कपिकर्म, तेन विकलानि
कपिकुलानि येषु तेष्वश्रमतर्षु, [“कपिशाश्वोटंक्”] । जरत्तरकणां चिरन्तनवशात्,
कोटरा निष्कुडाः, ते एव कुटीराणि तेषु कुटुम्बनि कुटुम्बवति, कौशिककुले
निर्जिगमिषति निर्गच्छति, (“निष्कुडः कोटरं वा ना” इति “वासः कुटी”
इति च धोरण्यमरः) [“कुटीरमोष्ठ्याभ्यो रः” इत्यल्लेखः रः] । तिमिरतर्जनाद्ये

वर्धति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारशेषुषीमुषि मकरध्वजे,
 सुरतारम्भाकल्पशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषा
 भुजिष्याजने, सैरिन्ध्रीवध्यमानरशनाकलापजल्पाकजघनस्थलीषु
 जनोषु, विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्त्तमानानेकजनगृहगमन-
 त्वरेषु चत्वरेषु, समावासितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु, कृतयष्टि-
 समारोहणेषु बर्हिणेषु, विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु,
 सङ्कोचोदञ्चदवाञ्चत्केसरकोटि-सङ्कट-कुशेशय-कीशकोटर-कुटीर-
 शायिनि षट्चरणचक्रे, अयानेन वर्त्मना भगवता भानुमता
 समागन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव
 विरचिता वरुणेन, कालकृतस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव,

निर्गताश्लिष दहनप्रविष्टदिनकरचराणां चिरचानां, शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपशेखासु,
 "सौरं तेजः साधनमिदं सङ्गमते" । "वादिनः साधनमिदं प्रविशति" इत्यादिसूतिः ।
 सुखरितधनुवि. [समासाल्लविधेरनित्यत्वात्प्रागङ्] अश्विनकः वर्धति, अमनवरत-
 मशेषसंसारशेषुषीमुषि सकलसंसारमतिहारके, मकरध्वजे, ("धोः प्रज्ञा शेषुषी
 मतिः" इत्यमरः) । सुरतारम्भाकल्पेन वेशेन, शोभिनि अश्वलीनां कुङ्कुमां,
 भाषितं वचनं, भजति तादृशि, भूषा भजति भुजिष्याजने प्रेष्याजने, ("वाकल्पवेशो
 नेष्यम्" । "शम्भली कुङ्कुमो समे" । "नियोज्यकिङ्करप्रेष्य-भुजिष्यपरिचारकाः"
 इति निष्पद्यमरः । "भुजिष्या प्रेष्यमात्रे स्नात स्तत्रायासपि श्रुता" इति
 धरविः) । सैरिन्ध्रीमिवध्यमानरशनाकलापेन काशीकलापेन, जल्पाकजघनस्थलीषु
 जनोषु वधूषु, ("सैरिन्ध्री परवेश्मला स्वयया शिष्यकारिका" । "स्याजल्पाकस्तु
 वाचाकः" इति दयोरप्यमरः । "जनो शोभनिलोवध्वीरस्यतो च जनिसंता" इति
 विश्वः) । विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्त्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरं येषु तेषु
 चत्वरैश्चक्रेषु, ("चक्रं चत्वरानिरी" इत्यमरः) । निष्कुटेषु गृहारासेषु, समा-
 वासितकुक्कुटेषु, ("गृहारासास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः) । बर्हिणेषु मधुरेषु, कृत-
 यष्टिसमारोहणेषु, ("मधुरी बर्हिणो बर्हि" इत्यमरः) । गृहस्थेषु विहितसन्ध्या-
 समयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति स्पष्टम् । अयानन्तरं, वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता
 मन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिवदमूनिरिव, रचिता, ("कुट्टिमोऽस्त्री

विद्रुमलतेवाम्बरमहार्णवस्य, रक्तकमनिनीव गगनतडागस्य,
काञ्चनसेतुरिव कन्दर्पगमनस्य, मञ्जिष्ठारागाकर्णपताकेव
गगनहर्म्यतलस्य, लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिमृष्टहीतपीताम्बरा,
भिक्षुकोव तारानुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी, भगवती सन्ध्या
समदृश्यत ।

क्षणेन च क्षणद्वारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिथ्यास्त्रिव
वेष्ट्यासु, तुलाधारशून्यायां पश्यबोथ्यामिव दिवि, घनघटमान-
दलपुटासु पुटकिनीषु, तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः
परिभ्रमत्, कमलसरास मधुकरेषु, विकलकुररीरुतच्छुलेन
रविविरहविधुरासु विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु, गणके एव
नक्षत्रसूचके प्रदीपे, हरकण्ठकाण्डकालिमसनाभि, दैत्यवल-

निवडा भूः" इत्यमरः) । आलक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिमृष्टः
पीताम्बरो विष्णुर्दया ; पक्षे—पीताम्बरं पीतनभः । भिक्षुकोव ताराया देवतायाम्,
अनुरक्ता, रक्ताम्बरधारिणी रक्तवस्त्रधरा ; पक्षे—तारा नक्षत्राण्यनुरक्ता यस्याम्,
[आहिताग्न्याद.] रक्तमम्बरमाश्रयो यस्याम् ।

क्षणेन गणके एव नक्षत्रसूचके प्रदीपे तिमिरमङ्गलतेत्यन्वयः । क्षणदा रात्रिः,
तस्या रागरचना तत्र चतुरासु सन्ध्याशिथ्यास्त्रिव वेष्ट्यासु ; पक्षे—क्षणदा आ-
साकल्येन, रागा भैरवादयः, तेषा रचना यथायथं स्वरयाममूर्च्छनासहितं गान, तत्र
चतुरासु ; यदा—क्षणदानां स्वसुखप्रदानाम्, आ साकल्येन, रागरचना प्रीतिरचना,
तत्र चतुरासु । तुलाधारा वणिजः, ते, शून्याया पश्यबोथ्यामिव दिवि ; पक्षे—तुला
राशिराधारो वेष्टा ते चन्द्रादयः, तेः शून्यायाम् ; तथा च माघः,—“अविभान्यतारक-
मदृष्टिर्मद्युतिविष्णुमस्तमितभानु नभः । विगतोरुतापमतमिस्रमभादपदीपतेव विगुणस्य
गुणः ॥” इति, (“तुलाधारस्तुलारागो भवेदाणिजकेऽपि च” इति विश्वः) । घनं
निबिडं, घटमानदलपुटासु पुटकिनीषु कमलिनीषु ; राजादेर्योग्यस्यापदि विपणिनी
विपणमपसारयन्ति, सथोकाश्च स्वदारपिधानमाचरन्तीति लीकव्यवहारो ध्वनितः,
“हरताश्च” इति भाषायां, (“नाल्लोकिनी पुटकिनी विषमालिख्य पाञ्चिनी”
इत्युत्पलिनी) । कमलसरासि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भनरेषु परिभ्रमत्,
(“प्रतिहस्तोऽपरहस्तकः”) “गुमास्ता” इति भाषायाम् ; [संज्ञाया कन्]

मिव प्रकृष्टतारकं, भारतसमरमिव वर्धमानोलूककलकलं,
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव कुण्ठितद्रोणप्रभावं, नन्दनवनमिव सस्र-
 त्कीशिकं, कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठापहारकं, सगर्भमिव घनतर-
 पाषाणकर्करासु गिरितटीषु, सचक्षुरिव सिंहनयनदीधिति-
 च्छटाकपिलेषु सानुषु, सजौवमिव तमोमणिभिः, संवर्द्धित-

मात्रित्येन साम्यात् प्रतिदत्ततोत्प्रेषणम् ; प्रभो परामृते चङ्कः परदत्तदारादीन् समया
 स्वभूत्यान् सञ्चोनिपुत्रया प्रेषयत्येवेति लोकावसिद्धी ध्वनितः । रविविरहविधुरास्वत
 एव विकलकुररीदतच्छलेन पक्षिविधिवशमिदेष, विह्वलपत्नीष्विव सरोजिनीषु ।
 गणके इव देवसे इव, नक्षत्रसूचके युगायुगचार्योपयोग्यश्रित्यादिनक्षत्रसूचके ; पक्षे—
 नक्षत्राणि ताराः, तत्सूचके द्योतके, प्रदीपे, (“देवज्ञगणचार्य” इत्यमरः) । इदं
 कण्ठकाण्डं गलस्तम्भः, तत्कालिमसनाभि । दैत्यवलमिव प्रकटः श्रेष्ठः, तारकी
 दैत्यविशेषो यमः ; (“काण्डं चावसरे वाचं माले क्लृप्ते च ग्राहिणाम् । कल्पे रक्षसि
 च” इति भरविः) पक्षे—प्रकटतारका भौमादिनक्षत्राणि यम, तथा च माघः,—
 “सवितास्त्वष्टाऽङ्गि ददृशेऽपि न यः स तमो तमोभिरधिगम्य तताम् । द्युतिमण्यहोद-
 शदण्यो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्चयतः ॥” भारतसमरमिव वर्धमानं चतुर्लब्ध
 कुरुयोधविश्वशत्रुनिपुणम्, कलकलो यमः ; पक्षे—चतुर्लब्धः पंचकाः, (“चतुर्ल-
 ष्ठभेदेऽपि पंचके जन्मभेदिनि” इति विश्वः) [सङ्ग्रामे प्रयोजनयोग्य इत्यप्] ।
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव दुष्टदुष्टवीर्यमिव, कुण्ठितो द्रोणस्याचार्यस्य, प्रभावो यमः ; पक्षे—
 कुण्ठितो द्रोणाणां काकाणां, प्रभावो यमः, (द्रोणो ना दत्तकाण्डं कादशकाणां
 गुरावपि” इति वृद्धः) । नन्दनवनमिवेन्द्रवनमिव, सस्रम् कीशिक इन्द्रो यमः ;
 पक्षे—कीशिका चतुर्लब्धः, (“कीशिकः पंचके शक्रे विश्वामित्रे च कीशिकः” इति
 विश्वः) । कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठानामित्यनानाम्, अपहारकम् ; पक्षे—काष्ठा दिशः,
 तासामपहारकमाच्छादकम् ; अथा—कृष्णवर्त्मानमिव दुराचारमिव, अखिलकाष्ठा-
 नामाखिलोत्प्रेषणम्, अपहारकं नाशकं, (“कृष्णवर्त्मां वृताग्ने कादुराचारं विधुनुदे” ।
 “काष्ठा दाहहारद्रायां कालमानप्रसर्पयोः । काह्निश कालमात्रे च काष्ठमाख्यात-
 मित्यन ॥” इति ऋग्वेदप्रवृत्तः) । सगर्भमिव ससत्त्वमिव, अधिकमिति यावत्,
 कृत्वा सगर्भमित्यपि पाठः, घनतराः पाषाणाः कर्करासु यम तासु । गिरितटीषु,
 “काकुर” इति मावाङ्गम् । सचक्षुरिव सिंहनयनदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु,

मिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिः, मांसलितमिव कामिनौकेशपाश-
संस्कारागुरुधूमपटनैः, उद्दोषितमिव घनतरन्नीनमधुकर-
पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराशोकरैः, पुञ्जोक्तमिव
वितततमालमालाच्छायासु, लोयमानमिव कज्जलश्यामभोगि-
भोगेषु, प्रावरणमिव रजनीपांशुलायाः, पलितौषधमिव वृद्ध-
वारविलासिन्याः, अपत्यमिव रजन्याः, सुहृदिव कनिकालस्य,
मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य, बौद्धदर्शनमिव प्रत्यक्षद्रव्यमपङ्गुवान,
तिमिरं व्यजृम्भत ।

सुप्तसिंहेति पाठस्तु भामकचाटुपेक्षितः । तमोमण्डिमिर्ज्योतिरिडपैः, मजीवमिव,
इतस्ततो भ्रमणादिति भावः, ("ध्वान्तोन्नेषस्त्वद्योतकमोमण्डिमिर्ज्योतिरिडपैः" इति
व्याडिः) । अपिहोत्रधूमलेखाभिः संवर्द्धितमिव । कामिनौकेशपाशसंस्कारागुरु-
धूमपटनानि तैर्मांसलो वलवान्, तददाचरितमिव, [चिन्तादित्वाद्भाः] ("वलवान्
मांसलोऽपञ्चः" इत्यमरः) । घनतरं निविडतरं, लीनानामुपविष्टानां, मधुकराणां
पटलमेचकितानां श्यामवदाचरितानां, पेचकिनां गजानां, कपोलतलदानधारा-
शोकरैरुद्दोषितमिव, ("उन्ने करिणः पुच्छ-मृगोवाभौ च पेचकः" । "कान्त-
श्यामसमेचकाः" इति इशोरव्यमरः) प्रीक्षीतिः । वितता या तमालमाला
तच्छायासु पुञ्जोक्तमिव । कज्जलश्यामभोगिभोगेषु सर्वशरीरेषु, लोयमानमिव ।
रजनीपांशुलाया रात्रौ कृष्णानिमग्निकायाः, प्रावरणमिव, ("स्वेरेणी पांशुला
च स्यात्" इत्यमरः) । वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य कुराकृतकेशशोकास्य,
औषधं तद्विवारकमिव, अश्वतमसे केशानां विशेषानुपलब्धादिति भावः, पलितं
वेद्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वयिंताः, ("पलितं कुरसा शोका
वेद्यादौ" इत्यमरः) । रजन्या रात्रेः, अपत्यमिव, तत उद्भूतत्वादिति भावः ।
कनिकालस्य सुहृदिव, सदाचारनाशकत्वान्मालिन्याश्च साध्याः सुहृत्त्वम् । दुर्जन-
हृदयस्य मित्रमिव । बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव, प्रत्यक्षमपि चक्षुरिन्द्रियगोचरमपि,
न तु परमाण्वादिवदतीन्द्रियं, द्रव्यमपङ्गुवानं, सर्वे ज्ञानमयं जगदिति मत्स्य-
मातासौ—“सूर्याचन्द्रसमौ न्योम ताराचक्रं वसुन्धरा । सरितः सागराः शैला-
श्रितस्येव विभूतयः ॥” इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्वययन्ति ।

मुदितमिवातिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले, फलित-
मिवातिमान्द्रवहलच्छदविततमालतमालकानने, स्फुरित-
मिवातिकान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशमंचतो, मिलितमिवेन्द्र-
नीलमणिरश्मिभिः, अतिशयमांसलं तम इवावटतटाटवौषुः
साटोपमिव स्फुटपाटवोत्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कट-
विनटितषट्पदालिषु, घनतरघारघञ्जरविषधरभागभासुरं,
मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनजर्जरं तमः ।

निशाकरारम्भसमये इव सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिता-
ञ्जलिपुटे नतिमति तमोतिमिरे जणेन च सख्याताण्डशाडम्बरो-
च्छलितमहानट-जटाजट-कूटकुटिलविवर-विवर्तित-जङ्गकन्या-
वारिधाराविन्द इव विकोणीः, दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभोम-

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव कटमिव । अतिसान्द्रवहल-
प्रवर्धितमालतमालकानने फलितमिव । अतिकान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशमंचतो
स्फुरितमिव । इन्द्रनीलमणिरश्मिभिर्मिलितमिव । अतिशयमांसलं तमः अवट-
जटा, तटा अवटव्यव तवोत्पत्रामव, ("अवटः क्वात् खने गर्ते कृप कृडकगोविनि"
इति विश्वप्रकाशः) । स्फुटं पाटवं पटुत्वं, तेनोत्कटमुदयः, प्रकटा व्यक्तः, विशङ्कटो
महान्, यः कुटजविटपलपोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटोपमिव सावदम्भमिव ;
("विकटः सुन्दरे भोज्या विनामविकरानयोः" इति विश्वप्रकाशः । "विशङ्कटे
पृष्टं कृडन" इत्यमरः) । घनतरं घोरं भयानकं, घञ्जरो मन्दबः, यो विषधरकडाग-
वहासुरम, ("घोरं भोमं भयानकम्" । "भवन्तो चञ्जरोऽवधरः" इत्यमरः)
। "सुवन्दः कोऽप्यसं"] । मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिबिकावयवं
तमः, मदमत्त इति विश्वप्रकाशः राजानो ताडयन्तीतमाय, तड दन्तयोः शैत्याय ।

निशाकरारम्भसमये चन्द्रादवारम्भसमये, सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे
इव, अत एव नतिमति तमे, तमोतिमिरे इति अणेन तारका व्यराजतेत्यन्वयः ।
पृष्ठे तमःपारम्भे ता एव शार्ङ्गताः, वटानो चन्द्रादवारम्भे इति न किञ्चिदसमञ्जसम् ।
उच्छ्राव ताच्छ्रवं वृत्तं, तज्जाडम्बरः समारम्भः, तेनोच्छ्रिते महानटश्च जम्भीः,
कट-कुट-कूट-कुटिलविवर-विवर्तित-जङ्गकन्या गडा, तस्या वारिधाराविन्दवत्ते

दिक्षत्तमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्तशोकरच्छटा इव, अतिदवीयो-
नभस्तलभ्रमणखिवदिनकरतुरगवान्तफेनस्तवका इव, गगन-
महासरःकुमुदकाननसन्दहदायिन्यः, विश्वगणयता विधातुः
शयिकठिनोखण्डेन तमोमसोश्यामिऽजिने इव नभसि संसार-
स्यातिशून्यत्वाच्छून्यविन्दव इव, वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गंतस्य
मकरकेतो रतिकरतलविकीर्णलाजा इव, गुटिकास्त्रगुलिका
इव पुष्पधन्वनः, विषदम्बराशिफेनस्तवका इव, रतिविरचिता
गगनाङ्गणे आतर्पणपञ्चाङ्गलय इव, विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहार-
मुक्तानिकरा इव, चन्द्रचिताचक्रादात्यावेगश्रुताः कामकीकम-
खण्डा इव, तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्ध्याऽनलपरितप्तगगनमहा-

इव विकीर्णा विस्तृताः ; ("ताण्डवं नटनं नाट्यम्" इत्यमरः । "आडम्ब-
समारम्भे गजगर्जितपुण्ययोः" इति विश्वप्रकाशः) । दृढं दम्बराशिमारमरमुग्रनामादः त-
मातङ्गमण्डल समूहः, तत्करैः गुण्डानि, परिमुक्ता, शोकरच्छटा चम्बुच्छटा,
ता इव, ("करो वर्षोपले पाणो गुण्डाश्च यर'स्यात्" इति विश्वप्रकाशः) । अतिदवीयो
दूरं, नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतुरगाक्षेवांतफेनस्तवका इव, ("दृढं दम्ब-
दविष्टं च सुदूरं" इत्यमरः) । गगनमहासरः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः, तन्मन्त्रा-
दित्ययः । विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमसोश्यामिऽजिने चर्मणोव, नभस्थाकाश,
अथो चन्द्र एव, कठिनो खटिका, तस्याः खण्डेन शक्यतेन, रचितता इति शेषः,
संसारस्यातियथवान् नश्वरत्वेनेत्यर्थः, सूयविन्दः इव ; ("कठिनो खटिकाया
तु" इति विश्वप्रकाशः) । जगत्त्रयविजयाये विनिर्गंतस्य मकरकेतोः कामस्य, रतैः
प्रियायाः, करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्पधन्वतो गुटिकास्तु "गुलिका" इति
भाषाया, तस्य गुलिका इव, "गुरिया" "गोली" इति वा इयं भाषायाम् ।
विषदम्बराशेः फेनस्तवका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता आतर्पणम् "आलिखनं"
इति भाषाया, तस्य पञ्चाङ्गलयः "चुट्की" इति भाषाया, ता इव, सप्तषादावा-
तर्पणेनाङ्गुली रञ्जयित्वा कुड्यादि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः ; ("आतर्पणं च सीदित्य
विन्द्यादालिख्येऽपि च" इति विश्वप्रकाशः) । विकीर्णा विविता, व्योमलक्ष्मी
हारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र एव चिताचक्र तस्यादात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उपातता,
कामकीकखण्डाः कामाक्षिखण्डाः, ते इव, ("चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्" ।

स्थलौकटाहमृत्प्लामानलाजानुकारिण्य इव तारका व्यराजन्त ।
 ताभिः श्वितितमिव वियदशोभत । दीर्घोच्छ्वासरचनाकुलं सुश्लेष-
 वक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमतीवास्त्रियत ।
 कमलिनौवन-सञ्चरणलम्बन-मकरन्दविन्दुलुब्ध-मुग्ध-मधुकरमाला-
 शबलगात्रं, कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेनाकृष्यमाणं, चक्रवाक-
 मिथुनं विजघटे । रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव
 द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम् । आगमिष्यती हिमकरदयितस्य
 पार्श्वं सञ्चरन्ती कुमुदिन्या भ्रमरमाला दूतीवालक्ष्यत । तारका-

“कोटसं कृष्यमस्मि च” इति दयोरप्यमरः । तिमिरमेव धूमसेन धूमलः कृष्य-
 लोडितः, सन्ध्योऽप्यमलो वज्रः, तेन परितप्तो जगन्महाकालस्येव कटाहस्तव भृश्या-
 मानलाजानुकारिण्यः, (“धूमधूमसौ कृष्यलोडितः” इत्यमरः) । तामिस्ताराभिः,
 श्वितितं सञ्जातकुष्ठमिव, वियदराजत, (“कोटी मण्डलकं कुष्ठं श्वितः” इत्यमरः)
 श्वितितमिति पाठे—सञ्जातचित्रम् । दीर्घोच्छ्वासे दीर्घपरिच्छेदः, तद्वचनया आकुलं
 व्यामम ; यथा—दीर्घोच्छ्वासरचनानां कुलं गृहं, शोभनः श्रेयोऽनुहारो गुण-
 विज्ञेयो वा, वक्त्रं कन्दोभेदः, तद्वचनापटु सत्कविसत्काव्यमिव ; पक्षे—
 दीर्घोच्छ्वासस्य मण्डोच्छ्वासस्य, रचनया आकुलं व्याकुलम् ; सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः
 श्रेयश्चातिङ्गनं यत्र तादृशो, वक्त्रघटना मुखसंयोजनं, तत्र पटु चक्रवाकमिथुन-
 मतीवास्त्रियत, (“आख्यायिका परिच्छेद आशोच्छ्वासकावपि” इत्युत्तरतन्त्रम् ।
 “कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि चवितं कुलम् ॥” इति
 विश्वकेशः) “एकद्वेषे वाक्येन दयोर्भजनमवधोः । तन्नेच यत्र शब्दज्ञेः श्रेय
 इत्यभिप्रक्षितः ॥” इति भोजराजः । “श्रुष्टमसृष्टशैवित्वम्” इति गुणप्रकरणे दण्डो ।
 “वक्त्रं नाद्यावन्ती ज्ञातामत्वेर्धोऽनुष्टुभि ख्यातम्” इति केदारः । (“पटुसौच्छेऽस्फुटे
 दक्षे निष्ठुरे निदयेऽपि च” इति रुद्रः) । कमलिनौवनसञ्चरणलम्बनमकरन्दविन्दुपु-
 ल्क्या सवृथा, मुग्धा रम्या, मधुकरमाला यथा शबलं चित्रं, गात्रं यस्य तत् ।
 कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेन वा सम्यक्, यथा रावो न मिलतस्तथा कृष्यमार्च-
 चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् । रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव
 चक्रवाकमिथुनं द्विधा पपाट, [चट पट गतो] । कुमुदिन्याः पार्श्वं सञ्चरन्ती
 भ्रमरमाला आगमिष्यती हिमकरदयितस्य चन्द्रमिव, दूतीवालक्ष्यत, [सञ्चरन्ती-

व्याजादस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकादिव स्थूलाशुविन्दुभिः
ककुभो व्यरुदन् । भास्वतो निजदयितस्य विरहादभिनव-
किञ्चल्कराजिज्याजेन मुर्मुर इव नलिनी कोषहृदये जज्वाल ।
रविरस्मिभस्मितनभोवनमसोराशिरिव, श्रुतिवचनमिव परि-
हृतदिगम्बरदशेन, सद्यो द्रावितराजपट इव, समुद्रप्रवाह
इव, शावरमन्थकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः, कन्दर्पकनकदण्डः,
उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः, प्राचीललाटतटकुङ्कुम-
विन्दुचक्राकारः, कनककुण्डलमिव नभःश्रियः, दिव्यवधू-
प्रसाधिकाहस्तसस्तालकपटनमिव, गगनसोधकनककुम्भ इव,
प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य मकरकेतोः,

स्यैव तृतीयांशेन योगभाषात "ममस्तुतीशायकान्" इति तात्पर्येण । कन्दुकस्य
दिवाकरस्य शोकात् ककुभो व्यरुदन् । कनकालनी कोषहृदये भास्वतो
निजदयितस्य विरहादभिनवकिञ्चल्कराजिज्याजेन मुर्मुर इव नवानल इव, कन्दुकः,
("मुर्मुरस्तु नवानले" इति धेनुशब्दो) । रविरस्मिभस्मितनभोवनस्य मसोराशिरिव इ
श्रुतिवचनमिव वेदवाक्यमिव, परिहृतं दिगम्बरस्य वीडस्य, दशेन शास्त्रं यमस्तनः
पक्षे—दिगम्बरयोः दिगाःकाशयोः, दशेनं येन तत् शास्त्रं शर्वंगोचरत्वेन, [शेषेण
विवक्षयाभ्याम् । भवेत् तु दृश्यं भवति] एवं शास्त्रस्य तमसो निरस्य इत्यादयो
व्याख्याताः । ततो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनोपातिकदयसामसादितस्यः । क्षणदा राजकन्या कन्दुकी
विन्दुः, ("विन्दुः कन्दुकः" इत्यमरः) "विन्दुः" इति "गालमसुरिद्या" इति
भाषायां । कन्दर्पस्य कनकदण्डो मुकुटः, ("दण्डो मुकुटादयो" इत्यमरः)
कनकपट इत्येतन्मसाम्नायेम् । उदयगिरिबालमन्दारपुष्पलवको कन्यमन्दारगुच्छकः,
तदाकृतिः, ("व्याहृतकस्तु कवकः" इत्यमरः) बालपदमाह्वयतिशयाय
प्राचीललाटतटे कुङ्कुमविन्दुचक्रवदाकारो यस्य, ("यद्य कुङ्कुमम् । कन्दो-
रन्ध्रश्रियिनिष्ठम्" इत्यमरः) । नभःश्रियः कनककुण्डलमिव कर्षवेष्टनमिव, ("कर्ष-
वेष्टनम्" इत्यमरः) । दिव्यवधूनां प्रसाधिका तदस्तात् सप्तमस्तुतकुरदयतिव

कन्दर्पकार्त्तस्वरतूणमुखकान्तितस्करः, प्राच्यशैलशिखराग्रप्ररुद्ध-
जपाकुसुमच्छविः, स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्णपात्रमिव निशा-
विलासिन्याः, कुङ्कुमारुणैकस्तनकलय इवाखण्डलाशाङ्गनायाः,
क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितः, राम इव लक्ष्मणान्वितः, सुग्रीव
इव तारापतिः, सुराजिव रक्तमण्डलः, उदयारुणमण्डलः, रजनी-
पतिरुदयमाससाद । ततः कामिनोद्दयसङ्ग्रामित इव,
चकोराङ्गनानेवपुटपीत इव, रक्तकुमुदकोषलीढ इव, क्षीणतां
क्षणदाकृतो जगाम रागः ।

अनन्तरं शर्वरोत्रजाङ्गनाऽऽविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव,
कुसुमकेतोः मुखच्छायामुद्रितमुकुर इव, श्वेतातपत्रमिव मकर-
कतोः, दन्तपालिवक्रमिव वियन्महाऽसेः, श्वेतचामरमिव मदन-

गगनेति स्पष्टम् । प्रस्थानकनकेति च । कन्दर्पस्य कार्त्तस्वरतूणमुखकान्तः सुवर्ण-
निषङ्गमुखगोभायाः, तत्करीऽप्रहारकः, तच्छेष्टत्वादिति भावः, ("तूष्णीपासङ्ग-
तूष्णीरतिवङ्गा," इत्यमरः) । प्राच्यो भवः प्राच्यः शैलसन्निधिराग्रे प्ररुद्ध जपा-
कुसुम तच्छविः, ["द्युप्रागवा" इति यत्] ("ओङ्पुण्यं जपापुण्यम्" इत्यमरः) ।
स्वच्छकुङ्कुमं पिण्डं सान्द्रं, पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः, ("पिण्डं सान्द्रं
बले काले तूष्णीपि परिकीर्तितम्" । "पूर्णपात्रं वस्तुपूर्ण-पात्रे वडांशकेऽपि च"
इति हयोरपि विश्वः) कुङ्कुमारुणैकस्तनकलय इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिगङ्ग-
नायाः, ("आखण्डलः सङ्घातः" इत्यमरः) । क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुना,
अधिष्ठितः ; पद्ये—हरिणेन । राम इव लक्ष्मणेनागुगतः ; पद्ये—लक्ष्मण-
चिह्नेन । सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री ; पद्ये—तारा नक्षत्राणि । सुराजिव
रक्तं मण्डलमनायादिममूढो यस्य ; पद्ये—मण्डलं विष्णुम् । उदयेनादृष्टं मण्डलं
विभवं यस्य सः । ततः कामिनोद्दये सङ्ग्रामित इव । चकोराङ्गनाभिर्नेत्रपुटैः पीत
इव । रक्तकुमुदकोषेलीढ इवास्त्रादित इव । क्षीणतां जगाम क्षणदाकृतो रागश्चन्द्र-
मण्डलस्य लोहितम् ।

अनन्तरं शर्वपतियन्दः, उज्जगाम । शर्वरोत्रजाङ्गना गोपी, तस्या आविष्कृतः
नवनीतस्य स्वस्तिकचतुष्कमिव, "चौक" इति भाषायां, ("नवन"तं नवोद्भूतम्"
इत्यमरः । "स्वस्तिको महावद्रस्ये चतुष्कण्डहमदयो," इति विश्वनाथः) ।

महाराजस्य, बालुकापुलिनमिव निशायसुतायाः, स्फाटिक-
लिङ्गमिव गगनमहातापसस्य, अण्डःमिव कालारण्यस्य, कम्बु-
रिव नभोमहाणवस्य, चैत्यमिव सदनारण्यस्य मकरकेतोः, चिता-
चक्रमिव कलङ्काङ्गारशत्रुं सङ्क्षयजन्मनः, गगनगात्रमिव
पुण्डरीकमिव, अम्बरमहाणवप्रेनपुञ्ज इव, पारदपिण्ड इव
कालधातुवादनः, राजतकलश इव दूर्वाप्रधानशत्रुः, कन्दर्परथ-
चक्रचारुः, अम्बरप्रासादस्य पारावत इव, उदयाचलदाकृद्दण्ड-
मणिरिव, ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्यलमिव, भग्नशृङ्गपुराण-
गोमुण्डखण्ड इव तारकाखेतगोधूमशालिनी नभःक्षेत्रस्य,

कुसुमकेतोमुख्यायाः सुकुर इव मकरकेतोः, अन्तर्गतमिव । तद्वन्महा-
सैराकाशखण्डस्य, [पालयतात पालय, पालय रक्षय, पालय, अचरन्] इत्यस्य
गजदन्तस्य, पालीगजदन्तस्य, कुरुरिति यावत् । कन्दर्पस्य राजस्य, कन्दर्पस्य मकरकेतोः,
("वासव तु मकरकेतुम्" इत्यमरः) निशायसुताया बालुकापुलिनमिव गगन-
महातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पुत्राय स्फटिकनयनिबलिङ्गमिव । काल एवोपगत-
कपोरगः, तथापिण्डमिव । नभोमहाणवस्य कम्बुरिव गज इव सदनारण्या शिवेन,
दण्डस्य मकरकेतोश्चमिव, ("चैत्यमायतने वृद्ध गृहे चादृश्यते" इति श्रुतिः) ।
कलङ्काङ्गारः, यथापि "अङ्गारोऽलातमुत्पन्नकम्" इत्यमरः, साग्निकाष्ठमङ्गारः,
"अङ्गारवृश्चितमिव व्यथमानमाक्षे" इति प्रयुक्तं भवभूतिना, तथाऽपि निरन्तर-
दण्डं ग्याप्तं काष्ठमिङ्गाङ्गारपदैर्न विवर्चितं योग्यत्वात्, "कोऽला" इति भाषाया,
तेन शत्रुं चिताचक्रमिव सङ्क्षयजन्मनः ; एतादृशेऽर्थे शीघ्रं च दृश्यते "इङ्गाल"मञ्ज-
प्रयुक्तः, "विततुरिङ्गालमिवायमः परः" इति । गगनगात्रमिवद्राया मन्दाकिन्याः,
पुण्डरीकमिव सिताम्भोजमिव, यद्वत् वक्तव्यं तदर्थं वक्तव्यं । अम्बरं व्योमेव, महाणव-
कल्पकेनपुञ्ज इव । कालधातुवादिनः पारदपिण्ड इव । दूर्वाप्रधानशत्रुः राजत-
कलश इव, दूर्वाप्रधानमिति कलङ्काङ्गारम्याय । कन्दर्परथचक्रचारुः । अम्बरमेव
प्रासादो राजगृहं, तस्य पारावत इव, (गृहप्रकरणे "प्रासादो देवभूभुजाम्" ।
"पारावतः कनूरवः कपोतः" इति इयोरप्यमरः) । उदयाचलचारुवृद्धमणिः ।
ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृद्वसिन्दूरं, कुम्भस्यलमिव । श्वेतगोभूमेः, श्वेतत्वं तारासाव्याय,
"काविश्वो गोहं" इति भाषाया, शालिनः शोभमानस्य, नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः, भग्न-

मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव सिद्धाङ्गनाहस्तसंस्तं, ग्रह-
पतिरुज्जगाम । यच्च पुण्डरीकं लोचनमधुकराणां, शयनीय-
सेकतमिव चित्तहंसानां, स्फाटिकव्यजनं विरहवक्त्रोनां, श्वेत-
शाणचक्रं मन्मथसायकानाम् ।

अत्रान्तरेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां प्रियतमान् प्रति
दूतीनां द्वयार्थः सेव्याः सप्रपञ्चा विकारभङ्गराः प्रवादा बभूवुः ।
तथा हि, अवस्तीकृतमात्मानं नाकलयसि तत्त्वतः ? कान्त !

विषाणत्वं वर्तुलत्वाद्ये, पुराचयमरहितः, गोमुण्डखण्ड इव, सीमानिर्माणाद्ये रसाद्ये
वा चेव गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धाङ्गनाहस्तात् अक्षं भट, मलयजेन घृष्टचन्दनेन,
पिण्डं अर्पणं, यत एवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रोष्यपात्रमिव ; यदा—मलयजपिण्डेघृष्ट-
चन्दनगुटिकाभिः, पाण्डुरनिश्वादि ; समयव भंजनवर्णनं चन्दनपद्मविन्दुशो ग्राटका
वा तारा विकीर्णा इति ध्वनयितुम् । लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव ; वर्तुलत्व-
साधितसाम्याद्ये विकासपर्यवसानावहेतु कुमुदन, एवं पूर्ववापि । चित्तहंसानां
शयनीयसेकतमिव शयनार्हसिक्ततामवदेव इव । विरहवक्त्रोनां स्फाटिकव्यजनं,
तस्मिन्प्रसक्तत्वादिति भावः, यत्र व्यजनं वर्तुलमयिस्मृत्प्रसक्तं विवक्षितं, "क्षितनी"
इति भाषायाम् ।

अत्रान्तरे मानिनीमानपाटनपटुकुमुदिनोद्यान्तोदयावसरे, अभिसारिकासार्थ-
प्रहितानां लोकाऽभिसारिकाममूहप्रेषितानां, दूतीनामन्योऽन्यसङ्गहनविरह-
निवेदनादिकमंक्रुशकानां, प्रियतमान् प्रति वक्त्रमान् यत, द्वयार्थं उपालम्भ्याऽऽवर्जन-
रुपाश्रयशोधिताः, सेव्याः उपालम्भे, विकारेर्मदनविकारजन्माचलज्वालविशेषे, भङ्ग-
मानावस्थायामिव न केवलं परुषा एवापि तु किञ्चित्स्वापराधव्यज्ञा इत्यर्थः, आश्रय-
इदम् ; सप्रपञ्चा वक्त्रोत्थादिमहिताः, प्रवादाः प्रकटवेदग्भ्यावागष्टा वादा, बभूवुः,
("रतादिनी तु सङ्केतं याति या साऽभिसारिका" इति वक्ष्यवहारः) । उपालम्भ-
प्रत्यक्षप्रसमयेत्यादि स्वगुणं प्रकटयन्नाह, अवस्तीकृतं कीर्षीनावशीषोक्तम्, [अनुरा-
गान्येतिवदस्यताऽव नजाऽर्थः, उक्तं च—"तस्माद्व्यनभावश्च तदसत्त्वं तदव्यता ।
अप्राप्तत्वं विरोधश्च नञशः षट् प्रकीर्तिनः" इति] आत्मानं तत्त्वतो नाकल-
यसि ? न जानासि ? यदा धनगुञ्जया कामनञ्जयां मञ्जनद्वन्द्वशो वसुपालितो-
ऽपवादिःस्तथा तथापि का वतिर्भेदित्यतीति वक्ति, आत्मनमित्यादि ; यदा —

स्त्रीणां कृतं कामेणादि कर्म, [कृतमिति कत्र. कर्मणि कृत्] तत्ततो नाकलयस्यत
 आत्मानमव रच ; यदा काममप्रयो आत्मानमवन रचन स गृह्यते । मयि क
 इव परिष्ठासितकथा त्वमवि भूमिष्यमिति त्रयीत्यामानमरेत ; स्य चेत्यद्वयहारवमं
 चरिते ; ("मृगकर्म तु कामेण" इत्यमरः) वेद्यकं मन्त्रदमाभधाय कृतमात्म
 मत्वाऽभिषत्ते—आत्मानं प्रत्यवतीत्यथा, [अवे कृतंयच्, मा जानी स्त्री अन्यइत्,]
 तथा कृतमवस्त्रीकृतं नीचनारीकर्म, भृङ्गकीटन्यायादातस्त्रीनेवनान् त्व स्त्रीव
 परेक्षांश्चे इति गदति—अवेत्यादि, अवस्त्रीकृतं वधकथोक्तिम्, आत्मानं तत्ततो
 नाकलयसि ; आवर्जने—सितत्त्वतो वडत्वाडेतोः, [धिज वञ्चने, क्तः] तमेव
 मम प्रिया नाकलय्यव शपथ इति शपथवपपाशादित्यर्थः, [सितत्त्वत इत्यत्र "भूयो
 भूरि" इति पाणिनिकलकारत्वाप इति तु जगद्वर्य प्रसाद एव, "अनञि च" इति
 तकारहिते इवसाम्य बोध्यम्] अवस्त्रीभ्यो नीचस्त्रीभ्यः, कृतं पठ्याप्तम्, आत्मानं
 नाकलय मा जानीहि, मत्सख्यव त्वामभिषत्ते इति त्वं नीचनारीकृती मा भूरिति
 भावः, ("कृतं युगेऽपि पथांश्चे विदिने हिंसिते फले" इति विश्वप्रकाशः) कं मुख,
 मुखकारी, लयः संश्लेष आनिष्ठनं विनामो वा यस्य सः, न कल्योऽकलयः, न
 अकलयो नाकलयः, त्वतो मत्सख्या अन्यथाः, सितं वड, स्त्रीकृत स्त्रीभ्यः पठ्याप्तम्,
 आत्मानम्, अत्र प्रीणय, मत्सख्या सह इति विधायात्मानं सन्तीषयेति भावः ;
 ("कं मूढंमुखवारिषु" इति । "लघो विलासे संश्लेषे" इति च विश्वप्रकाशः)
 यदा—नाकल्य दुःखस्य, लयः संश्लेषः, सख्यया यस्य, ("वकं पापे च दुःखे च"
 इति विश्वः) यदा—अथ वःसुद्वेषस्य, वो ववोऽवः, तव स्त्री लम्बीः, तथा कृतं
 पठ्याप्तम्, अवस्त्रीकृतं लक्ष्मीपूर्णम्, आत्मानं तत्ततो नाकलयसि ? जानासि चेत्
 कथं तां परित्यज्यान्ववामको भवसि ? ("अकारी वामुदेवः स्यात्" । "वचः-
 स्त्रांश्च वः प्रीतिः" इत्येकाचरद्वयम्) "यमकथयचित्तेषु वश्योऽङ्गयोने भित्" इत्यनु-
 शासनादेदाभावेनावाध्यामरवर्णनम् ; यदा—सितत्त्वतो वडत्वाडेतोः, अर्थात् तथा
 प्रेम्णा वडत्वादवस्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, सा किल त्वां धनेनाप्यविष्यतीति
 व्यङ्ग्यम् ; यदा—सितत्वादतो वञ्चविशेषवडत्वान्, स्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, अत्र
 तत्समीपे गच्छ ; यदा—नाकल्येवाकाशस्येव, लयः संश्लेषो यस्य, निरर्थकसख्य
 इत्यर्थः, ("आकाशे विदिने नाकः" इत्यमरः) यदा—केन मुखेन, लघो विलासः,
 तेन सितो बहुस्तस्माद्धनम् ; त्वतोऽन्यस्य स्त्री न, [सर्वनाम्नीरन्याशङ्कयोस्त्वतो-
 लसिस्तनस्य पञ्चम्यन्तस्य प्रयोगो यथायथं बोध्यः] यदा पतिव्रतया नास्त्वपतिः
 सेव्यते, एवं पराङ्मना विदग्धेन सेवनीयेत्यर्थः, कृतं मिथ्याभाषणादिना हिंसितम्,

प्रस्तर इव क्रूरोऽसि, न चाकर्षकचुम्बकद्रावकेष्वेकोऽसि, भ्रामको-
ऽसि परम् । कितव ! धर्मार्थान्यप्रयुक्तः क्षेपणिक इव मुधा

आत्मानमव घोतय, सत्यसम्भावयात् तेजोऽभिर्दृष्टिर्जायते इति तदाचरेति व्यङ्ग्यम् ;
[कृष् दिंसायाम्] यदा—के जले, खयो विश्वासः, तेन सितावगतः जलशोका-
विदितः, ("सितस्त्वसिते बहे सिता शर्करा" इति हेमः । "सितः समाने
चवली विवन्ध्यातयोरपि" इति विश्वप्रकाशः) यदा—नाके स्वर्गे, खयो विश्वासो
देवां ते नाकलया देवाः, तदन्तु सिताऽवगतः ; यदा—चवस्तोक्तं लज्जोद्दिशितम्,
आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? पूर्वे तथैव धनदानादिना सर्वं स्पृष्टव्यतामावादितः,
इदानीं तामेवायामयासि ? सा दृष्टिदावप्या ते किं विष्णुता ? इति व्यङ्ग्यम् ;
कस्य जलस्य, खयो विश्वासो नीचगमनकपः, तेन सितावगत नीचगमनप्रसिद्ध,
स्तोक्तं स्त्रीद्विशितम्, आत्मानमव ; यदा—चकारी कासुर्देवः, तेन तथ्यमव, १ बाधे
वः, चव कृष्ण इव, स्तोक्तं क्षीपयामिम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? चन्धाभिः
सह कोटां करोषि चेत् कुह, परन्तु मत्प्रस्थ्याऽपि सह कोटां कुर्वन्ति भावः, ("व वा
यथा तथैवेवं साम्यं" इत्यमरः) यदा—सितस्त्वतो चवत्त्वाहेतोरेव, कृष्ण इव
स्तोक्तं स्त्रीपयामिम्, आत्मानं नाकलय, तदीयशरीरवर्णं एव स्वच्छरीरे नास्ति,
अयं तदीयसामर्थ्यमिति भावः ; यदा—येन यमसा, सितत्वं तस्मात्, नाके स्वर्गे,
स इवेन्द्र इव, स्तोक्तमात्मानमव, ("यसो यः कश्चितः श्रियतेः" । "स इन्द्रः"
इत्येकाचरकोषः) ["चव रक्षे गतो कानो घोतो वसो द्युतो सुतो । प्राप्नो
त्येवेऽयंने वेशे भागे षडो पदे वषे ॥ स्वायर्देऽयमे कामे कृतो" इति कवि-
कल्पद्रुमः] । दूतोल्लासवाक्यैश्च-व्याख्यादिद्विगता मया । अन्यवाक्यभूतेन त्रैलोक्यं
स्वधियाऽधिकम् ॥ हे कान्त ! कस्य सुखस्य, चन्तो यस्मात्, प्रस्तर इव क्रूरोऽसि
पापाव इव कठिनोऽसि, निहुरहदयोऽसि, तस्मापि न चाकर्षको यत्प्रसव्यात्
प्रत्युप्तमपि कोहं निःसरति, अयस्त्वान्तमपि चुम्बकी यत्प्रसव्यात्प्रोदनुपममप्यति,
सूर्यकान्तो वा सूर्यकराभिरुदयव्यायासन्ध्यादिभ्यनादावग्निरप्ययते, द्रावकी
यत्प्रसव्यात्प्रोदं दधति, चन्द्रकरमप्यां सखं दधति स चन्द्रकान्तो वा, भ्रामको
यत्प्रसव्यात्प्रोदं समति, स "गुरिवा" इति ख्यातः, "पुम्बको द्रावकयेवाकर्षको
भ्रामकश्च यः । एकाद्विचतुःपञ्च-वस्तुषाः सम्भवन्ति ते ॥" इति श्रीहर्षास्ते ;
आमललाकीमलेन यो नारोमाकर्षति स चाकर्षकः, रतिकीमलेन यदुन्मति स
पुम्बकः, भीषविमिश्रीवयोर्मेन कुवादिनर्दनेन वा यः कठिनशामिनो द्रावयति स

वाहिततरवारिस्त्वमसि । सखेटमिव मनसा चिन्तयसि दुर्लभं
जनम् । सत्त्वसारचारितो यो रिपुमण्डलायतो निवृत्तिमुपेत्य
तिष्ठति । स खलु वीरः प्रतिपद्यस्य यः सम्प्रहारतः कुञ्जरान्

दावकः, एतेषु नेकीऽसि, परं देवलं, भामकीऽसि, अन्धामतो योऽन्धनारो भामयात
प्रतारयात, न भामकः ; कस्य प्रवृत्तिरसः, अतो यज्जानु कान्तः, आकषेको धनुरा-
कर्षकः, बुद्धिः सैन्यप्रदेशश्च, दावकः परसेनविदावकः, तेष्वकः यत्, अन्ध,
भामकीऽन्धादीनाम्, अस्मै खड्गश्च, भामकी वा ; कान्तः मनोहरः । न भामक इव
क्रोऽसि, प्रार्थितं सन्नरराधान् चमसे, आकषेकबुद्धिः दावका इव वी वाया यस्य स
कामः, तद्वदकोऽद्वितीयः, अस्मि, भामकी नारीऽचेतनाम्, ("एकोऽद्वितीयो भेदे च" ।
"करो कठिनानन्दयो" इत्यमरमार्ति विद्मः) धर्माग्रसम्यक् केनचिद्विहितेन राज्ञा
भागविकादिना वा, प्रयुक्तं चातरावना आकञ्चनजनान् परवारं भवति परिणः,
चैरधिको भावश्च इव, मुखा इया, वाहिततरं वरि जलं दत्तं तादृशः, अथ न्वमिन
एव धर्मो न भावकस्यत्यर्थः, मुखा वाहिततरं वारि जलं दत्तं वा, तदगुरुजनदशाया-
मिति भावः, अतिशो संवतिऽद्वयदामाद्यं संव्यथीक, न तु तत्त्वकथनं, वसामासा-
पत्तः ; यद्वा—मुखा वाहिततरवारः खड्गश्च यत् ; आकर्षणे—कितवः । विदग्धः ।
धर्माद्यं धर्मप्रयोजनं, मुखावा व्यावहाराः, आदितः शब्दवा यत्, अन्यत् शब्दवा, प्रयुक्तं
शब्दादि, तरवर्षाधिको नाशकः, तरवारिः खड्गः, तदगुरुः, धर्माद्याऽसंप्रयोजनानात्,
अन्येनाधर्मवत्, प्रयुक्तः ; यद्वा—विवर्गे धर्माद्याभ्यामन्यः कामः, तेन प्रयुक्तः,
("कितवो यत्कञ्चुत-विदग्धेषु जगद्यते" । "तरवारमेतं खड्ग" इति धर्माद्यदशम् ।
"मुखा तु निष्फल इया" इत्यमरः) । तृणी स्थिते पृच्छतः—सखेटं सकष्टं, मनसा
दुर्लभमिव जने नायिकाऽन्तरं, चिन्तयसि ; सखेः । मिव । दमिव खण्डितमिव,
यद्वा—सखेः । दमिव कल्पमिव, दुर्लभं जनम्, ("इकार उच्यते कामः" ।
"दः कञ्चते वृधेः प्राक् कुट्टे दामे च दातरि" इत्येकाक्षरकोष उभयवत् । "दः
युडे दोऽवदात च दातरि च्छेददानयोः" इति विश्वप्रकाशः) । सत्त्वसारचरित-
मौल्यवधारः, या अगतिता अगः, मण्डलस्थानी मण्डलागः कुलटा, रिपुभृता
मण्डलागा रिपुमण्डलागः, तासु रतो रिपुमण्डलायतो निर्भृतिं सुखम्, उपेत्य
तिष्ठति, [अथ अग कुट्टिभाया गतो] यद्वा—निर्गता वृत्तिरावरणं यस्यास्ता निरा-
वरणा वेष्टाम् ; वीरान्ध्यायां—रिपुमण्डलायतः यदुखड्गात्, निर्भृतिं सुखं, यदुखा
खुड्गे धृते स्वयं सुखो तिष्ठतीत्यर्थः, निर्भृतिं श्रेयादेरावरणं वा, भयादुपेत्य ; यद्वा—

नयति । धृतोरुकरवालसञ्चयोऽपि परमकाण्ड एव सम्पत्तन्
महापदं विग्रहेण लभते । राजसेन रहितो राजसे न रहितो

—सत्त्वेन गुणेन, सारचरितो यो रिपुमण्डलायतः शत्रुमण्डलायतः, निर्हन्ति
जीविषाम् ; यदा—रिपुमण्डलायतः सपत्नीसमुदायतः, [सप्तम्यर्थे तसिः]
निर्गता इतिरन्वपुङ्गवात्तरवरणेष्वा यस्याः, मत्स्यो तामुपेत्य तिष्ठति, [“वर्तमान-
सामोप्ये” इति लट्] पूर्वमन्याः सपत्नीरनादृत्य त्वं तन्नामेवानुरक्तः स्थितः, इदानीं
तद्येव कर्तव्यं त्वमेति शीति, (“कोचेयको मण्डलायः करवालः कृपाचवत्”
इत्यमरः । “मण्डलं देशमद्वयोः” इति विश्वः । “निर्हन्तिस्तु सुखे जीव्यं चमदं
अचयेऽपि च” इति धरविः) । अपरा आह—स खलु वीरः यूरः, यः प्रतिपक्षस्य
शत्राः, सम्प्रहारतः कुञ्जरान् गगान्, नयति ; यदा—वि विज्ञेयेषु, ईरयति, वीन् पक्षिणी
वा, ईरयतीति वीरः, सम्प्रहारतो गमनात्, (“सम्प्रहारो रणे गतो” इति हेमः)
[ईर गतो ज्ञाने च] ; यदा—विशिष्टा इरा मयं सस्य मयप इति यावत्, (“इरा
भूमिसुरावारि-मारतोषु प्रयुज्यते” । “कुञ्जरोऽनेकपे केशे धातक्यामपि कुञ्जरा”
“वीरस्तु सुमटे श्रेष्ठे वीरो भयानकरोऽपि च” इति विश्वप्रकाशस्त्रिषु) प्रतिगतः पक्षं
प्रतिपक्षो बलं तस्य ; यदा—प्रतिपक्षस्य सज्यः सहायस्य वा, (“पक्षो नासाङ्गके
गेह-पार्श्वे साज्यविरोधयोः । केशादेः परतो हन्ते बले सस्त्रिसहाययोः । पतने
पृश्नीरभ्ये च देहाङ्गे राजकुञ्जरे ॥” इति विश्वप्रकाशः) यदा—वि विज्ञेयेषु, ईं
कामम्, ईं लक्ष्मीं वा, रात्यादत्ते वीरः, (“इकारः कथ्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते”
इत्येकाचरकोषः) सम्यक् प्रकटः, अत्युत्कृष्टः, दारो मुक्तादिमाला तान् सम्प्रहारतः,
[द्वितीयाहं तसिः] कुञ्जरान् केशान्, नयति, (“दारो मुक्तावली पुङ्गे” इति विश्व-
प्रकाशः) यदा—सम्प्रहारतोऽत्युत्कृष्टरतिपुङ्गे, [सप्तम्यर्थे तसिः] (“खलु स्यात्
प्रतिपक्षेऽपि निचयेऽप्यवधारणे” इति विश्वः) । अन्या आह—धृत उरुकरेण
विशालहस्तेन, बालानां शठकेशानां, सञ्चयो येन ; यदा—धृत उरुमंडान्,
करवालस्य कृपाचवत्, सञ्चयो येन ; यदा—ऊरुपथ्येनो करावूरुकरो, ताभ्यां धृतो
मालानां प्रतिपक्षलक्ष्मीकेशानां, सञ्चयो येन, आ-जानुबाहुरित्यर्थः ; यदा—धृत
उरुकरेण भूरिरागभागेन, बालानामशानां, सञ्चयो येन ; यदा—धृत उरुकरेणोद-
काणां वा बालानां सञ्चयो येन ; यदा—धृत उरुकरबालानां सञ्चयः, मुरतबन्धे,
विग्रहेण शरीरेण कलहनेन युक्तेन पक्षियद्वयेन वा, महापदं महाश्यानं महापतिं
वा, प्रथं शत्रुं, परमव्यर्थे वा, अकाण्डेऽनवसरे, परमकाण्डे उत्कृष्टावसरे वा, (“विग्रही

ध्रुवम् । विशारदा विशारदाभ्रविशदा विशदात्मनोनमहिमा
महिमानरघचक्षमा चमातिलक । धीरताधीरता मनसि भूतता-
भूतता वचसि । साह,सेन ! साहसेन कमला कमलापराजिता-

बुद्धि विस्तारे प्रविभानशरीरयोः" इति हेमः ।) । अपरा चाह—राजसे रजोगुण-
 विस्तारे सति, अनरहितो मनुष्यामनुकूलः, त्वं न राजसे, रहितो मनुष्याः कनेर्वा
 मृतः ; [रक्तं ज्ञाने ततः] यदा—राजसेन [प्रज्ञाद्यधि] रजोगुणेन, रहितो अनरहितो
 मनुष्यरहितः, न राजसे भूयम् ; यदा—राजसः रजोगुणवर्धानः, अनरहितः प्रभुम्,
 न राजसे, यतो रहितः प्रभुत्वात् ततः, नरेषु रहितो राजसे भूयम् । ("प्रवृत्तं
 निश्चिने तर्के निश्चिने शान्तनेऽन्वयम्" इति विश्वप्रकाशः) । यमकानुसारः । अथाह
 चाह—विनता शारदा सरस्वती यस्य तस्यान्वयनं, धृष्टो वा चतुरो वा, ("विशारदो
 धुवे धृष्टे" इति विश्वप्रकाशः) स्तोत्रिणेव च वा, वि विप्रियष्टः, शारदोऽभ्यो मेव,
 तद्विप्रदा निमंस्तानः करणा, विप्रन् प्रविष्टो भवन्, आत्मनोऽप्यविष्टः, महितम्
 महित्वं यस्याः, मह उक्तवो येषां ते महितः, तेषां मानरक्षणे सुमानपात्रमे, अमा,
 अमातिष्ठत् ! पृथ्वीभूयत् ! शान्तिस्तत् ! रहितः शान्तिप्रदश्च । तव मनसि चौरता
 बुद्धिरता, सार्वकालिकीत्यर्थः, अचौरता जातरता, वचस्वभूतताऽसत्यता, भुवि पृथिव्या-
 तता विस्तृता ; यदा—वक्तारो वासुदेवः, तस्याद्भुतताया अद्भुतता ; यदा—पक्षे
 व्यवहारिण, मा लघोः, सा तिलकमन्त्र ; यदा—वचस्व विभीतकम्, मा लघोः-
 तिलकम् ! ("वचः कर्मे धुवे चर्के शकटव्यवहारयोः । आत्मजे पाशके चाचम्" इति
 विश्वप्रकाशः) विप्रियेव शारं हिंसां, ददातीति विशारदः, [शृङ्गं हिंसायां चञ्]
 महिम्ना अनन्ति प्राचन्ति ते महिमना मानवनाः, तेषां रक्षणवत्तम् । हे चौर !
 तादात्म्यः, चौरतास्तव मनसि तव वचसि भूतता असत्यता, भूतता पृथ्वीपृथ्व्याता-
 ("मृतं न्याये विद्याचादो भूतं सन्तोषमानयोः" इति विश्वः) विशारदाभविप्रद-
 विप्रियष्टशरन्वेषस्तथा, निष्पष्टदृष्टयेति यावन्, आत्मनि स्तविषये, विप्रियष्टं श्रेयः,
 अति विप्रदाः, [दो चरस्यष्टने] इत्यस्य सूचकम्, महिमा महत्त्वं यस्य तादृशस्त्वम् ।
 ("शं श्रेयसि शब्दारः श्यान्तिरे सीसि प्रकीर्तितः" इत्येवाचरकोषः । "शं चर्मे
 श्वास्तु श्वास्तिरि" इति विश्वप्रकाशः) ["आत्मनूविद्यमनभोगीतरपदात् स्वः" इति
 स्वः] आत्मनोने । अपरा चाह—सा मन्त्राङ्गी, त्वामाह, हे सेन ! अप्रभो !
 परतन्त्र ! सा मनसाऽपि नात्ममनुष्यरामोति प्रतिश्राविप्रियष्टाऽहम्, आचसेन मन्त्रदोये-
 ऋद्धायेन, वचः सूचकम्, मन्त्रा आचारप्राप्ती, [मन्त्रं तन्त्रं पारये पञ्चाद्यम्] पराजिता

पराजिता । सा त्वदर्पणा दर्पणाकारविमलाश्रया श्रयाज्ज्वलि-
जितकिसलयया सलयाङ्गुलिविभ्रमेण विभ्रमेण प्रतिगवाक्षं
शलाकाविवरं विलोकयन्ती विलोकयन्ती । त्वया विना साविना

कमला लक्ष्मीर्यस्याः सा कमलापराजिता, [आदिताग्न्यादिः] अत एवापराजिता
अन्यस्त्रीभ्यो हरसुरतकौशलादिभिरपराभूता : ("पराजितपराभूतो" ।-इत्यमरः)
यदा—आहसेनेवहासेन, अपराजिता एतदभिधाना देवी, पराजिता पराभूता,
कै मन्त्रमन्त्राः कमला शिरोनाभिविशिष्टा, सोमन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रेति यावत्, तादृशो
कमला लक्ष्मीः ; यदा—आहसेनाभिसरचक्रेण, कमला लक्ष्मीः, तत्परा कमलापरा
लक्ष्म्येति यावत्, जिता, यथा लक्ष्मा नाभिसरत्येवं शीघ्रा मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रेति
कुरुषा सा केनापि नाद्रिपते इति सा स्वतो यावति न तत्र मन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रेति
आहसेन सा प्रमिता, कमला लक्ष्मीः, पराजिता, मन्त्रमन्त्रेति शेषः ; लक्ष्मीभावमाह
—[सा आदाने] तातोति सा न सा अत्रा लक्ष्मा, अं लक्ष्मम्, अपराजिता
अथा पूर्वं प्रोक्ताहनाहोपिता ; [राज्ञो दीप्ती] यदा—आहसेन आहसेन, कुतेति
शेषः, सा मन्त्राक्षी, कमला वरस्त्री, आकनला बहुलक्ष्मीका ; ("कमला तु वरक्षियाम्"
इति शान्तरः) [अस इति "स्वमहोर्वा" इत्यप्-प्रत्ययान्तः] यदा—यथा परा
कमला, पराजिता सा मन्त्राक्ष्याह, आहसेनेवहासवृत्तेन त्वया, जितमात्मन-
माहोर्वाः, कीदृशी ? सेवा समभुः, कमला लक्ष्मीर्यस्यालक्ष्मा लक्ष्मीदानभोगादि-
युक्ता, न त्वस्वामिकलक्ष्मीवदानभोगहीनेत्यर्थः । इतरा आह, त्वय्यर्पणमप्यस्वदर्पणा,
दर्पणाकारो सुकुराकारः, आकनलो यस्याः, अथासेन हरकमलेन, विनिर्जितकिसलयया
जितनवपल्लवा, अङ्गुलिविभ्रमेणाङ्गुलिधनधेन, सलया सविखासा, ("लक्ष्मी विलासे
भन्नेवे साम्ये तोयिमिकल च" इति विश्वप्रकाशः) मवाक्षेयु शलाका कलनामावमन-
पतिवेधाहे प्रत्यगाः आहादिनिर्मिताः, तासां विवरं विवरं प्रति प्रतिमवाचमलाका-
विवरं, विलोकयन्ती पश्यन्ती, विलोकयन् पश्चिन्नवत्, आचरन्ती विलोकयन्ती, यथा
पश्चिः पश्चरत्रलाकाऽन्तरेण पश्यन्त्येवं साऽपि मवाचमलाकाऽन्तरेण
पश्यति ; मवाचमलाकाऽन्तरदशनं परकीयात्म्योत्तमम् ; ("साऽन्तराऽपि मदन-
धारिणाऽल्लवोः प्रदे । कवे पश्चरकाहे च" इति विश्वप्रकाशः) उक्तं च—
स्वानुदा-
स्वानुदा स्त्री परकीया निगद्यते । उक्तमावममेदाभ्यां द्विविधेन पराजिता
अलक्षितानुरागेषा लीलाकल्पोत्तमा मवेत । तादृशा त्वत्तमा सेवा तद्देहा लक्षिता-
विधाः । प्रोक्ताकल्पामेदायु द्विविधा द्विविधा मता । विदग्धाऽशुदिता चैव ।

सायमनुभवन्ती दुःखानि । जीवनायक ! जीवनाय क इह
नाश्रयन्ति सुभगम् ? । अन्यास्तावदामतां दामतां पुरतोऽहमेव
भजामि मैत्रतोऽमैत्रतोऽस्तु । अञ्जमारतः सारतः किमपि

ऽनुशयानाऽथ सचिता ॥ गुप्ता च कुलटा चेति षट्पकारोदिता वृत्तेः ॥ इत्युक्तं नृ-
पसरवहारैः ; यत्तु अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीयेति तत्र, कुलटाया अप्रकटान् ;
उपलब्धपदे भञ्जमासः, विभक्त्येव समयेन, ("स्थाकलायाऽपि मदन सारिका-
श्लेषाः शरैः । पञ्चरक्ताष्टे च" इति विश्वप्रकाशः) । इतरा आह, अविना मेघेण, त्वया
विना सायं सायङ्काले, दुःखानि त्वदिशेन दुःखानि, अनुभवन्ती तिष्ठति, तामनुसरति
व्यासम् ; धीरेण, "पिपे सोऽप्राप्तवकीकृता मध्या धीरा दृढदृष्टा" इति रसरवहारः ;
अविना रक्षकेण, त्वया विना दुःखान्यनुभवन्त्यतः सायं सादम्, अनुभवन्ती तिष्ठति ;
[अथ रचयितो, "सर्वधातुभ्य इतिः" इतीतिः । ओऽन्तर्कर्मणि, "आटेचः"
इत्यात्मन, "आतो युक्" इति युक्] । अथा आह, जीवनायक ! प्राणहारक ! जीवनाय
जलाद्ये, जलाहरणार्थमन्यथैः, सुभगं शोभनपशुं त्वां, के नाश्रयन्ति ? (भग-
वन्मथ्येनाहताम् । शान्तैरान्यथोनिषु । पशुवीर्यप्रशङ्केका-शोधर्मरविमुक्तिषु ॥ इति
विश्वप्रकाशः) अधीरोक्तिरियम्, "अधीरा परकीकृता" इति रसरवहारः ; यद्वारं—
जीवनायक ! मत्सखीवाच्यम् ! जीवनाय प्राणधारणार्थे, के जनाः, सुभगमेव्ययुक्तं
त्वां, नाश्रयन्ति ? के इति पुंलिङ्गनिर्देशो यदि पुरुषाः स्वप्राणधारणार्थे त्वामाश्रयन्ति
तर्हि स्त्रीणां का वाच्येति द्योतयितुम् । अपरा आह, अन्यथा मत्सख्यतिरिक्तया,
अतः विमलसम्बोधनम्, अत एवावद ! तस्यां क्रोधादसम्भावक ! असतां परकीका-
इनभिद्यानां, पुरोऽप्ये, दासतां दास्यम्, अहमेव भजामि, अतोऽमैत्रतोऽनिवभावान्,
मैत्रस्तु ; ("बहो बदावटो बक्ता" इत्यमरः) यदा—अन्येस्त्वदपेक्षयाऽन्येः शङ्कारिभि-
स्तत्सम्बन्धिभिर्वा, अस्मा विना, तथा सद्य ब्रूयति तत्सम्बोधनम् ; यदा—अन्यात् ! अत
एव दाव ! पुरोऽहमेव भजामीति तां दासतां पूर्वस्वीकृतां मत्सख्या दासताम्, अथ
एव ; यदा—अन्यास्तेनान्वनारोपरित्यक्तेन, अथवा अभावणकर्थी, "मिसांल्योविभक्त-
पुष्पदाननिकरे वा षट्पदानां रतिः ?" इत्यहं सतामेव दासतां भजामीति ;
यदा—अवनमावः, [चम्] अन्यास्तानामावदा रचयकर्थी, अशरण्यशरण्येति
यावत्, शीतिप्रदा वा दृतिप्रदा वा ; यदा—अवमती मयन्तीऽकास्ति अस्ति !
[सन्तुहो नपुंसकानां नकोपी वा वाच्यः, "दापितः क्वासि हि सुभु !" इत्यव

कन्दर्पकं दर्पकं न तनोषि विशेषतोऽशेषतः स्थितमेव मरणम् ।
 शठधियां शोधन ! यशोधन ! प्रेमहार्यामहार्याशयोक्तटाचेः
 कटाक्षैराविर्भूतदास्यास्तदास्याः परिजनाः ! । कमलाकृति-
 नारीणां कमलाकृतिनारीणां भवता मुखं न मलिनितम् ? ।

सम्बुद्धिस्तो यथा रामविरहातिग्रयपीवचलना सर्वथा प्रदीपकत्वद्योतनाय नपुंसक-
 प्रयोगः] अनाः प्राचिनः, तेषां हिताऽन्वा, ["तस्यं हि वम्" इति यत्] सतामावटा,
 त्वयेति शेषः, अस्ता तिरस्कृता, इटानो दासतां भज, कोदयो ? पुरो नगर्याः,
 मेव लक्ष्मीव, [इत्येविंस्] हे अहम्केटक ! अपापि पूर्ववत्, ("मः शिवसुन्दरा
 वेधाः" । "इकारम्केदने मतः" इत्युभयवेधाचरकोषः) अन्वा इतराः, तावदासतां
 तिष्ठन्तु, अहमेव पुरो दास्यं भजामि । अपरा पाद, अस्रवा श्रेष्ठेव, सारतो वजात,
 सा, तन्वी तव प्रियेति शेषः, त्वं रतः अन्तः, किमपि दर्पकं न तनोषि, विमुक्ताष्टं,
 दर्पकं दर्पे, न तनोषि, विशिष्यतो विशिष्यात्, अशेषतो निःशेषात्, मरणं स्थितमेव,
 नाधुर्ये गुणः, "मूर्ध्नि, वर्गास्त्यगाः अर्वा अटवर्गा रथो लघू । अतिशङ्कतिशो
 तन्नाधुर्यमिति व्युत्तम् ॥" इति काव्यप्रकाशे । परा पाद, हे शठधियां जडदुहोनां,
 शोधन ! यशसा अवन ! बुद्धिबुद्धिशोधीन ! उत्कटमभीक्ष्ण्यम्, अवि येषु तेः कटाक्षैः
 प्रेमहार्य ! सुखहारकोष ! या त्वां क्रूरकटाक्षैरामन्वयति तस्मात्त्वं वक्ष्य इत्यर्थः,
 अत एवामहार्याश्रय ! अहानीवाश्रय ! अस्मिं स्वतः, दास्यं यथा तादृशी, आविर्भूतं
 दास्यं यस्मिन् तत्सम्बोधनं, परितो जनान् अत्रिचकनान्, अस्मति, तथा कामं वादिना
 इतप्रश्रयता, तत्सम्बोधनम् ; आवर्जने—शठधियां जडदुहोनां, शोधन ! शिचक !
 अतो यशोधन ! प्रेमहार्य ! केवलप्रश्रयवक्ष्य ! अतो महार्याश्रय ! अतुप्रतामिप्राय !
 तदा मत्स्याया मानसमये, उत्कटाक्षैः कटाक्षैर्मन्त्रात्मभिः, अस्मा अस्मात्स्याः,
 परिजना अस्मादादयः, आविर्भूतदास्याः यस्मिन् काले तथा मानः कृतो भवता च
 क्रूरकटाक्षैः सा दृष्टा, तदारभ्येवास्मादादयस्तपरिजना अवशेषकाः संवृताः, एवं
 च विरसेवकानामस्मादादीनां प्रायेणया सा सुसम्पन्नमनोरथा सन्त्यादयित्वेत्यर्थः ;
 यथा—उत्कटश्चकारैः ; यथा—उत्कटभाभिर्लोकटार्थैः ; यथा—तदा भवत्कीप-
 काले, उत्कटाक्षैः क्रूरैः कटाक्षैरित्यादि पूर्ववत्, अत्र पक्षे सर्वथा तत्रैव दोष इत्यर्थः ।
 काचिदाह, भवता परोक्षं श्रव्यां, कमलाकृतिनारीणां लज्जामकृतिशोकां,
 कमलाकृति मुखं न मलिनितमिति न ; यथा—कृतिना भवता परोक्षं श्रव्यां,
 कमलाकृतिः, न मलिनितम् न मलिनोद्भूता, कमलाकृति पद्माकारं, नारीणामकृति

विश्वस्य विश्वस्य व्यवस्था समासाद्यममामाद्यमनेककाल-
सङ्गीतसङ्गी तनुषे तनुषेकमनङ्गमनङ्गपुष्पेषुपुष्पेषु रज्जा तरसा
जातरसा मन्दाक्षमन्दा क्षणं भ्रमन्तो मुह्यन्त । कामधुरा-
धरेण कामधुराधरेण मुक्ता रजोराजिविशेषकेण विशेषकेण
मुखेन्दुता । तव हृदि लग्ना स्त्रदिमाकरेण करेण स्वेदविन्दु-

प्लवनारीणां, मुखं न मलिनितम् १ इति काकुः, ["नपुंसकमनपुंसकेन" इति नपुंस-
केकशेषः] ("कृती क्रयत् इत्यसि" इत्यमरः) यदा—कमलया लक्षणा, कृती
तेन भवता चरीणा मारीणा कमलाकृति मुखं न मलिनितम् १ काकुः पूर्ववत् ;
यदा—कमलाकृतिम् । पद्माक्षरः । निर्लपत्वेन साम्यं, लक्ष्मीकृमलति वा सम्बोधनम् ;
चारीणामा साकल्येनातिवर्धिततया वेदस्थेन वा काङ्क्षि नाप्यान् दावधि-
पटुरिति श्रुतापदानां, मारीणां कमलाकृति कमलरस्य, मुखं न मलिनितम् १
इति काकुः ; अकाकुरासम्भवः । काचिदाह, विश्वस्य स्वस्य, विश्वस्य विश्वस्य
कृत्वा, सा तव प्रिया, समा सलक्ष्मीया, विमता अवप्या मयांदा वया वा यस्या,
आदितोऽसमा विमता, त्वं तु साद्यमासादयोग्यं, तनुषे शरीराय, ("तनुः स्थानं
तनुया साहंम्" इति शब्दभेदप्रकाशः) कमल्यसंहाजने तनुषे आसेषकं विश्वस्य
सर्वस्य, जगतो मध्ये त्वया व्यवस्था समासादि असम विश्वमस्येयसमासा इ कमलमान
इति वा, आद्यं प्रथमम्, अनतोः कामस्य, सेकं कं सुखं, ("पुण्य विज्ञागे कुसुम
क्षीपाय रजसि अतम्" इति विश्वः) अनङ्गमशरीरं, पुष्पेषुपुष्पेषु काममयेयं,
तरसा वेगेन, जातरसा मन्दं च मन्देक्षणं, भ्रमन्तो मुह्यन्ति ; आवर्जने—हृदयङ्ग ।
साचात् काम ! अनङ्गमसम्बद्धं, प्रति पुष्पेषुपुष्पेषु रज्जा कामबाधरज्जा, तरसा
वेगेन, जातरसात्पद्माक्षराणां, मन्दाक्षमन्दा लक्ष्मामन्यरा, क्षणं भ्रमन्तो मुह्यन्ति
धुराया चरी धुराधरः, [भागुरिमते टाप्] कामं धुराधरक्षेनात्यन्तमारवाहकेन,
अधरेण नीचेन, रजोराजिनिविशेषकं तिलकं यस्य तेन त्वया, विशेषस्य दावादेः
शेषी यत्र तेन मुखेन्दुनोपलक्षिता मधुरा रस्या मूर्तिः, का स्त्री, मुक्ता १ न
आऽपीत्यर्थः, एतादृशैस्तादृशी वद्वा उपमुक्ताः । समालङ्कारः, "समं व्याकरणं
यत्र दयोरप्यनुबन्धोः" इति लक्षणात् ; आवर्जने—कामस्य धूः कामधुरा,
["अकृपः" इति समासात्] तस्या अपरक्षेन मधुरः सुधाधिकत्वाद्, अपरीक्षो
यस्य तेन, मुक्तारजोराजिनिविशेषकं तिलकं यत्र तेन, एतन्निर्माणावसरे वद्वा

पयोधरेण पयोधरेण वक्षःफलकाञ्चनेन जितानाविनकाञ्चनेन ।
कामदारुण ! मटारुणनेत्राक्षरमयं रमयन्तं त्वामदयं मदयन्ती
परमकमितारं परमकमितारं वाञ्छति । हारिणा हारिणा
स्तनकुम्भेन हारिणाचिरुचिहारिणा चक्षुषा हारिणा ।

मुखेन्दुगो निर्मिताक्षेपु रम्यत्वादस्यैव प्रयोगः कृतो विचित्रेति विज्ञेयैव ज्ञेयो वक्षः फलं तेन
मुखेन्दुगोपलक्षिता का काऽपि स्त्री, वर्तते, ज्ञेयो वदन् मत्सखीं ज्ञात्वा न वक्षति
येन सामान्यरूपेणाभिधायकं ज्ञेयमीति क्लृप्तवचनम् इत्युक्तिः । ("तमाद्यप्य-
तिक्लृप्तं चित्रकाचि विज्ञेयकम्" इत्यमरः) । इतरा आह, अथ यदि कदा काऽपि
वर्तते ; अथदिम्य चाक्षरसेन, दाक्षीण्यं मर्त्यं, वरीक स्वेदविन्दुभिः पयोधरो वक्षधर-
सेन, वक्षःफलकेऽयमं गमनं वक्षः, पतितत्वादित्यर्थः, तेन पयोधरोपलक्षिता
वक्षःफलकाञ्चनेन जिता, म्नामवर्णत्वादित्यर्थः ; आवर्जने—अदिम्य चाक्षरेण वरीक
स्वेदविन्दुपयोधरेण वक्षःफलकाञ्चनं पूजनं, रम्यत्वं येन, जितमनाविष्टं सख्यं,
काञ्चनं येन, गौरत्वादिति भावः, तेन पयोधरेणोपलक्षिता, तव यदि कदा,
काऽपि वर्तते इति पृच्छति ; अस्ति चेत् तामनुवरेति प्यस्तम् ; "वक्षमंकठिनी
इतो पादो काञ्चनि कोमलो" इति कामुद्रिकवचनं तु पुनर्विविचयम् । [वक्षः
मतिपूजनयोः] ("काञ्चनं वक्षके देवि" इति विश्वः) । अन्वा आह, कामेनाभि-
धायैव, दाक्ष ! मटारुणनेत्र ! अक्षरमवमदयं रमयन्तं त्वा, परित्यज्येति ज्ञेयः,
मदयन्ती मत्ता का, परमवर्णम्, वक्षं दुःखम्, इतारं मतवन्तं, परं मित्रम्, वक्ष-
नारमकामुचम्, ("वक्षं पादे च रीते च" इति विश्वः) ; आवर्जने—कामेन मदेन
दाक्ष ! कठिनगोचामव्यवहारेण दाक्ष ! मदयन्ती लोपुसेक्यात, अत एवादवनेन ।
कामवर्णमिवावमद ! अक्षरमवमदयं रमयन्तं परमकमितारं परमकामुचं, परमवर्णं
वक्षममुचम्, इतारं त्वा वाञ्छति ; ("कामुके वक्षितानुचः" इत्यमरः) अत्रापि
कामवर्णद्वारः । परा आह, हारिणाऽन्वीऽन्वं पुनर्वता, पतितत्वादिति भावः, अदिम्य
कामान् देवतासम्पादनेनेत्यर्थः, इतादृशेन स्तनकुम्भेनोपलक्षिता, ई मर्त्ये, चच्छति
हारि, [च्छ मर्त्ये, वक्ष इ.] हारिणा मर्त्यमतेन, अत एवाचिरुचिहारिणा
त्रेककनेनाभिधायकारकेण, कुलितत्वादित्यर्थः, चक्षुषा लोपलक्षितं त्वमाह, एतादृशं
लोपविशिष्टं त्वमेतादृशमाहेत्यर्थः ; आवर्जने—हारिकाचिरुचिहारिणा हरिक-
वर्णवर्णनेः कान्तिहारिणा चक्षुषोपलक्षिता, हारिणा हारयता, हारिणा कर्तु-

अनन्तरं दुग्धार्यवप्रविष्टमिव, स्फटिकगृहप्रविष्टमिव, श्वेत-
ह्रीपनिवाससुखमनुभवदिव जगदामुमुटे । क्रमेण च विघट-
मानदक्षपुट-कुमुदकाननकोष-मकरन्द-विन्दु-सन्दोहमुदित मृग-
मधुकर-कुलकलरुतमुखरितदिगन्ते, चन्द्रिकापानभरालसचकोर-
कामिनीभिरभिनन्दितागमने, सुरतभरपरिश्रमखिन्नपुनिन्द-
राजसुन्दरीस्वेदजलकणिकाऽपहारिणि प्रयाति मायन्तने
तनीयसि निशानिःश्वासनिभे नभस्वति कन्दर्पकेतुस्तमालिका-
मकरन्दसहायो वासवदत्ताजनकनगरमयासीत् ।

अथ कटकेकदेशविरचिताभ्रलिहशिखरेण, सुधाधवलेन,

अथ भद्रानुवादिताद्वयेत्यर्थः, जनकुम्भेनीपस्थिता, चनेन मन्मथो युवतिः मुन्दरा
वदन्ती प्रसाधिता चेति, सुगन्धि जाल्पनदम् । ("हा गर्तऽपि निगद्यते" इत्येकाग्र-
कोषः) । निरीत्य लोचन्यवहारनालं रीतिं कवीनामथ कोवजासम् । व्याख्या
मदीयं रचिता महेन्द्रपादारविन्दे प्रविचय्यते ।

चन्द्रिकाव्याप्तिं वर्णयति ।—अनन्तरं चन्द्रोदयोत्तरं, दुग्धार्यवप्रविष्टमिव स्फटिक-
गृहेषु प्रविष्टमिव श्वेतह्रीपनिवाससु सुखमनुभवदिव जगद्वनम, सा साकल्येन,
मुमुटे । [मुद इति] क्रमेण कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताजनकनगरमयासीदित्यन्वयः ।
विघटमानं विघटयत्, दक्षपुटं पक्षपुटे यत् तादृक्, कुमुदकाननं तस्य कोषश्च
अध्वभागेषु, मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परसविन्दुसमुदायः, तेन मुदितं वृष्टं, मधुकर-
कुलं यत् कलरुतेन मुखरितदिगन्ते, चन्द्रिका ज्योत्स्ना, तस्याः पानभरेवाञ्जस-
चकोरकामिनीभिरभिनन्दितागमने स्तुत्यागमने, ("चन्द्रिका कोमुदो ज्योत्स्ना"
प्रबन्धः) सुरतभरपरिश्रमखिन्नाः पुनिन्दराजसु स्वेदजलकणिकाऽपहारिण्यः, सुन्दर्य-
याता स्वेदवर्षिकाऽपहारिणि सायन्तने सख्याव्यासिके, ["सायं चिरम्" इत्यादिना
श्रुत्यः] तनीयसि सत्ये, अत एव निशानिःश्वासनिभे नभस्वति वाद्ये, प्रयाति
वति तमालिकामकरन्दो सहायो यत् सः, [या प्रापये, "यनरन" इति
वर्णितो] ।

अथ वासवदत्तामयनं ददर्शेत्यन्वयः । कटकेकदेशे राजधान्येकदेशे, विरचित-
मध्वलिहं निखरं यत् तेन । ["वहामे लिहः" इति खम्] ("कटकं पक्ष्ये

एकान्तर-निविष्ट-कनक-मुक्ता-मरकत-पद्मराग-शकलेन, वासव-
दत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन परिगतम् ;
अनिलोष्णामिताभिः, नभस्तरुमञ्जरीभिरिव, तर्जयन्तीभिरिव
शगनार्णवाश्रयं, पताकाभिरुपशोभमानम् ; कनकशिखापट्टाङ्ग-
प्रसृताभिः, कर्पूरकुङ्कुम-चन्दनेलालवङ्गगन्धोदक-परिमल-
वाहिनीभिर्वाहिनीभिः, अञ्जाततटस्फाटिकपट्टसुखनिषण्ण-
निद्रायमाणप्रासादपारावताभिः, प्रभ्रश्यत्तटनिकटविटपिकुसुम-
स्तवकितसलिलाभिः, अनवरतमञ्जदुग्धमञ्जदुग्धदयुवतिजन-
घनजघनस्फालनोच्छलच्छोकरनिकरस्रपितवेदिकाभिः, कर्पूर-
पूरविरचित-पुलिनतट-निविष्ट-निनदानुमीयमान राजहंसोभिः,

सामो राजधानीनितम्बोः" इति विश्वः) । सुखा चूर्वाख्यलक्षणेन, तथा च वक्ष्यते ।
एकान्तर् निविष्टाणि कनकं सुवर्णं, मुक्ता मरकतं गारुडम्, पद्मराग एषा शकलानि
यव । वासवदत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन प्राकारवलयेन, परि-
गतम् । ("प्राकारो वरचः शालः" इत्यमरः) । अनिलोष्णामिताभिर्नभस्तरुमञ्जरीभि-
र्शगनार्णवाश्रयं तर्जयन्तीभिरिव पताकाभिरुपशोभितम् । ("पताका वेजयन्ती
स्यात्" इत्यमरः) । कनकशिखापट्टाङ्गेषु प्रसृताभिः, कनकयन्त्रावशेषैरिति भावः,
"फाटारा" इति "चट्ट" इति वा भाषाया, "पाटङ्ग" इति "परसार" इति
भाषाया प्रविष्टः । कर्पूरकुङ्कुमचन्दनेलालवङ्गाणां गन्धो यव ताडगुदञ्च तत्परि-
मलसवाहिनीभिर्वाहिनीभिर्नदीभिः । अञ्जातातटस्फाटिकपट्टेषु सुखेन निषण्णा
अत एक निद्रायमाणाः प्रासादपारावता यासु, निवृत्तत्वमज्ञाने निवृत्तत्वं च निद्रा
तत्त्वं सुखोपवेगम् हेतुरिति कारणमात्रात्कारः । प्रभ्रश्यत्तटविटपिकुसुमे-
स्तवकपुष्पैः, स्रवकितं अञ्जातसङ्कं, सलिलं यासाम् । अनवरतमञ्जदुग्धमञ्जदुग्ध-
दयुवतिजनस्य चनजघनास्फालनेनोच्छलच्छोकरनिकरेण सापता आर्दीकता, वेदिका
विताटः, प्राङ्गणादी जलमुपवेगनयनं आभिशोषा वा ताभिः । ("आहितदिंस्तु
वेदिका" इत्यमरः) । कर्पूरपूरैश्च विरचितं यत् पुलिनं तस्य तटे समोपदेशे, निविष्टा
अवावटा, निनदैर्वाहितैः, अनुमीयमाना राजहंसो यासु ताभिः । सामोऽन
पुच्छिनवयीनः । प्रमत्तात्तटारैश्चनुमानावहारः, कर्पूरपुच्छिनवयनेन सम्यत्तरपरि-

विकचनौलोत्पलकानन-दर्शिताकाण्ड-चक्रवाक-तिमिरशङ्काभिः,
युवतिभिरिव सुपयोधराभिः, सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलान-
स्रपितकुम्भकर्णाभिः, सागरकूलभूमिभिरिव सुन्दरोपाटपराग-
शबलाभिः, नवनृपतिचित्तवृत्तिभिरिव कुल्यापमानकारिणीभिः,
अनेकतराभिरुपशोभितम् ; शिखरगतमुक्ताजालव्याजेन पुर-
युवतिजनदर्शनकुतूहलागतं तारागणमिवोददृष्टिः, उपान्त-
निलीनाभिः काचकलशाकृतिमुददन्तीभिः शिखिसंहतिभि-
रुद्भासितैः प्रासादैरुपशोभितम् ; कचिदनवरतदह्यमानकण्ठा-

मेवत्ववर्णनात् उदात्तालङ्कारोऽप्यत्र, तथाच दृष्टौ—“आशयस्य विभूतेषां यन्महत्त्व-
मव्यक्तम् । उदात्तं नाम तं प्रादुर्गतां मनोविषयः ॥” इति । विषयमित्यादि ।—
रक्तोत्पलपाठपद्ये—राशौ विकसासम्भवात्, नीलोत्पलपाठपद्ये—चक्रवाकाणामेव
तिमिरशङ्कावर्णनानुपयोगादुपेत्यम् । युवतिभिरिव तदर्थोभिरिव । [“युनःस्तः”
इति तिः] सुपयोधराभिः शोभनस्तनीभिः ; पद्ये—धरतीति धरा, [पचाद्यच्]
पयसो जम्बू, धरास्ताभिः । (“तदर्थो युवतिः समे” । “स्त्रीलनादौ पयोधरी” इति
हरीरव्यमरः) । सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलास्त्रेण रक्तेन, स्रपितः कुम्भकर्णो राक्षसो
काभिः ; पद्ये—कीलास्त्रेण पयसा, स्रपितः कुम्भस्य कलमस्य, कर्णोऽप्यो याभिः ;
(“जोषितेऽश्वमि कीलास्त्रम्” इति पञ्चदशोऽव्यमरः) । सागरस्य कूलभूमिभिरिव
तीरभूमिभिरिव, सुन्दरोपाटपराणां राशेः शबलाभिः ; पद्ये—सुन्दरीणां पाटपरागे-
रश्वरेणुभिः, शबलाभिः । (“सुन्दरी तदभिप्रायो निदोः स्त्री दक्षिरेऽश्ववत्”) ।
नमोऽचिरप्राप्तपदः, नृपतिसञ्चितवृत्तिभिरिव कुल्यास्य कुले साधोः, [“तत्र साधः”
इति यत्] अपमानकारिणीभिः, पिशादेरमात्मादयः शिशुत्वाव्यवस्थायां नैनमतिमनुते
इति तेषामपमानः ; पद्ये—कुल्यानां कृमिमात्स्यसरिताम्, अपमानकारिणीभिः ।
(“कुल्याऽस्या कृमिमा सरित्” इत्यमरः) । अनेकतराभिरुपशोभितम् ।
शिखरगतानां पवित्रवेष्टारवाद्यं सुपरिवहानां, मुक्ताजालानां मुक्तामयानायाणां,
व्याजेन पुरयुवतिजनस्य दर्शनाय कुतूहलं कीतुकं, तज्जालागतं तारागणमिवोददृष्टिः ।
(“कुतुकं च कुतूहलम्” । “जालं समूहं चानाथो नवाचचारकावपि” इत्यमर-
वाच्यमरः) । उपान्ते निलीनाभिर्नितरां लीनाभिः, निशङ्कतया शिताभिः,
अत एव काचकलशाकृतिमुददन्तीभिः शिखिसंहतिभिर्मयूरययैः, उद्भासितैः प्रासादे-

गुरुधूमपटलैर्दर्शिताकालजलदोदयम् ; कचिदतिगम्भीरमुरज-
रवाह्नतमानन्दनर्तितनीलकण्ठम् ; सायन्तनसमयमिव पतित-
लोकलोचनम् ; जनस्थानमिव दारोत्सकरामम् ; मानुष्यक-
मिवाभिनन्दितसुरतम् ; निधानमिव कीतुकस्य ; वासमिव
शृङ्गारस्य ; कुलगृहमिव विभ्रमस्य, सङ्केतस्थानमिव सौन्दर्यस्य ;
वासवदत्ताभवनं भवनन्दनप्रभावो दृश्यः ।

द्रवसि द्रवसिद्धितो निगलिते ।। चपला चपलायते

चपलोभितम् । कचिदनवरतदृष्टमानकालागुरुधूमपटलैर्दर्शितमकाले जलदानी
मेघानाम्, सद्यो येन यव वा । अत एव कचिदतिगम्भीरमुरजरवाह्णताः सानन्दं
नर्तितानि नीलकण्ठा वर्हिणो यव, रात्रौ मयूरमृगवर्चनं तिर्थ्यसोऽपि सर्वकालं सुखिनः,
मनसायां तु का कथा ? इति ध्वनयितुम् । ("मदका मुरजाः" । "मयूरो वर्हिणो
वर्हिणो नीलकण्ठः" इति इगोरव्यमरः) । सायन्तनसमयमिव पतितः लोकलोचनः
मूर्ध्नि यव ; ("किरकमालिविलोचनहेतवः" इति दारावकी) पक्षे—पतितानि
सौन्दर्यावलोचनाये लोकानां लोचनानि यव । जनस्थानमिव दारेषु सीताकाम,
उत्प्लुतो रामो राघवो यव ; पक्षे—दारयतीति दारः कन्दर्पः, तनीकुटा रामाः
स्त्रियो यव । ("कुन्दरो रमको रामा" इत्यमरः) । मानुष्यकमिव मनुष्यसमूह
इव, अभिनन्दिता आद्याविषयीकृता, सुरता देवत्वं येन ; पक्षे—अभिनन्दितं सुरतं
मैत्र्यं यव । कीतुकस्य निधानगृहं भास्वानारमिव । शृङ्गारस्य वासगृहमिव, "पुंसः
स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सन्मोगं प्रति या सुहा । स शृङ्गार इति ख्यातः लोकादि-
रमकाररमः ।" इत्युक्तमन्यत्र । विभ्रमस्य विलासस्य, कुलगृहमुत्पत्तिस्थानं,
"कामोत्पन्नकृताकारं उपशोषनसम्पदा । अनवस्थितचेष्टत्वं विभ्रतः परिकीर्तितः ।"
इति मरतः । भवनन्दनस्य कान्तिकैवल्येव, प्रभावो यव सः ।

इत्यन्तोऽर्थं प्रकथ्येन पेशला रम्याः, मनदानानालापकथाः शृण्वन् कन्दर्पकैतु-
भंकरत्नेन समं विभावमायर्थम्, अकरोत् । द्रवसिद्धितो नमसिद्धितः, [सार्वविभक्ति-
कस्यसिः] निगलिते ! उल्लपोरेकान्ननिगलिते ! द्रवसि [द्रु गतो] चङ्गस्य नमन-
प्रशंस उपपत्त्याय अफसत्तादिति काचिदुपपद्यति ; उदा—महा प्रेम्णा वञ्चाऽपि
स्त्रीणां परिचर्य्य वासीत्युपादानः ; ("द्रवो विद्रवममंकोः । वासवे सरवकोव" इति

किमेषा ? । स्तवकस्तव कण्ठतः पतितोऽयं सुरेखे ! । सुरया
चिता सुरयाचितश्रीस्त्वमसि मत्ता । कलहे ! कलहेम-
काचीदामकर्णितैः स्मरमिवाह्वयसि । मलये ! मलयेप्सितं दृश्यै-
वाधिगताऽसि । कलिके ! कलिकेतुमिमां मुखरां मुञ्च मेखलां,
शृणुमः कलवल्लकीरुतम् । मेखलामेखला न भवति, त्वमेव मुखर-
तया मुखरतया च । त्वपतेऽत्र पतेदियमवन्तिसेना कुसुमोपहारे

हेमः) यदा—निगलिते ! एतदभिधाने ! द्रवसिद्धितो दावकोषधिविशेषात्, द्रवसि ।
“यद्यप्यष्टगुणः करी नितदितः पंसोऽङ्गनामां सदा नो याति द्रवतो तथाऽपि भट्टिति
व्यायाहिता सङ्गमे । तत् स्यादेवमस्मयोगविधिना सङ्केपतो दावणम् ॥” इति
रासदेवः । यथोक्तं द्रवस्योति ता लल्योक्त्याया प्रत्याह, एषा पुरोवर्तिनी, अपला
अपलाभिधाना, किं अपलेव विद्युदिव, आचरति ? तस्मैव गतायैवादिति भावः ;
यदा—एषा अपला अचला, किञ्चात्थ, पलायते ; [इण् गतो “उपसर्गव्यायतो” इति
सर्व परारेक्य] यदा—अपलेव विद्युदिव, आचरति, इयमेवोपाधः सर्वथा द्रवतोति
भावः । (“अपला कमलाविद्युत्पुंस्त्रीविष्यलीषु च” इति विश्वप्रकाश इति दिक्) ।
हे सुरेखे ! तव कण्ठतः स्तवकः पुष्पगुच्छः, अयं पतितः, त्वं न जानासि ? मत्ता-
ऽसि ? इत्युपहासः । (“स्वादुच्छस्तवकः” इत्यमरः) । एतामेवोपहसति, सुरेदेवैः,
याचिता अथात् ब्रह्मण चाचिता योग्या, त्र्योः सौन्दर्यश्रीर्यस्यास्तादृशो त्व, सुरया
मदिरया, चिता व्याप्ता तादृशो सती, मत्ताऽसि । हे कलहे ! कलहेनकाचीदाम-
कर्णितैः स्मरमाह्वयसोवाह्वयसोव, पत्यतिरिक्तपुरुषाह्वानीत्येवमुपहासाय । एता-
मुपहसति, मलये । तत्रामिके ! मे शिवे, लयो नाथो यस्य मलयः कामः, तद्वदीप्सितं
इय, दृश्यैव दृश्येव, अधिगताऽसि, त्वं पुरुषं कटाक्षेरामन्वयसीति भावः ; (“अभीष्टे-
ऽभीप्सितं हृदयम्” इत्यमरः) यदा—मः शिवः, लयो गृहं यस्य मलयश्चन्द्रः, तस्योप्सितं
चरिणः तं, दृश्यैवाधिगताऽसि अगलोचनाऽसीति भावः, (“मः शिवश्चन्द्रमा वेषाः”
इत्यनेकायं ध्वनिमञ्जरी) । कलिके ! कलीः रतिकलहल, केतुं भ्रजं, यदा केतुन
सेनादि द्योत्यते, एवमनया रतिकलहो द्योत्यते इति भावः, मुखरां वाचाणां,
मेखलां काचीं, मुञ्च, त्यागे फलमाह, कलमव्यक्तमधुरं च, तद्वल्लकीरुतं तत् शृणुमः ।
(“कलिः आत् कलहे सुरे कलिरन्त्ययुगे युधि” इति विश्वप्रकाशः) । उत्तरयति,
मे नम, मेखला काची, खला पिशुना, न भवति, मुखेन प्रेष्टेन, रतं यातीति मुख-
रतयाः ; यदा—मुखेन कात्यायनाद्युक्तोपायेन, रतं यातीति मुखरतयाः त्वमेव, मुखर-

मुग्धा । तव केतवैरसं, लवङ्गिके ! वेपथुरेवाशयं व्यनक्ति । वदतीव
 दतीरनङ्गलेखे ! अरसायकानां तव वपुरलसम् । पिङ्गिता-
 ऽपि हिताय ते उत्कलिकामहोर्मिः । वदने वद नेत्रपेयकान्तौ
 किमुपमानमिन्दुरप्युपयाति । वसतीव सतीव्रते ! तव हृदि
 कोऽपि शतधा शतधारसारा वाचस्तवानुभूताः । कुन्तलिके !
 करकाकरकालमेघखण्डतुलामयमुल्लसितोत्फुल्लमल्लिकामालभारी
 कुन्तलकलापः तव याति । केरलिके ! पुरगोपुरगोचराः

तथा वाचास्तथा, खलः । ("मुल्लसुपाये प्रारम्भे मेष्टे निःसरणाजयोः" इति दैनः ।
 "पिङ्गुनो दुर्जनः खलः" इत्यमरः) । वाचिदाह, मुग्धेवमवन्तिसेना मयते चञ्चते,
 अथ कुसुमोपहारं पतेत् । [सन्भावनायां विद्] । वा प्रत्याह, लवङ्गिके ! केतवैरसं
 केतवसाध्यं नास्तीत्यर्थः, वेपथुरेव अस्या एव, तवाशयं व्यनक्ति सात्त्विकादिर्भावात्
 तमेव अल्पसे मां किं उवा वदसि ? इति भावः ; "तन्मः स्वेदोऽव रोमासः करमहोऽव
 वेपथुः । वेपथुं ननु प्रलय इत्यहो सात्त्विका मताः ।" अङ्गलेखे ! तव वपुः
 [कर्तुं] अरसायकानां दतीरङ्गनानि, [इद् हिंसात्म्योः त्विन्] वदतीव दती-
 ऽलसम् । उत्तरमाह, तेऽप्युत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिता ह्यत्र, हिताय विरह-
 कानाविष्कारादभात् ते हिताव अस्याशयः ; यदा—उत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिता-
 ऽपि हितवदाचरति हितायते ; यदा—उत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिताऽपि हि निश्चयेन,
 तावते लोकोपहासात् त्वां पालयतीत्यर्थः, [तायु सन्भावनायामयोः] सन्भावः
 प्रबन्धः ; यदा—पिङ्गिताऽप्युत्कलिकामहोर्मिः [अर्जकृते] तावते अयमेव विद्यता
 भवति, हि मसिद्धो ; [तनु विस्तारं, तनोतेर्वाङ्गीति विमाणात्मम्] यदा—
 उत्कलिकामहोर्मिः पिङ्गिताऽपि हिता उवा, [हि मतो उवा च] असते
 श्लोके गच्छति, प्रसूता भवति । हि नेत्रैः पेया कान्तिरस्य तस्मिन् वदने सुखे,
 किमिन्दुरपमानमपि यातीति वद ; पूर्वे तन्मुल्लसुपमानमिदानीमिन्दुरपमानमपि
 यातीति सन्भावनं, मुखे विरहातिशयात् पाण्डुत्वाधिक्यद्योतनाय । उत्तरमाह,
 सतीनां व्रतमिव व्रतमस्यास्तत्सम्भावनं, तव हृदये कोऽपि वसतीव, अतथा
 व्रतप्रकारेण, व्रतचारोऽवनिः, तत्कारणः वज्रपदवाः, तव वाचोऽनुभूताः । ("व्रत-
 कोटिः स्वरः शम्भो दन्धोऽवनिर्दयोः" इत्यमरः) । कुन्तलिके ! उल्लसितोत्-
 फुल्लमल्लिकामालभारी तवायं कुन्तलकलापः करकायां वर्णोद्धानाम्, आकृष्टी

श्रूयन्ते गीतध्वनयः, किमिव कल्पयसि ? । क्षणमीक्षणमीलना-
दपि चटुलं चटुलम्पटं सखीजनमायासयसि मुरालिके ! ।
स्तनता स्तनताङ्गनेषु यत् मौख्यं तल्लब्धं स्मरता स्मरतापनोदनं
दयितेन दयितेन विमुक्ताऽसि किं मुह्यसि ? महतो महुतो
हतमोहतमो दयितो दयितः स्मरति स्म रतिप्रियं तव
कौशलम् । नवनिशानखराणां नखराणां व्रणः स्मरजन्यां स्म
रजन्यां कुरुते ! न कुरुते रुजं किं ते ? । लोचनाभ्यां

यः कालसंघखण्डः तस्य तुला माय्यं याति प्राप्नोति, ("वर्षोऽप्यस्य करका" इत्यमरः) । [मालाभारतीत्यत्र "इष्टकथीकानालानाम्" इति उक्तम्] । पुरस्य गोपवं-
शारं, तद्गोचरा गीतध्वनयः श्रूयन्ते, ["गीतध्वनयः पुरस्य केवलं मुक्तकऽपि च" इति मैटिनी] किमिव कल्पयसि ? किं वा तादात्म्यं ? कथं वा कथं कुरुते वेति किं कल्पयसि ? सर्वेः स्मृतयेव तादात्म्यं इति त्वदर्थं त्वत्पदम् । हे मुरालिके ! कथं ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति टीका] चटुलमीलनादपि चटुलं चटुलं, आर्योऽनलम्, चटुलम्पटमपि प्रियवाक्यामृतमपि, सखीजनमायासयसि त्वमपि विरहवेदनया मूर्च्छिताऽस्मान् वेदयतीति भावः । दयितेनाभीष्टेन, स्तनता भणितं कुर्वता, सहेताद्ये पत्यादिशब्दे कुर्वता वा, स्तनमण्डलेषु सुरत चन्द्रकान्तमुराधप्रातेषु, यत् स्मरतापनोदनं स्मरतापनाशकं, मौख्यं तल्लब्धं तत् स्मरताऽपि दयितेन पत्या, विमुक्ताऽसि, ("दयितः स्वात्मिकान्तयो" इति धरणिः) पताद्वयेनाद्वैतं मुक्ता-
ऽसीति को वेद तवापराधमिति ध्वनिः, अत एव वदति, किं मुह्यसि ? युक्तमेव कृतं पत्येवभिप्रायः ; यदा—समाश्रमयति, किं मुह्यसि ? स त्वद्गणकस्तु न त्यज्यति । पूर्वं वर्णितमपि गुणं तत्प्रत्ययाद्ये पुनर्वर्णयति, महतो महुतो महतस्तदतिरुपात्तं महुतोऽस्मात्, दतमोहतमः कतो यथा कथाचिद्वदविधानदयो मोहो वक्ष्यते, ततोऽतिशये तमप्, दयितः कालः, दयितः पतिः, रतो मुह्यते, प्रियं तव कौशलं स्मरति स्म स्मृतवान् । ["लट् को" इति भर्तृहरिश्च] । हे कुरुते ! नवं निशानं तननं, तेन खराणां नखराणां नखानां, व्रणः घातं, स्मरज्जनी वधः रतिसखा रतो, स्मरं जनयतीति [कर्मण्यण् । "जनयिष्यति" इति षड्विधिविधः, डीप्] तथा कामोद्दीपिकायां वा, रजन्यां रात्री, रुजं पीडा, किं ते न कुरुते स्म ? [पूर्ववत् । आशु तनने] यदा—स्मरत्येव कथा कामेनाप्यादिवा वा, रुजं, चन्द्रकान्तमुराधन

लोचनाभ्यां प्रीणिताखिलजनेक्षणेदेशः क्षणेदेशः किं न पीयते ?
 प्रियसखि मदनमालिनि ! । विम्बाधरसङ्कत्या सङ्कत्यागेच्छया
 विरागं कुरु मधुमदारुणमालवीकपोलतलसमानो लसमानो
 रक्तमण्डलतया लतया त्वया विशेषः कः ? । कुरङ्गिके ! कल्पय
 कुरङ्गशावकेभ्यः शृङ्गादुरम् । किशोरिके ! कारय किशोरकस्य
 प्रत्यवेक्षाम् । तरलिके ! तरलय कृष्णागुरुधूपपटलम् ।
 कर्पूरिके ! पाण्डुरय कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारम् । मातङ्गिके !
 मानय मातङ्गशिशुयाचनाम् । शशिलेखे ! लिख ललाटपट्टे

मखचतादयो नारीणां काममुद्दीपयतीति स्पष्टं कामतन्त्रे, ["भस्मगेय—" इति
 साधुः] ("जम्बा मातृवयस्त्रायां जम्बः स्नाप्यनके पुमान् । विष्णुत्याद्यजनिवोच" इति विश्वमेदिन्यो । "स्त्री दम् रुजा चोपतापः" इत्यमरः) । काऽपि मानिनो
 प्रति कृतिन वक्ति, हे मदनमालिनि ! लोचनाभ्यां प्रीणितोऽखिलजनानामोक्षणेदेशो
 नेत्रदेसो येन सः, क्षणेदेशश्चन्द्रः, किं न पीयते ? विध्यसुद्धारः, "सिद्धस्यैव विधानं
 यत् तामाहुर्विध्यकाङ्क्षियाम्" । लोचनयोर्लोचनविधानं चन्द्रदर्शनेन साफल्य-
 योतनाय, नात्युत्तराग्रेयं स्वयमेव प्रियमनुनेष्यतीति भावः ; यदा—लोचनाभ्यां
 नेत्राभ्यां, प्रीणिताखिलजनेक्षणेदेशः, क्षणदः सुखदवासाशेषश्च स पतिः, लोचनाभ्यां
 किं न पीयते ? । रक्तमण्डलतया लसमानोऽत एव मधुमदारुणमालवीकपोलतल-
 समानः ; पट्टे—रक्तमण्डलतया अनुरक्तमण्डलतया, लसमानः शोभमानः, मालवी-
 कपोलतलसमानता रक्तमण्डलतया, विम्बा एव विम्बवदा अधरसङ्कत्या लतया त्वया
 को विशेषः ? न कोऽपीत्यर्थः, अतः सङ्कत्यागेच्छया विरागं कुरु, यदा क्षणेदेश-
 कोषधीशत्वेनाविरोधो लतयेवं नेत्रविषयाकीकृतकायोषधीशत्वेन क्षणेदेशेन तन्वाप्य-
 विरोधो लक्षित इति भावः । कुरङ्गिके ! इत्यादीनि सखिमन्त्रोचनानि, कुरङ्गशाव-
 केभ्यो हरिणशिशुभ्यः, शृङ्गं वासवदत्तं, कोमलं तदहुरं, कल्पयोत्यादयः, देहि, ("सर्गे
 कुरङ्गवातायुः" । "पृष्ठकः शावकः शिशुः" । "शृङ्गं वासवदत्तं चावः" । "पण्डुरो-
 ऽमितबोद्धाद" इति चतुर्विध्यमरः) । किशोरकस्याश्रुदालकस्य, प्रत्यवेक्षामवेक्षयम् ।
 ("वातः किशोरः" इत्यमरोऽश्रुप्रकरणे । "अवेक्षा प्रतिज्ञातरः" इति च) । तरलय
 विस्तारय । काऽप्यतिविरडाकुलाऽऽह, कर्पूरिके ! कर्पूरधूलिभिः पयोधरमात्रं
 पाण्डुरय । अथाऽऽह, मातङ्गिके ! मातङ्गशिशुयाचनां मानय मङ्गोक्तं, पुनः पुनः

शशिलेखाम् । केतकिके ! मङ्केतय केतकोमण्डपस्य टोहदम् ।
 शकुनिके ! देहि क्रीडाशकुनिभ्य आहारम् । मदनमञ्जरि !
 मञ्जरय सभामण्डपकदलीगृहम् । शृङ्गारमञ्जरि ! मङ्गल्य
 शृङ्गाररचनानि । सञ्जीविके ! वितर जीवञ्जीवकमित्युनाय
 मरिचपञ्जवम् । पल्लविके ! पल्लवय कर्पूरधूलिभिः कृत्रिम-
 केतकीकाननम् । सहकारमञ्जरि ! मञ्जनय सहकारमौरभं
 व्यजनवातेन । मदनलेखे ! निख मदनलेखं मलयानिलस्य ।
 मृणालिके ! देहि मृणालाङ्गुरं राजहंसशावकेभ्यः । विलास-
 वति ! विलासय मयूरकिशोरम् । तमालिके ! परिमलय
 मलयजरसेन भवनवाटम् । काञ्चनिके ! विकिर कस्तूरीद्वं
 काञ्चनमण्डपिकायाम् । प्रवालिके ! मेचय द्युमृणरसेन बाल-
 प्रवालकाननमित्यन्योऽन्यं प्रणयपेशजाः प्रमदानामालापकथाः
 शृण्वन् कन्दपेकेतुर्मकरन्देन सह विस्मयमकरोत् ।

करचालनेन कुशोदयं कुशयोः मार्गगत इति भावः । शशिलेखे ! खलाटपटे शशिलेखं
 लिख, करविभोविकाशमिति भावः । केतकिके ! केतकोमण्डपस्य टोहदं मङ्केतय
 जानोदि, चत्येचिदद वा । ("टोहदी गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे" इति
 हेमः) । शकुनिके ! क्रीडाशकुनिभ्य आहारं देहि, ["घृणीरेडवित्येत्वाभ्यासलापो] ।
 मदनमञ्जरीत्यादि । शृङ्गारमञ्जरि ! शृङ्गाररचनानि मङ्गल्यश्रीत्यादयः । सञ्जीविके !
 जीवञ्जीवकाय मरिचपञ्जवं वितर देहि, ("जीवञ्जीवकशोरकः" । "मरिचं कोलकं
 कृण्वम्" इति इशोरस्यमरः) । पल्लविके ! कृत्रिमकेतकीकाननं कर्पूरधूलिभिः पल्लवय ।
 सहकारमञ्जरीति । मदनलेखे ! मलयानिलस्य मदनलेखं मदनावय्यामृचकं लेखं,
 लिख । मृणालिके ! इति । विलासवति ! मयूरकिशोरं विशिष्य लासय गर्तय ।
 ("किशोरकक्षे श्रेष्ठे" इति धरणिः) । तमालिके ! मलयजरसेन चन्दनरसेन,
 भवनवाटं गृहमार्गे, परिमलय, ("वाटः पथस्य मार्गश्च" इति विकाराग्रशेषः) ।
 काञ्चनिके ! काञ्चनमण्डपिकायां कस्तूरीद्वं विकिर विचिप, [कृ विचिपे] ।
 प्रवालिके ! द्युमृणरसेन कुङ्कुमरसेन, प्रवालानां प्रकटकेशानां, काननं समूह्यं,
 मेचय, ("कुङ्कुमं पीतकावेरं द्युमृणं कुङ्कुमान्तकम्" इति हारावली) ।

मनस्यहो ! भवनानामतिशायि सौन्दर्यम् । अहो ! शृङ्गार-
कलाकेलिकौशलम् । तथा ह्ययं तत्काललौलावहलविरसविमल-
मालवीदशनकान्तिकान्तिदन्तिदन्तघाटितो मण्डपः, असावपि
कनकशलाकाविनिर्मितयन्त्रपञ्चरसंयतः क्रीडाशुकः इत्यादि
परिचिन्तयन् प्रविश्य व्याकरणेनेव सरक्तपादेन, भारतेनेव
सुपर्वणा, रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा, जहायुगलेन
विराजमानां, कुन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनुमध्यां, नक्षत्र-
विद्यामिव गणनीयहस्तश्रवणां, न्यायस्थितिमिवोद्योतकर-
स्वरूपां, बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारभूषिताम्, उपनिषदमिवानन्दा-
त्मकमुद्योतयन्तीं, द्विजकुलस्थितिमिव चारुचरणां, विन्ध्यगिरि-

प्रविश्य वासवदत्तां दृश्यन्त्यन्तः । व्याकरणेनेव पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायिरूपेणैव,
“तेन रक्तं रागात्” इत्युपलक्षितः पादोऽध्यायतुरीयाशः, तत्कहितेन ; पद्ये—
सरक्तपादेन लोहितचरणेन सह सरक्तपादं तेन । भारतेनेव सुपर्वणा शोभनपरिच्छेद-
युतेन ; पद्ये—सुपर्वणा शोभनयन्त्रियुतेन । (“यन्त्रिणां पर्वपद्मो” इत्यमरः) ।
रामायणेनेव सुन्दरकाण्डेन चारुणा ; पद्ये—सुन्दरकाण्डवचनारुणा । (“काण्डं चारुचरे
जाणे जाले कन्दे च शास्त्रिणाम् । कन्दे रक्षसि वर्गे च” इति धरणिः) । जहायुगलेन
विराजमानाम् । विन्ध्यगिरिस्थितिमिव सुनितम्बा सुन्दरकटकाम् ; (“कटकोऽधो
नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः) पद्ये—शोभनवटिपञ्चाङ्गात्, (“पञ्चाङ्गितम्बः शोभञ्चाः”
इत्यमरः) । कुन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनुमध्यां, तनुमध्यामिधं कुन्दः,—“लो
कास्तनुमध्या” ; पद्ये—भ्राजमानं तनुमध्यं यस्याः । नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रमिव,
गणनीयं हस्तो हस्तर्वे, श्रवणं श्रवणर्वे च यत् ; पद्ये—गणनीयमन्यस्कृततया हस्तश्रवणं
यस्याः । न्यायस्थितिमिवोद्योतकर चाचार्यो न्यायवार्तिककृत, तत्स्वरूपां तदात्मिकाम् ;
विद्यातद्वतीरभेदविवक्षाऽव विमुनिव्याकरणमिति वत्, भेदविवक्षायां तु—उद्योतकरेण
स्वरूपं यस्याः, उक्तानुक्तदृढकविनामता वार्तिककृता स्वरूपं यथा प्रतिपादितव्यं,
न तु खल्वितं अटमिच्छतः ; पद्ये—उद्योतकरं प्रकाशकरं, स्वरूपं यस्याः, (“प्रकाशो
द्योत आतपः” इत्यमरः) । बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारो वर्मकोत्तिङ्गतो सत्यविशेषः,
ज्ञेय भूषिताम् ; पद्ये—वर्महारी भूषणं, तेन भूषिताम् । उपनिषदमिवेकमानन्द-
महितोयं ब्रह्मानन्दम्, उद्योतकतीम् ; तदुक्तम्—“वानन्दो ब्रह्मणो ह्यं तस्य नीचे

प्रियमिव सुनितम्बां, तारामिव गुरुकनकतयोपशोभितां,
शतकोटिमिव मृष्टिग्राह्यतनुमध्यां, प्रियङ्गुश्यामामम्बोमिव प्रिय-
दर्शनां, ब्रह्मदत्तमहिषीमिव मीमप्रभां, दिग्गजकरङ्गका-
मिवानुपमां, वेलामिव तमालपत्रप्रसाधिताम्, अश्वतरकन्या-
मिव मदालसां वासवदत्तां ददर्श ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबन्तः कन्दर्पकेतो-
र्जहार चेतनां मूर्च्छाविगः । तमपि पश्यन्ती वासवदत्ता
मुमुच्छ । अथ मकरन्दसखोजनप्रयत्नलब्धमञ्जो तावेकाग्रन-
मलञ्चक्रतुः ।

ततो वासवदत्तायाः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी सर्वविस्मयपात्रं
कलावती नाम कन्दर्पकेतुमुवाच—“आर्यपुत्र ! नायं विस्मय-

प्रतिष्ठितम्” इति ; पक्षे—एकमुत्कृष्टम्, आनन्दसाद्राढम् । दिग्गजकरङ्गकन्यामिव
आह मुन्दरं, चरचमाचारी यस्यास्ताम् ; पक्षे—आह रम्यं, चरणं यस्याः, (“चरणो-
ऽस्ती बहुचादौ मूर्त्ते गोत्रे पदेऽपि च”) । तारामिव उदयतिभाष्यामिव, गुरु-
कनकतयोपशोभिताम् ; पक्षे—उदच्छ्रितशोपशोभितां, (“कनकं गो.चमा.ययो.”
इत्यमरः) । शतकोटिशतमिव अत्रशतमिव, मृष्टिग्राह्यो मध्यो मध्यदेशो यस्याः ;
पक्षे—मध्यतन्वयं यस्याः, (“मध्यं चावययं च मध्योऽस्ती” इत्यमरः) । प्रियङ्गु-
श्यामामम्बोमिव प्रियदर्शनां तस्यामिताम् ; पक्षे—प्रियं दर्शनं यस्यास्ताम् । ब्रह्मदत्त-
महिषीमिव मीमप्रभां तदभिधानाम् ; पक्षे—मीमस्येव चन्द्रस्येव, मीमा रम्या वा,
प्रभा यस्यास्तां, (“मीमो मनीहरे चन्द्र” इति विश्वः) । दिग्गजः कमुदः,
तत्करिण्युक्तानुपमां तदाख्यातः (“करिण्योऽभ्युः कपिना पिङ्गलाऽनुपमा
क्रमात्” इत्यमरः) पक्षे—अनुपमानुपमारुहिताम् । वेलामिव समुद्रतीरभूमिमिव,
तमालपत्रैः प्रसाधितामलङ्किताम् ; पक्षे—तमालपत्रं तिलकं, तेन प्रसाधितां,
 (“तमालपत्रं तिलकचिह्नकावि” इत्यमरः) । अश्वतरकन्यामिव मदालसां तस्याम-
येवाम् ; पक्षे—मदेन दौर्बल्यजन्येन, अलसां मन्दगतिम् ।

अथेति न्यटम् । मकरन्देन तत्कृतीपचारिणः, सखीजनेन तत्कृतीपचारिणः,
सखाक्रमं लब्धमञ्जो तो वासवदत्ताकन्दर्पकेतुः, एकमभिप्रम, आनन्दमलञ्चक्रतुः ।

तत इति । विस्मयपात्रं विश्वासपात्रम् । आर्यपुत्रेति । “आर्यपुत्रेति सुखीभ्यः

कथाया अवसरः, ततो लघुतरमेवाभिधीयसे । त्वत्कृते याऽनया
वेदनाऽनुभूता, सा यदि नभः पत्रायते, सागरो मेलानन्दायते,
ब्रह्मायते लिपिकरः, भुजगराजायते कथकः, तदा किमपि
कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैरभिलिख्यते कथ्यते वा । त्वयाऽपि राज्य-
मुज्झितं, किं बहुना ? आत्मा सङ्कटे समारोपित एव । एषा-
ऽस्मत्स्वामिदुहिता पित्रा प्रभातप्रायायां रजन्यां यौवनाति-
क्रान्तिदोषशङ्किना हठेन विद्याधरचक्रवर्त्तिनो विजयकेतोः
पुत्राय पुष्पकेतवे पाणिग्रहणेन दातव्येति । अनयाऽप्यालोचित-
मद्य, यदि अभ्यर्हितं जनमादाय तमालिका नागच्छति, तदा-
ऽवश्यमेव मया हुनवहे शयितव्यमिति । तदस्याः सुकृतवशेन
महाभाग ! इमां भूमिमनुप्राप्तः, तदत्र यत् साम्प्रतं, तत्र
भवानेव प्रमाणम्” इत्युक्त्वा विरराम ।

अथ कन्दर्पकेतुः सप्रश्रयमानन्दसागरलहरोभिराप्नुत इव,
यतिः पक्षीजनेन वा” इति भरतः । त्वत्कृते तदर्थम्, अनया वासवदत्तया, सा या वेदना
अनुभूता सा सा यदि नभः पत्रायते, पत्रवदाचरति पत्रायते, [“सपमानादाचारं” इति
कण्डू] अतिवैपुल्यार्थमिदमुक्तम् । सागरो मेलानन्दायते मसोपात्रायते, गाम्भीर्याद्ये चेटं,
(“मेलानन्दो मसोपात्रम्” इति हारावली) । लिपिकरो लेखकः, [“दिवाविमा—”
इति टः] ब्रह्मायते, चिरजीवितार्थमिदम् । कथको वक्ता, भुजगराजायते भुजङ्गशेड-
शायते, योगशास्त्रप्रचोटनेनान्तरभाषाभिज्ञत्वाद्ये, शब्दशास्त्रार्थवपारावारीचत्वेन बहु-
मुद्रत्वेन बहुधाऽभिप्रायाविचारकर्तृत्वाद्ये, वैद्यकशास्त्राचार्यत्वेन विरहवेदनायाऽस्या
इयमवस्था, न ज्वरादिजन्येति वक्तृत्वाद्ये चेदम् ; तथा चोक्तं—“योगेन चित्तस्य पटेन
वाचा मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन । योऽप्राकरोत् तं प्रबवं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलि-
रानतोऽस्मि ॥” इति, तदा कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैः कथ्यतेऽभिलिख्यते वा । सम्भावना-
ऽवधारः, “सम्भावने यदीत्यं व्यादित्युद्दीऽन्यस्य सिद्धये” इति लक्षणात् । त्वदीत्यादि ।
पाणिग्रहणं विवाहः । अनया वासवदत्तया, आलोचितं चिन्तितं, यद्यभ्यर्हितं त्वत्कृतं
जनम् । हुनवहे वक्तुः, शयितव्यं प्रवेष्टव्यम् । महान् भागो भाग्य यस्य तत्सम्बोधनं, (“भागो
भाग्यैकदेशयो.” इति विश्वः) । साम्प्रतं वृत्तम् । प्रमाणमुत्तरकृतं व्यतायामित्यर्थः ।

भुवनत्रयराज्याभिषिक्त इव, भौतभौत इव, वामवदत्तया सह
सम्पन्ना मकरन्दं वात्ताऽन्वेषणाय तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनैव
सदागत्यभिमुखेन मनोजवनाम्ना तुरगेण तया सह नगरा-
न्निर्जगाम ।

क्रमेण च जाङ्गलकवलनाभिलाषमिलितनि शङ्कुकङ्कुल-
सङ्कुलेन, अर्द्धदग्धचिताचक्रमिमसिमायमानविकटकटवृणाचटन-
कटपूतनोत्तालवेतालरवभोषणेन, शून्यशिखरारोपितशङ्कित-
वर्णकणानामिकच्छेद-रुधिरपटलपतित-भाङ्गारि-भम्बराली भार-
भरितभूमिभागबोभस्तेन, कटारिन्दह्यमानापटुचटचटनृकरोटो-

भौतभौत इवानुभूतपुरुषसङ्केतं सा कटाचिद्विद्या भूय, तथा कति रसभेद-
सादिति सुभव इवेत्यर्थः । समग्रं सावदासं, वामवदत्तया सम्पन्ना सपत्न्या,
कामचारानुशा विधाय तया सह रतिं कृत्वेत्यर्थः, सम्पूर्णं सन्नि कामचारानुशाशकः ।
वात्ताऽन्वेषणाय मकरन्दं तत्रैव नगरं नियुज्य भुजङ्गेनैव सदागतिर्वायुः,
तदभिमुखेन ; पक्षे—सदा सदा, गत्यभिमुखेन मनोजवनाम्ना तुरगेण तया
वामवदत्तया सह, नगरान्निर्जगाम, दूर्गममनादो स्त्रीयामनधिकारात्, [अथ
“सङ्कुलेऽप्रधाने” इत्यप्रधाने तृतीया] ।

क्रमेण शृङ्गानवाटिन निमेषमावादनैश्चयतयोगनं गत्वा विभ्य टवो विवेक्षीयत्वम् ।
जाङ्गलकवलनाभिलाषेण मांसशासामिलाषेण, मिलितं निशङ्कं कटानां पक्षि-
विशेषाणां, कुलं तेन सङ्कुलेन, (“जाङ्गलं जलदेशे स्थाञ्जङ्गलं विशितेऽपि च”
इति विश्वः) । अर्द्धदग्धचिताचक्रे मिमसिमायमान एतादृक् अर्द्धविशिष्टः, विकटी
भयानकः, कटी अतशरीर, तत्पक्षाचटुश्चकटपूतनानामुत्ताखवेताखानां रवेण भोषणेन,
(“चटः समयवश्चेऽपि त्वयेऽपि मृतवेऽपि च” इति विश्वः) । शून्यशिखरारोपितस्य
शङ्कितवर्णस्य चोरस्य, कर्णनासिकमिति [प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः] तच्छेदरुधिर-
पटले कर्णनासिकच्छेदनिर्गतरुधिरपटले, पतिता भाङ्गारिमन्थराल्यो भाङ्गारोऽम्बक-
शब्दः, तदयुक्ता मन्थराल्यो मचिन्दाः, तामिभरितम् [इत्यजन्तो न तु ज्ञानः]
पूरितं, तादृग्भूमिभागेन बोभस्तेन, (“चोरः शङ्कितवर्णस्य कुशसाधः प्रकीर्तितः”
इत्युत्तरतन्त्रम् । “मन्थरा मचिन्दा त्रेधा मन्थराल्यो च सा मवा” इति द्वावावली) ।

टङ्कारभैरवरवेण, शूलपाणिनेव कपालावलिभस्मशिवावक्त्रिभूत-
भुजगावरुहदेहेन, पुरुषातिशयेनेवानेकमण्डलकृतसेवेन, श्मशान-
वाटेन गत्वा निमेषमात्रादेवानेकशतयोजनं प्रलयकालवेनामिव
समुदितार्कममूढां, नागराजस्थितिमिवानन्तमूलां, सुधर्मांमिव
स्वच्छन्दस्थितकौशिकां, सत्पुरुषसेवामिव बहुश्रीफलाढ्यां, भारत-
समरभूमिमिव दूरप्ररुढार्जुनां, पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्र-
नेत्रोचितेन्द्राणिकां, शूलपालचित्तवृत्तिमिव फलितगणिकारिकां,
सज्जनसम्पदमिव विकसिताशोकसरलपुत्रागां, शिशुजनलीला-

कटाग्रिच्छवाग्निः, तेन दह्यमानापटुचटुचटुचटुचरोटिमंगुथमिरोऽपि, तस्मादहारेण
भैरवरवेण मयानकशब्दविशिष्टेन, ("मिरोऽप्यनि करोटिः स्त्री" इत्यमरः) ।
शूलपाणिनेव शिवेनेव, कपालावलीत्यादि, शिवा गौरी, पक्षे—कौटो । पुष्वेषति-
शयो यच्च स महाराजः, तेनेवानेकमण्डलं राट्मन् ; पक्षे—दा, तत्कृतसेवेन । प्रसङ्ग-
कालवेनामिव समुदितोऽर्कसमूहः सूर्यसमूहो यस्याम् ; पक्षे—चको इत्यविशेषः,
("चकाद्वचसुकास्कीतः" इत्यमरः) "मदार" इति भाषायाम् । नागराज-
स्थितिमिवानन्तः श्रेयः, मूलमादिकारणमज्ज्ञाः ; पक्षे—जननानि मूल्यानि यस्याम् ।
सुधर्मांमिव देवसभामिव, स्वच्छन्दं स्थितः कौशिक इन्द्रो यस्याम् ; पक्षे—कौशिक
सल्लुखः । सत्पुरुषसेवामिव बहुश्रीयुक्तेः फलेराख्याम् ; पक्षे—श्रीफलं विलः । ("विले
आखिल्यशैलुषी नालूरशोककावपि" इत्यमरः) । भारतसमरभूमिमिव दूरप्ररुढो-
र्जुनः पावो यस्याम् ; पक्षे—चर्जुनो इत्यविशेषः । ("इन्द्रदुः चकुभोऽर्जुनः" इत्यमरः) ।
पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रायेन्द्राव, उचिता योग्या, इन्द्राणी यथो यस्याम् ;
["नद्युतय" इति ङप्] पक्षे—सहस्रनेत्रैः सहस्रमूढैः, उचिता योग्या, इन्द्राणी
मतावरो । ("चारुचारा महेन्द्राणी मकाणी मयवादिनो" इति रत्नम्) । शूलपाणी
वेष्मापाणी वेष्टिकी वा, तच्चित्तवृत्तिमिव फलिता सकृन्ना, वेष्टिकेभ्यो जननाभात्
सुरतवृत्तनामाया, तच्चिन्तानां वेष्मानाम्, चारिण चागतिराकारणं वा यस्यः स्त्रीम् ।
[ऋ कतो बालवर्गनिर्देशे ण्वन्, इति । अर्थात्तरे चाङ्पूर्वः । "प्रत्ययस्यात्—" इतीकारः]
पक्षे—गणिकारिका इत्यविशेषः, ("श्रीपथंमथिमथः स्यात् कविज्ञा गणिकारिका"
इत्यमरः) जयपथ इति प्रसिद्धः । सज्जनसम्पदमिव विकसिता वटाः, चशोकाः
श्रीवरहिताः, सरला उदाराः, पुदवा नागा इव पुत्राणाः पुदवपेठा यस्या इतीर्यजरे

मिव कृतधावीधृतिः, कचिद्राघवचित्तवृत्तिमिव वैदेहीमयीः,
कचित् क्षीरसमुद्रमथनवेनामिवोज्ज्वलमानामृता, कचिन्नारा-
यणशक्तिमिव स्वच्छन्दापराजिताः, कचिदाल्मीकिमरस्वतामिव
दर्शितेच्छाकुवंशाः, लङ्कामिव बहुपलाशसेविताः, कुरुसेना-
मिवार्जुनशरनिकरपरिवारिताः, नारायणमूर्तिमिव बहुरूपाः,
सुग्रीवसेनामिव पनसचन्दनकुमुदनलसेविताम्, अविधवामिव
सिन्दूरतिलकभूषिताः प्रवालाभरणां च, कुरुसेनामिवोलूकद्रोण-

रा ताम् ; ("स्युद्धतरपटे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुम्भराः । सिंहाद्वन्द्वनागाद्याः पुंसि
श्रेष्ठार्थगोचराः ॥" इत्यमरः) पक्षे—विकसिताः फुल्लाः, अश्रीकाः सरलाः पद्मागा-
वस्थां तां, ("पीतदुः सरलाः पूतिकारुणम्" । "पद्मागः पुरुषस्तुङ्ग केसरो देववक्त्रम्"
इति इयोरप्यमरः) । शिगुजनलीलांमिव कृता धावा उपमाया, धृतिर्दृष्ट्या ;
पक्षे—दावी चामलकी । राघवो रामचन्द्रः, तस्मिन्वृत्तिमिव वैदेहीमयी मोता-
मयीम् ; पक्षे—वैदेही विप्लवी, (वैदेही रोचनामोता-वणिक्स्त्रीविप्लवीवपि"
इति विश्वप्रकाशः) । कचित् क्षीरसमुद्रमथनवेनामिवोज्ज्वलमानामृतां यस्यां ताम् ;
पक्षे—अमृता गुडुची, ("गुडुची तन्त्रिकाऽमृता" इत्यमरः) । कचिन्नारायणशक्तिमिव
स्वच्छन्दा स्वस्या, अपराजिता पराजयरहिता ताम् ; पक्षे—स्वच्छन्दा निरर्गज-
प्रसृता, अपराजिता विष्णुकाला, ("विष्णुकालाऽपराजिता" इत्यमरः) । वाल्मीकि-
मरस्वतीमिव दर्शित इक्ष्वाको राज्ञः, वंशः सन्ततिर्गच्छां ताम् ; पक्षे—("इक्ष्वाकः
कटुतुल्यो स्यात्" इत्यमरः) । लङ्कामिव बहुपलाशे राघवेः सेविताम् ; पक्षे—
पलाशो वृक्षः । कुरुसेनामिवार्जुनशरनिकरेः परिवारिताम् ; पक्षे—अर्जुनशरो
वृक्षवृक्षविशेषो, तथोर्निकरेः परिवारिताम् । नारायणमूर्तिमिव बहुरूपां नैक-
स्वरूपाम् ; पक्षे—बहुरूपां बहुवयुक्तां, ("रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पञ्चावाकाशे
सौन्दर्ये नाचके नाटकादिके ॥ यस्यावृत्तौ स्वभावे च" इति हेमः) । सुग्रीवसेना-
मिव पनसचन्दनकुमुदनलेसतदभिधानैर्वाग्वैः, सेविताम् ; पक्षे—पनसचन्दने वृक्षो,
कुमुदं पुष्पं, (पनसः कण्टकिकण्डे कण्टके कपिकुम्भदोः । "चन्दनं मलयोद्भवे ।
चन्दनः कपिभेदे स्यात्" । "कुमुदं केरवे रक्त-पङ्कजे कुमुदः कपो । दैत्यान्तरे च
दिङ्मातृ योगयोरपि चोत्तितः ॥" इति विश्वपि विश्वप्रकाशः) । अविधवामिव सिन्दूर-
तिलकेन भूषिताम् ; पक्षे—सिन्दूरतिलकी वृक्षविशेषो, ("सिन्दूरस्तदभेदे स्यात्

शकुनिसनायां धार्तराष्ट्रान्वितां च, अस्त्रानजातिभूषितामप्य-
कुलीनवंशां, दर्शिताभयामपि विभीषणां, सततहितपथ्यामपि-
प्रहृष्टगुल्मां, षट्पदव्याकुलामपि द्विपदानाकुलां, द्विजकुल-
भूषितामप्यकुलीनवंशां विख्याटवीं विवेश । अनन्तरं तयो-
र्निद्रामादाय जगाम रजनी ।

सिन्दूरं रक्तचूर्णके" इति विश्वः । "तिलकः चुरकः श्रीमान्" इत्यमरः) पत्ररचनादि-
वत् सिन्दूरधारणं प्रोषितमर्णुकाणामित्यविश्वोक्तिः, प्रवासाः प्रहृष्टकेशा विद्रुमा
वा, आभरणं यस्यास्ताम् ; पथे—प्रवासाभरणां नवपञ्चवाभरणान् । कुदसेना-
निबोल्कटोद्यशकुनिमिसीतदनिधानैर्गौरैः, सनायाम् ; पथे—उलूकः कौत्रिकः, द्रोणः
काकः, शकुनिः पक्षिसामान्यं, तेः सनायां, धार्तराष्ट्रेधृतराष्ट्रमतपुत्रेः, अन्विताम् ; पथे
—धार्तराष्ट्राः पक्षिणः, ("धार्तराष्ट्राः हितैतरेः" इति राजहंसवक्षरवेऽमरः) ।
अस्त्रानजातिभूषितामुत्तमजातिभूषितामपि, न कुलीन उत्तमकुलविशिष्टः, वंशः
सन्तानो यस्यास्तामिति विरोधः ; ("वंशोऽन्वयायः सन्तानः" इत्यमरः) यदा—न
कुलीनलोत्तमकुलस्य, वंशो नवीं वस्याः ; ("वंशी वेको कुक्षि गर्भे पृष्ठायवशवेऽपि च"
इति विश्वमेदिन्यो) परिहारस्तु—अस्यानी महासहा, जातिमान्वती, ताभ्यां भूषितां, न
को कोना वंशा वेवशो वस्याम्, ("अस्यानस्तु महासहा" । "सुमना मान्वती जातिः"
इति हयोरप्यमरः) । दर्शितमभयं भयाभासो यथा तादृश्यापि विशेषेण भीषयतीति
विभीषणेति विरोधः ; दर्शितमभयं नखदन्, अमया हरीतकी वा यथा विभीषणा
जनसञ्चारराहिन्यादिति परिहारः, ("अभयं नखदं सेव्यम्" । "अभया त्वय्यथा
पथ्या" इति हयोरप्यमरः) । सततं हितं पथ्यं यस्यास्तामपि असाध्यरीग-
मित्रामपि, प्रहृष्टगुल्मामिति विरोधः ; सतरं हिता प्राप्ता, पथ्या हरीतकी यथा तः,
[हि गतो, क्तः, नखयत्वात् प्राप्यः] प्रहृष्टा गुल्मा यस्याम्, ("अमवाण्डे सन्वगुल्मो"
इत्यमरः) । षट्पदसंमरैः, व्याप्ताऽपि द्विपदैर्ननुष्येः, अनाकुला, समुच्चयेऽपिः,
अगम्यत्वादिति भावः, यन् तु जनहरः षट्पदेषु पदव्यसङ्गादादिति भाव इति
तद्विन्त्यम् ; गौणप्युत्तरा सङ्गा पूर्वसङ्गां वाचते इति विरोधानुत्थानात्, न हि
त्रिषुषो द्विषुष्यपदेशं व्रजते ; यदा—द्विपानां हस्तिनां, दानेन महजलेन, अस्याम्,
षट्पदसंमरैः, व्याप्ताम् । द्विजकुलेन भूषितामप्यकुलीनवंशां, ब्राह्मणकुलस्य
सर्बोत्कृष्टतया विरोधः ; परिहारस्तु—द्विजकुलेः पक्षिसमूहेः, भूषिताम् । अमन्तर्व
तयोर्वासवदत्ताचन्दर्वकेयोः, निद्रामादाय रजनी रात्रिः, जगाम ।

क्रमेण च कालकैवर्त्तेन तमिस्राऽऽनायं प्रक्षिप्य गगनमहा-
सरसि सजीवशफरानिकरे इवापङ्क्तिमयाणे तारागणे, रक्तांशक-
पटे, विषमप्ररुद्विसलताशरयन्त्वकानुगतशतपत्रपुस्तकमनाथे,
मकरन्दविन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकरसान्द्रमन्दमञ्जस्वनेः स्व-
धमेमिव पठति विकचकमलाकरभिचौ, कर्षीवलेनेव कालेन
तिमिरवीजेष्विव मधुकरेषु कुमुदक्षेत्रेषु मधुरसकटमित-
परागपङ्क्तेशु घनघट्टमानदलेषु भ्रमरेषु व्याजात् पङ्क्ति-
षूयमानेषु, रजोमुर्मुरसनाद्यमधुकरपटलानुगतोदण्डपुण्डरीक-
व्याजाङ्गुपपटलमिव भगवते किरणमालिने प्रयच्छन्त्यां
कमलिन्यां, रजनीवधुकरतलद्वयोच्छूलित-पतत्रभात-मुसलाहति-
क्षतान्तरे उलूखले इव चन्द्रे कण्डनकोर्णेष्विव तरङ्गुलेषु तारा-
गणेषु मौलत्सु, सन्ध्याताम्रमुखेनेव वासरवानरेण नभस्तन-
मारोहता शाखाभ्य इव कम्पिताभ्यो दिग्भ्यो विकचप्रसून-

क्रमेणोक्तविशेषवृत्तेषु तारादिषु कल्पकैतुर्वासवदत्तया सह लतागृहे
सुखापेयान्वयः । कालेत्यादि ।—कैवर्त्तो धीवरः, आनायो जाल, ('कैवर्त्तं
दाशधीवरो' । "आनायः पुंसि जालं ज्ञात्" इति दधीवर्ष्यभरः) । रक्तांशकः एव
रक्तागकाः, [स्वार्थे कन्] त एव पटः यस्य तस्मिन्, रक्ताशकं रक्तवस्त्रं, पटो वसनं
यस्येति च । विषमप्ररुद्विसलतेव शरयन्त्रकं तालपक्षीपुष्पकमञ्जस्वरजः, तेनानुगतं
शतपत्रं कुशेशयं, तदेव पुस्तकं तेन मनाथं, "सरतः" इति भाषायां । मकरन्द-
विन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकराणां मन्त्रगंधोरेः, मञ्जस्वनेः स्वधमे पठतीव विकचं
विगतकेशं विकसिते च, कमलाकरभिचौ, ("मन्दस्तु गन्धोरे" इति स्वरपङ्करणेऽभरः ।
"शतपत्रं कुशेशयम्" इति कमलप्रकरणे च) । कर्षीवलेनेत्यादि ।—कर्षीवसः
कर्षकः, ("कर्षकश्च कर्षीवसः" इत्यभरः) उयमानेषु [टु वप वीजसन्ताने] ।
रजोमुर्मुरेत्यादि ।—द्विरचमालिने शृङ्गाय । रजनीत्यादि ।—पाहतिराघातः,
क्षतान्तरं खण्डितमञ्जभागे, नाथं कलहः, किल सुसखाघातरन्ध्रेणाकाश एव
दृश्यते इति द्योतनाय क्षतान्तरत्ववर्णनं, कण्डनेत्यादि । सन्ध्यात्यादि ।—सन्ध्या
भाताभ्योऽपि, आशां मुखं मुखं तादृशं वासरवानरेण, ताम्बुलवर्णम् ।

एव तारागणे चन्द्रमण्डले फले च निपतति, तारायणशालि-
तण्डुलशबलनभोऽङ्गणं स्फुरदरुणतरुणच्छुडाचारुवदने वासर-
ककवाको चरितुमवतरति, मल्लङ्गतिप्रवृद्धो वारुणीसमागमात्
द्विजपतिरेव पतिष्यतीति हसन्यामिवाखण्डलककुभि, परुण-
केसरिकराघातनिहतान्धकारकरीन्द्ररुधिरधाराभिरिव, उदय-
गिरि-शिखर-निर्भर-धीतधातु-धाराभिरिव, तुङ्गतुरङ्गखर-
खुरपुटपाटितपद्मरागच्छटाभिरिव, केसरिकरतलाहतमत्त-
मातङ्गोत्तमाङ्गसङ्गलटसप्रसारिणीरिव, उदयाचलकूटकोटि-
प्ररुढजपाकुसुमकान्तिभिरिव, त्रिभुवनकार्यसम्पादकप्रभानु-
रागरसैरिव रक्तमण्डले, ताराकुमुदग्रहणाय प्रसारितहस्ते एव
कुङ्कुमरागारुणे प्राचीविलासिन्याः, पूर्वाचलभोगीन्द्रफणोपले,
गगनेन्द्रनीलतरुकनककिसलये, नभोनगरप्राचीरकनककुम्भे,

मन्त्रजातोयनिवृत्तये । स्फुरदरुण एव सूर्यसारविरेव, तरुणच्छुडा तया चारुवदने,
स्फुरत्यारुणया रक्तया, तरुणच्छुडया चारुवदने ककवाको चरितुं भवत्यर्थः,
तारागण एव शालितण्डुलं तेन शबलं नभोऽङ्गणमवतरति, [मेघा वर्षतीतिवत्
प्रसिद्धेष्टरतेः कर्म नीपातम्] । मल्लङ्गते प्रवृद्ध एव द्विजराजचन्द्रः, वारुणी पश्चिम-
दिक्, तन्मल्लमात् पतिष्यति इति हसन्यामिवाखण्डलककुभि पूर्वदिशि, तथा सद्य
यदा सङ्गतस्तदोभयोः समवयस्कताऽऽसीत्, इदानीं त्वपराङ्मना उपभुक्ताऽपि प्रवयसा-
ऽऽसीदयमपि कालस्तथा चातसारोऽन्योऽप्युक्त्वादापतिष्यतीति भावः, तथा च यत्सुख-
लोभान्मा परित्यज्य यातस्तत् सुख नाप्स्यतीत्युपहासः, अत्र चान्यत्र—“वालोपभुक्ता
नखमादधाति पतिं श्रयाहं तरुको करोति । शीघ्रा जरां निश्चितमेव सूते इहा
नितान्त वलजोवहानिम् ॥” इति ; द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः, वारुणी मदिरा, पतिष्यति
ब्राह्मणमेष्यति । रक्तमण्डलेऽरुणमण्डले, भास्करे उदयमारोहतीत्यन्वयः । करोन्द्र-
त्यादि । धातुर्गौरवः । पद्मराजो मणिः । पद्म रुधिर, (“रुधिरैऽस्यल्लोहितासम्”
इत्यमरः । “प्रसारिणी हवाविका” इति हारावली) । कूटः मङ्गलम् । अनु-
रागो लोकानां प्रीतिः । ताराकुमुदेत्यादि । फणोपले फणाकारत्वे । गगनभास्वाम
५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००

तमलोहकुशाकारे. प्राचीललाटतटकुसुमास्त्रविन्दौ. मन्ध्या-
वनलतैककुसुमे, मञ्जिष्ठारक्तपटसूत्रमदृशे. मन्ध्यागगगुणगम्फिते.
प्राचीकाञ्चनटीनारचक्रे इव, वासरविद्याधरमिडगुटिके
इव, धातुगगारुणटिग्गजपादतलानुकारिणि विभावरीतिमिर-
तस्करे भास्करे उदयमारोहति, माञ्जिष्ठचामरे इव टिग्गजेषु,
महाभारतसमरभूमिरुधिरोद्गारे इव कुरुक्षेत्रेषु. सुरराजशरा-
सनकान्तिलेपे इव जलटच्छेदेषु, काषायपटे इव शाक्याश्रममटि-
कासु, कौसुमरागे इव ध्वजपटपल्लवेषु, फलपाके इव कर्कशेषु,
कुङ्कुमच्छटारमे इव व्योममहासौधाङ्गणस्य, मञ्जरटारुणजव-
निकापटे इव कालनर्तकस्य, बालप्रबालभङ्गारुणे प्रसरति बाला-
तपे, क्षणेन च चाटुचटुलचक्रवाकहृदयशोकमन्तापहरणाटिज,
दहनसमर्पिततेजःप्रवेशादिव, दिननाथकान्तोपलानलमङ्गादिव,
उष्णिमानसुण्णरश्मेराश्रयति रश्मिसञ्चये कन्दर्पकेतुः सर्व-
रात्रजागरणपरवशाहारशून्यशरीरतया निश्चेतनोऽनेकयोजनशत-
भ्रमणखिन्ना वासवदत्तयाऽप्येवंविधया सह लतागृहे मन्द-
मारुतान्दोलितकुसुमपरिमललुब्धसुग्धपरिभ्रमद्भ्रमरभङ्गारमनो-
हरे तत्कालागतया निद्रया गृहीतो निःस्पन्दकरणग्रामः सुष्याप ।

तत्र रेखागव्यन्थायात् तरुणा । नभ इत्यादि । — प्राचीरं नगरप्रान्ते कण्टकादिरेटम्.
(" प्राचीरं प्रान्ततो वतिः " इत्यमरः ।) । प्राचीललाटतटे कुसुमास्त्रविन्दौ महारजन-
लक्षविन्दौ, (" स्यात् कुसुमं मञ्जिष्ठं महारजनमित्यपि " इत्यमरः ।) । टीनारचक्रे
निष्पचक्रे, (" टीनारोऽपि च निष्कोऽस्त्री " इत्यमरः ।) । तस्करे शीषके, (" दस्युतस्कर-
शीषकाः " इत्यमरः ।) । एतादृशे बालातपे प्रसरति । टिग्गजकपोले माञ्जिष्ठ मञ्जिष्ठा-
रक्तं, चामरमिव, [" तेन रक्तम् " इत्यप्] । सुरराजशरासनमिन्द्रधनुः । काषायं
काषायरक्तम् । शाक्यो बौद्धभेदः । मटिका " मटी " इति भाषाशाम् । कर्कशुयंदरी,
(" कर्कशुयंदरी कोली " इत्यमरः ।) । लवणिका तिरस्कारिणी, (" प्रतिशोरा लवणिका
स्यात् तिरस्कारिणी च सा " इत्यमरः ।) । प्रबालो विदुषः । क्षणेन चोणरश्मेः सूर्यस्य,
रश्मिसमूह उष्णिमानमाश्रयतीत्यन्वयः । दिननाथकान्तोपलं सूर्यकान्तमपि ।
निःस्पन्दकरणग्रामः स्वस्वविषयपदवाचसमर्थेन्द्रियवर्गः ।

ततो बणिजौव प्रसारिताम्बरे, महादावानले इव सकल-
काष्ठोद्दीपनि पतङ्गमण्डले मध्यन्दिनमारुढे कथमपि कन्दर्प-
केतुः प्रियया विनाकृतं लतागृहमवलोक्योत्थाय च तत इतो
दत्तदृष्टिः क्षणं विटपेषु, क्षणं लताऽन्तरेषु, क्षणमम्बकूपेषु,
क्षणं शुष्कपर्णराशिषु, क्षणं तरुशिखरेषु, क्षणमाकाशे, क्षणं दिक्षु
विदिक्षु च भ्रमन्ननवरतविरहानलदह्यमानहृदयो विललाप
—“प्रिये ! वासवदत्ते ! देहि मे दर्शनं, किं परिहासेनान्त-
रिताऽसि ? त्वत्कृते यानि मया दुःखान्यनुभूतानि तेषां
त्वमेव प्रमाणम् । हा प्रिय ! मकरन्द ! पश्य मे देव-
दुर्विलासितं, किं मया न कृतमवदातं कर्म ? अहो ! दुर्विपाका
नियतिः, अहो ! दुरतिक्रमा कालगतिः, अहो ! ग्रहाणा-

तत उभयानिर्दोत्तरम् । पतङ्गमण्डले सूर्यमण्डले, मभीमध्यमारुढे सतीत्यन्वयः ।
बणिजौव प्रसारिताम्बरे प्रसारितबन्धे ; पक्षे—बन्धरभावाद्यम् । काष्ठमिश्रणं, काष्ठा-
दिक्, दीपनि प्रकाशके दाहके च, (“पतङ्गो पविमूर्खो च” । “बन्धरं व्याम-
वासो” इत्युभयवाक्यमरः) । अथ कन्दर्पकेतुर्देवेनेति चर्तृपदमध्याहार्यम् । प्रियया
विनाकृतं लतागृहमवलोक्य विललापेत्यन्वयः, [विनाशोने “पृथग्वनानानामिः”
इति दृष्टीया] । विरहादुन्मादं वक्ष्यति । परिहासाद्यंमलार्हिता आदिति ।
क्षणं विटपेषु क्षणवित्तारेषु, क्षणं लताऽन्तरेषु, क्षणं लतागृहमवलोक्य, तत ताननुपलभ्य गच्छते,
ननु नेयं परिहासेनान्तरिता पूरे, मया नेयं विपलम्बा, सख्यस्मदागयानभिज्ञा
शुभ्रपातां याता तादृशानुरागा सेय विरोधमदहो भोक्ते पदंशे क्षणं मां परित्यज्य
स्थास्यतीति । मानुषोक्तेतादृशरूपातुपलम्बाज्ञानकृतेति केनांचत्रागंस वा न मोहा
आदिति अथमम्बकूपेषु । क्षणं शुष्कपर्णराशिषु वाद्यान्मृगशालां तादृशोद्यया वा
तत्क्षणे एवापगतजीविता भोक्तेन प्रयत्नज्ञाने एव परित्यक्ता स्यात् । अम्बकूपेषु
केनांचदिव्यादिहारिणा विद्याधरादिना वा अपहृता आदिति क्षणं तरुशिखराग्रे,
क्षणमाकाशे, क्षणं दिक्षु विदिक्षु च । कुमाप्यनुपलम्बादसवरतविरहानलदह्यमानहृदयः
अत एवापगततर्कः आह, प्रिये ! इत्यादि ।—देवदुर्विलासितं भाग्यदुर्विपाकम् ।
अवदातं शुद्धं, [देव् शोधने, कर्माणि कृतः] (“अवदातं तु विमलं मलाके सितवीतयोः”
इति हेमः) । अहो ! निर्यातागतिः, दुर्विपाका, (“देवं ददं भाग्येयं भाग्यं श्री

प्रतिकटकटाक्षनिरोक्षणम्, अहो ! विमदृशफलता गुरुजना-
विषाम्, अहो ! दुस्वप्नानां दुर्निमित्तानां च फलितं, सर्वथा
न किञ्चिदगोचरो भवितव्यतानां, किं न सम्यगागमिता
विद्याः ? किं न यथावदाराधिता गुरवः ? नोपातिता वक्रयः ?
किमधिचिन्ता भूदेवाः ? किं न प्रदक्षिणीकृताः सुरभयः ? किं
न कृतं शरणेष्वभयम् ?” इति बहुविधं विलम्बन् दक्षिणेन
काननं निर्गम्य नञ्चनङ्गनलङ्गननिनीनितुनपिचुनाउदुन-
वकुलेन, प्रचुरचिरविश्ववित्वाटजकुटजरुहोपकण्ठन, सोक्कण्ठ-

नियतिविधिः” इत्यमरः) देवनिययोः पथांयतया पुनर्दक्षिणं वैविध्यम् । कान-
नतिः दुःखिनातिक्रमो यस्याः । अट्ट फलम् । गुरुजनाविषामपान् परिश्रज्ज यातो-
इति सुकृतिभोग्यान् भोगान् लभस्वेत्येवंदवाणाम् ; स्पष्टा चेयं रीतिरर्जुनदाराणा-
मभिमतविक्षाये महाभारते ; विमदृशफलता । दुस्वप्नानामिच्छादि । भवितव्य-
तानां शुभमशुभं वा नागोचरो नाविषयः, तथा च भवभूतः, —“मायः शुभं
च विदधात्यशुभं च कर्तो; सर्वं ह्येव भवत्येव भवितव्यतेव” इति । किं विद्या
ल्लोतिर्नीतिप्रमुखा, न सम्यगागमिताः ? न सम्यक् परिशीलिताः ? यदावाभ्यो
दुर्मुहं प्रस्थितं नीतिविरुद्धं चाव स्थितमिति भावः । यथावत् यथाशक्नुम् ;
इदमयेऽप्यभयवान्तेति । किं भूदेवा दिनाः, अधिचिन्ताः ? तिरस्कृताः ? तदर्थं —
“मत्प्रोच गतायुषा ब्राह्मणान् देष्टि भारत” इति ; तेन किं वा समेयमवस्था ?
इति भावः, (“अपजन्मभूदेववाहवाः” इत्यमरः) । किं सुरभयो नावः, न
प्रदक्षिणीकृताः ? अथेन्द्रमुपस्थापयन्कृतां सुदक्षिणां नृचा सचरो दिलोरो मार्गस्थां
अनुमप्रदक्षिणीकृत्यैव यातस्तथा यतः, एवमहमपि किं गीभिः यतः ? इति भावः । किं
शरणेषु शरणागतेषु, अभयं न कृतम् ? येन मामपि कश्चिन् प्रियादानेन विरहानलाग्र
मापते इति भावः । [दक्षिणेनेत्येवमन्तम्] काननमिच्छा [“एनपा द्वितीया” इति
द्वितीया] । निर्गम्य कान्धोपालेन कतिपयदूरं गत्वा लक्षनिधिमपश्यदित्यन्वयः । नञ्चा
नका चमनाः, लक्षदायकयानि, लक्षिणः पश्चिमः, निचुचाः दक्षिणः, पिचुचा भवभूताः,
विदुषाः परिव्यापाः, वकुलाः केसरा यत्र तेन । (“नकुलु धमनः”, “नरकट” इति
ख्यातम् । “कशीरनस्त्रियाम् । अभयं न लब्धम्”, “लम्” इति ख्यातम् । “नक्षिणीपद्मिनी-
श्रुताः” । “कमी पिचुचम् वृद्धो”, “भ्रातृ” इति ख्यातम् । “दो परिव्यापविदुषी”,

भृङ्गराजरसितसुन्दरसुन्दरीवनेन, श्विततवेवव्रततिव्रातावरण-
तरुणवरुणस्कंधसमृद्धशृङ्गरीलेन, गोलाङ्गलभग्नगलसधुच्छ्र-
मधुपटलरसाधारसिक्ततद्वतलेन, तालहिक्तालपूगपुष्पागकेसर-
घनेन, घनसारमल्लिकाशेतककोविदारमन्दारवोजपूरजम्बोर-
जम्बूगुल्मगहनेन, अप्रत्युद्गतात्युद्गकुडरितभरितनदीतल-

“वेत” इति ख्यातम् । “चय केसरे वकुलः”, “भोरसरी” इति ख्यातम् । “निचुको
द्विजकोऽम्बुजः”, “व्यन्त्रवेन” इति ख्यातम् । “समुद्रफण” इति ख्यातम् इत्यन्ये । इति
सप्तमप्यमरः । प्रपञ्चेतिरस्मिन्नेः करञ्जेः, विल्लेः शैलुषेः, छटजेः पर्यमर्धमुनिगृहेः,
कुटजेर्हचमेदेः, रुडोपकण्ठेन, (“विरविल्लो नक्तमालः करञ्जश्च करञ्जके” । “मुनीनां तु
पर्यंशानोऽनोऽन्विशाम्” इति दशोरप्यमरः । “कुटजी हचमेदे स्वादनस्यदोचयोरवि”
इति विश्वप्रकाश, “कोरया” इति भाषायाम्) । सोल्लगुधभृङ्गराजरसितेन सुन्दरं
सुन्दरीवनं यत्र तेन, (“सुन्दरी तरुभिन्नारो-भिदीः स्त्री वविरिऽन्ववत्” । “भृङ्गराजस्तु
विज्ञेय ओषधी पचिभेदके” इति भरणिः) । विततानां वेवव्रततीनां व्रातो व्युडः,
आवरणं येषां तादृशास्तदृशा नवीनाः, वरुचास्तिकयाचाः, तेषां क्लृप्ते सप्तडा
भृङ्गरीलाः कीटाः पचिषो अनरा वा यत्र तेन, (“वकी तु व्रततिर्लता” । “वरणे
वरुणः मेतुलिकशकः” इति दशोरप्यमरः । “भृङ्गरोलः पचिभेदे कीटभेदे च
षट्पटे” इति भरणिः) । गोलाङ्गुलीवादि ।—गोलाङ्गुली वानरः, (“गोलाङ्गुलः
प्रवहश्च कोशः ग्राह्याम्रमः कपिः” इत्युत्पत्तिः) । तालसूचराजः, हिक्तालो
कीनोऽल्पमालो हिक्तालः, [इवोदरादिः] पूगः कमुचः, पुष्पागो देववज्रमः, केसरो
नागकेसरः, तैर्घनेन, (“वृक्षराजाङ्गयन्ताकः”, “ताक” इति ख्यातम् । “पूगः कमुको
गवाक्षः”, “सुपारी” इति ख्यातम् । “पुष्पागे पुष्पवज्रः केसरो देववज्रम”,
गुर्जरदेशे “देवरा” इति ख्यातम्, इति विश्वप्यमरः । “केसरो नागकेसरः”
इति हेमः) । घनसारी हचमेदः कुशाशको वा, मल्लिका हंसासुषुम्णं
वा, केतकं, कोविदारो पुगपवकः, मन्दारोऽर्धः पारिजातको वा, गोजपूरः
फलपूरः, जम्बीरो मरुवकः, जम्बूः, गुल्माः सन्धाः, तैर्गहनेन, (“कुशाशकः
पुष्पफलो घनसारः” इति आशामको । “घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे”
इति हेमः । “मल्लिको हंशभेदे ज्ञात दण्डश्चे तु मल्लिका” इति रुटः । “कोवि-
दादे चमरिकः कुहालो पुगपवकः”, “कचनार” इति ख्यातम् । “मरुवगविकोरकाः
मन्दरक”, “मदार” इति ख्यातम् । “मन्दारः पारिजातकः”, “वकाऽनू” इति ख्यातम् ।

निकुञ्जेन, पुञ्जिताकुण्डकण्डकलकण्ठाध्यामितोद्दामसहकार-
पल्लवेन, चपलकुलायकुकुटकुटस्त्रसंवादिनोक्तट्विटपेन, कोरक-
निकुरुम्बरासाञ्चितकुरवकराजिना, रक्ताशाकपल्लवनावण्यनिष्य-
मानदशदिशा, पविकसितकेसररजाविसरधूसरिसभरेण, पराग-
विस्तरमञ्जरोमुह्यमानमधुकरमञ्जशिञ्जितजनितजनमुदा, मट-
जलमेवकितमुचुकुन्दस्कभकाण्डकथमाणनिःशङ्ककरिकटविकट,
कण्डूतिना, कतिपयदिवसप्रसूनकुकुट्टीकुटोरीकृतकुटजकोटरण,
चटकसञ्चार्यमाणचटुलवाचाटचाटकैरक्रियमाणचाटुना, सह-
चराचारणचुच्चचतुरचकारचञ्चना, शैलेयसुकुमारतरशिलातल-
सुखययितशशकशिशुना, शिफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवत्त-
मानगौधेरराशिना, निरातङ्गरङ्गणा, निराकुलनकुलकुल-

"सन्दारः पारिजातकः । पञ्चेने देवतरवः" इति देवतरवा । "फनपूरो वीजपर",
"विजोरा" इति ख्यातम् । "मरुवकः मण्डपः, फण्डकः, फण्डरीऽपि",
"महारा" इति ख्यातम् । "चपलकुलं सवगुणो" इति चटुस्त्रसंवरः । अपत्य-
इत्यादि ।—मण्डूको विजः । पुञ्जोऽनेनाकुण्डकण्ड, कण्डकण्डः कोकिलः, तेनाध्यासिता
उद्दामसहकारपल्लवा यव तेन । चपलिन कुलायकुकुटकुटस्त्रेण संवाहितो मण्डितः,
उक्तट्विटवी यव तेन । कोरकेत्यादि ।—निकुरुम्ब समूहः, कुरवको रक्तमहा-
सहा, "लाख कटुसैरेया" इति भाषायाम् । विसरः समूहः । मुचुकुन्दो वचभेदः,
("मुचुकुन्दो वचभेदे मुनिदेवविशेषयो," इति विश्वः) । कटः मण्डपः ।
कतिपयदिनप्रसूतकुकुट्या, कुटोरीकृतं कुटजकोटं निकुञ्जो यव तेन । चटकः
कलविहः, ("चटक, कलविहः ख्यात्" । "पुनर्वत्ये चाटकेरः" इति हयोरप्यमरः) ।
[चटकाया ऐरक्] वाचाटो बहुभाषी, ["वाल्मीकिचो बहुभाषिणि" इत्याटम्] ।
सहचरीणां सञ्चारयेयुच्चुभिर्वितेः, चतुरचकोरेः पविभिः, चुच्चना वितेन, ["तेन
वितयुच्चपुष्पयो"] । शैलेयं ("कालानुसार्यहडास-पुष्पयोतमिवानि तु । शैलेयम्"
इत्यमरः) । शिकालिका सुवहा, ("शिकालिका तु सुवहा" इत्यमरः, "निरारी"
इति ख्यातम् । "शिका जटायां सरति नासिखायां च नातरि" इति विश्वप्रकाशः)
गौधेरः ["गोधाया वृक्ष" इति द्रुमन्तः] ("तयो गौधेरगौधर-गौधेया गोधिष्ण-
कजे" इत्यमरः, "गौध" इति ख्यातम्) । राशिः समूहः, ("शान्तिशायः पुनराशी")

केलिना, कलकोकिलकुलकवलितसहकारकलिकोहमेन, सह-
कारारामरोमन्यायमानचमरौयूथेन, अरणहारिसलीलगिरि-
नितम्ब-निर्भर-निनाद-निद्राण-मन्दायमान-करिकुल कर्णताल-
दुन्दुभिना, समासन्नकिन्नरौगौतरवरन्यमानरुक्विसरेण, चत-
हरितहरिद्राद्रज्यमानवराहपोत्रपालिना, गुञ्जापुञ्ज-
गुञ्जजालकजालेन, दंशनकुपिनकपिकपोतनखकोटिपाटित-
पाटनकोटपुटसङ्कुलेन, कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रवण्ड-
चपेटपाटिन-मत्तमातङ्गकुभस्थन-रुधिरच्छटाच्छुरितचारुकेसर-
भारभासुरकेसरिकदम्बेन, महासागरकच्छोगान्तेन कतिपय-
दूरं गत्वाऽतिचपलबोचिप्रचयतया ताण्डशोदण्डशोर्दण्डखण्ड-
परशुविडम्बनापण्डितं, वारुणौविजयपताकाभिरिव, शेषकुल-
निर्मोकमञ्जुमञ्जरीभिरिव, शयाङ्गपरिशेषपरमाणुमुन्ततिभि-

इत्यमरः । रङ्गमः, ("रङ्गमंवरौहिताः" इत्यमरः) । रोमन्यायमानाः चर्चितम्बाकथ
पुनश्चैवं रोमन्यः, ["चर्मणो रोमन्यतपोभ्यां चर्चितौ" इति क्यङ् । डिस्वा-
टाप्तेनेपदम्] चमरो मृगभेदः । अरणहारि सलीलं गिरिनितम्बानां निर्भरनिनादेन
निद्राणं करिकुलं तस्य मन्दयमानः कर्णतालो दुन्दुभिर्बलं तेन । रुक्ममृगभेदः ।
अता हरिता चामा, न तु शुक्ला, वा हरिता तदद्वेः रज्यमाना वराहपोतानां
पोत्रपालिर्मुख्यपात्रियं तेन, ("पोत्रं वक्तुं मुख्यायस्य मुखरस्य इत्यस्य च" इति
विश्वप्रकाशः । "पात्रिः पङ्क्तिवदेशयोः" इति विश्वः) । गुञ्जानां काकविचीनां,
शुभ्रे गुञ्जजालकजालं यव तेन, ("गुञ्जाऽपि पट्टे पीता काकविचीनां चमप्यनो"
इति विश्वप्रकाशः । "जातकः कवितां चोङ्घः काव्यो चापि जातकः"
इत्यप्यत्रिणो । "चोङ्घे काव्यिकायां च जातकः परिकीर्तितः" इति
हारावली) । दंशनेत्यादि ।—पाटनकोटः चेतकः कोटविशेषः । कुलिशशिखरं
वज्रायम् ; किन्नरमारः स्तम्भकेशसमूहः ; भापुरं दीप्तिमत्, ["मञ्जमास—"
इति धरजना] ; चदम्बकं समूहः । अतिचपलबोचिप्रचयतया अतिचयन्नतरङ्गसमूहतया,
ताण्डवेषुङ्गो शोर्दण्ड मुनदयो यव ताडनः, खण्डवरस्य शिवः, तद्विडम्बनापण्डित-
काङ्गुवरचपण्डितकं, ("भूनेमः खण्डपरस्य" इत्यमरः) । वारुणी वरचक्षेत्रं,
विजयपताकाभिरिव, जलाधीयतादिति भावः । शेष इत्यादि ।

रिव, लक्ष्मीलीलाऽऽतर्पणधाराभिरिव, जनदेवताचन्दनविच्छित्ति-
भिरिव, फेतराजिभिरुपात्तरामणोद्यकम्, अपरमिव गगनमवांन-
मवतीर्णम्, अर्णवच्छन्नादृच्छन्च्छोकरकणनिकरनेमश्चरान्
मुक्ताफलैरिव विलोभयन्तम्, अभयाभ्यथेनागतानेकमपत्तितति-
धरभरितकुक्षिभागं, सगरसुनशताखातम्, उत्खातपारिजात-
कम्, अभिजातमणिरखाकरं, करिमकरकुलमङ्गलं, शकुलकुल-
कवलनाभिनाषसञ्चरन्नकचक्रम्, अस्तिमिततिमिङ्गिलकुलं, कूल-
कन्दनी वलयाचन्नविलुलितवेना-वरलितलवलो-नवङ्गमानुलुङ्ग-
गुल्मम्, उर्मिमारुत-प्रसारिततरलतोत्ताल-तालहिन्ताल-
तालोतरलित-जलमानुषमिथुनमृदित-सलिलपुलिन-बालशैबालं,
प्रबालाङ्गुरकोटिपाटिनमुज्ज्वलितगङ्गावशिखानिवित-तटनेत्रं,
खगेखरगात्रप्रवरथपटलकलिनसलिलम्, अशःप्यनिमृक्तपट्टर-
मथनसंस्कारमिवावर्तभ्रान्तिभिः, सापम्भारमिव फेते, ससुरा-
मोदमिव विलासकुलगन्धैः, सरोषमिव गर्जितैः, सखेदमिव
निखसितैः, सम्भ्रुकुटीभङ्गुरमिव तरङ्गैः, सालानस्तम्भमिव राम-

निर्भीकः ("समो बभ्रुवनिर्भीको" इत्यमरः) । सन्ततिः समुद्रः । लक्ष्मी लोलाये
क्रीडार्थं, यदातर्पणम् "वालिपन" इति भाषायां, तद्वाराभिरिवः विच्छित्ति-
यमत्कारः । रामणोद्यकं रामणोद्यता । अपरमिव्यादि । सगरो राजा, खातं
[खनु चवदारणे क्त, "जनमन—" इत्यात्वम्] । पारिजातो देवउद्यः । अभिजातानां
गुह्यानां, मणीनां रत्नानां आकरः । करो जलधरो गङ्गा, मकरय, तयोः
कुक्षेण, करिडयमकरकुक्षेण वा, सङ्गुलम् । शकुलो मत्स्योदः, जलः कुम्भीरः ।
अस्तिमितं चञ्चलं, तिमिं मस्य, तिष्ठतीति तिमिङ्गल्य महासस्य, ["मूत्रविमुखादि-
न्याम्" खः, "वचि विभाषा" इति खलं, "गिल्लेऽगिल्ल्य" इति मुम्] तस्य कुलं यत्र
तम् । कूलमिव्यादि ।—ववञ्चो लनाभेद इति केचित्, फनमिथपरे, "हरफारे-
वकी" इति प्रसिद्धं, मातुलुङ्गको ववञ्चः, ("ववञ्चो मातुलुङ्गकः" इत्यमरः) । प्रबालो
विदुमः, पाटितं विदारितं, शङ्कनखाः सुदण्डाः, ("सुदण्डाः शङ्कनखाः"
इत्यमरः) । खगेदरो गङ्गाः । अपम्भारी रोगः । सुरा मद्यम् । ("वालिपनं

सितुना, कुम्भीनसौकुक्षिमिव लवणोत्पत्तिस्थानं, व्याकरणमिव
विततस्त्रीनदीकृत्यबहुलं, राजकुलमिव दृश्यमानमहापात्रं,
हस्तिबन्धमिव वारिगतानेकनागमुच्यमानफूलारं, विद्यामित्र-
पुत्रवर्गमिवाभ्राजचामरमत्स्योपशोभितं, सत्पुरुषमिव गोत्रा-
श्रयं, साधुमिवाच्युतस्थितिरमणीयं, सुनृपमिव सज्जनक्रमकरं,
कृतमन्युमिव करतोयाद्भुतमुखं, विरहिणमिव चन्दनोदक-
सिक्तं, विलासिनमिव नर्मदानुगतम्, उद्धृतकासकूटमपि
प्रकटितविषराशिम्, अतिवृद्धमपि सुन्दरीपरिवृतकण्ठं,
सुरोत्पत्तिस्थानमप्यसुराधिष्ठितं जलनिधिमपश्यत् ।

बन्धनम्" इत्यमरः) । कुम्भीनसौ राजसौ, लवणसम्पत्तः । व्याकरणमिव विततानि
स्त्री स्त्राधिकारवाच्यानि, नदीसंज्ञा तत्कार्यानि, कृत्यसंज्ञावाच्यानि, बहुलं मघवा
बहुलमित्यादि ; पक्षे—विततानां स्त्रीनदीनां पक्षीभूतानां नदीनां, जल्येसारहावर-
पानरूपैः, बहुलम् । राजकुलमिव महापात्रं महामात्यः ; पक्षे—पात्रं तोर-
दधानरम् । [बन्ध बन्धने, बन्धिवरके घञ्] हस्तिनो बन्धनेऽव हस्ति-
बन्धः गजबन्धनप्रानमिव, वारिगतैर्बन्धनरज्जुततैः, तद्वद्देः, बन्धेनानागैर्गजेः, मुच्यमान-
फूलारं, (पानीये वारि विख्यातं वारि बन्धनरज्जुषु" इति चरणिः) ["हस्तिवपियजि-
राजिजगिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य षञ्" इतीञ्] पक्षे—वारि जलं, नागाः सर्पाः,
(अमरस्तु—“वारी तु गजबन्धनी" इति दोषांस्तं बन्धनप्रानवाच्यमाह, तन्मये तु
नेतदुपपद्यते, लोकात्कारेणैवमेव । विद्यामित्रपुत्रवर्गमिव बन्धोजेः बन्धनेः, बानरे-
बांलचमनेः, मत्स्यैः उपशोभितम् ; पक्षे—बन्धोजचामरं शेषालं, (“शेषालं शेषावा-
न्धोज चामरं लक्ष्मीविद्या" इत्यन्त्यलिनी) । सत्पुरुषमिव गोत्रं वंशः ; पक्षे—पर्वतः ।
साधुमिवाच्युता अवष्टा, स्थितिर्नैयादा, तथा रमणीयम् ; पक्षे—पश्यन्व विद्याः,
स्थित्या रमणीयम् । सुनृपमिव सज्जनानां क्रमकरं व्यवहारचरम् ; पक्षे—सज्जा
नक्रामकरा यत्र तम् । कृतमन्युमिव कृतशोभमिव, करतोयेन पावित्र्यजलेन,
आश्रितं चाशितं, मुखम् ; पक्षे—करतोया नदी, (“करतोया सदानीरा"
इत्यमरः) । विरहिणमिव चन्दनसोदकेन सिक्तम् ; पक्षे—चन्दना नदीविशेषः,
चन्दनसम्पत्तिं जलं वा । विलासिनमिव नर्मप्रोवा, तां ददामि ताभिरनुगतम् ;
पक्षे—नर्मदा नदी, (“नर्मदा लोमोदरा" इत्यमरः) । उद्धृतः कासकूटी

अचिन्तयच्च—“अहो ! मे कृतापकारेणापि विधिनोपकृति-
रेव कृता यदयं लोचनगोचरतां नीतः समुद्रः ; तदत्र देह-
मुत्सृज्य प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । यद्यप्यनातुरस्य
देहत्यागो न विहितः, तथाऽपि कार्यः, न खलु सर्वः
कार्यमकार्यं वा करोति इति । अस्मिन् संसारे केन किं वा
न कृतम् ? तथा हि, गुरुदारग्रहणं द्विजराजाऽकरोत् ।
पुरुषा ब्राह्मणधनदृष्ट्या विननाथ । नहुषः परकलत्रदोहदौ
महाभुजङ्ग आसीत् । यथातिविहितब्राह्मणोपाण्यग्रहणः

हानाहनी यस्मात् तमपि, प्रकटितो विषयः स्वेक्य, राशिर्धेन तमिति विरोधः ; विधे-
जलमिति परिहारः । अतिवृद्धमतिष्ठविरमपि, सुन्दरोभिः स्त्रीभिः, परिहृतकण्ठमिति
विरोधः ; अतिवृद्धं महीयानं, सुन्दरा वलभेदः, कण्ठः समीपदेशः इति परिहारः,
("कण्ठो गन्धे गन्धध्वाने समीपेऽपि पक्षीर्लतः" इति विश्वः) । सुराश्रयादयो मयं वा,
तदुत्पत्तिस्थानमपि ताभ्यामनविहितमिति विरोधः ; यदा—सुराश्रयः ब्रह्मणः, जन्मनि-
यंश्चात् सुरोत्पत्तिर्बिण्णुः, तस्य स्थानमपि, अपुरैरधिष्ठितमिति परिहारः ।

अचिन्तयदित्यादि ।—यत् यतः, यस्मिन्निधे रात्रिवेशारण्यविद्युक्ता कान्ता विद्या,
सोऽयं लोचनगोचरतां नीतः । तदत्र देहमुत्सृज्य शरीरव्यागं कृत्वा, तत्कृतकमांशवशा-
त्स्नानार्थादिति भावः, प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि तेनाथ कान्ताविरहाग्रवागो
निर्वापितः, अहं तु शरीरमुक्तेरित्यर्थः । "एति लोचनमानन्दो नरं वर्द्धयतादपि"
इति प्राचीननाट्यशास्त्रान्तर्विधेयः आह, यद्यगोत्यादि ।—यान्तरत्वं तु मरणं
"दृष्टिक्रमोर्महारीरो पीडितस्तु महात्मापि । प्रविशेज्ज्वलनं दीपं कृशोदनमना-
दिहम् ॥" इत्यादि सूयुक्तमेव । "अथ यथाविना भावा भवन्ति महतामपि ।
नयत्वं नीलकण्ठस्य महाऽहिमयनं हरेः ॥" "अपथे पटमर्पयन्ति हि सुतवकोऽपि
रकोनिनीविताः" इत्यादिना भवितव्यताप्राप्त्यर्थं मन्वान आह, तथाऽपीति ।—
उभयमपि कर्तव्येति भावः । अस्मिन्निति ।—किमकार्यं न कृतमित्यर्थः । द्विज-
राजचन्द्रः, गुरुदारग्रहणं वृद्धमतिमाय्यायास्काराया यदयं, तथा सद्यः पुरतः, तत्र
बुधः चन्द्र इत्यादिपदेष्वपि अत्रा ; पक्षे—द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः, स्तुतिश्रुत्याद्यभ्ययन-
सम्पन्नः, गुरुदारग्रहणं गुरुवृद्धमात्मनः । पुरुषा राजा, यद्यश्वे ब्रह्मधनमृष्टवान्,
तत एव नष्ट इत्यपि भारते । नहुषो राजा, परकलत्रदोहदोन्दाण्यां साभिलाषी,
महाभुजङ्गः सर्पः, आसीत्, ("कामुको दोहदो मतः" इति रत्नकोषः) उभयव-

पपात । सुद्युम्नः स्त्रीमय इवाभवत् । सोमकस्य प्रख्याता
जन्तुवधनिर्घृणता । पुरुकुत्सः कुक्षित आसीत् । कुवलयश्वो-
ऽश्वतरकन्यामपि जहार । नृगः ककत्तासतामगमत् । नलं
कलिरभिभूतवान् । संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवतामगात् ।

दीवद्विते मघोनि नहुष इन्द्रपदे स्थितस्तत इन्द्राण्यां सामिन्नाधोऽभूत् ; “यद्यपूर्व-
माहनाकटो मां समयेऽवशास्त्वसि तदा स्वीकियते मया” इत्यभिहितो मघोर्नृ-
यानि नियुज्य “सर्वं सर्वं” इति त्वरमाधोऽगम्येन “सर्वो भव” इति
असः इति हरिर्वशे ; ब्रह्महत्या कानाम्भतया मघर्विषोद्वनं चोत्तमनेन ।
यथातिः राजा, कृतत्राद्वयोपाचिरद्वयः कृतदेवयानीपाचिरद्वयः, पपात, तारु-
व्यादिव्यं ; यथातिभृगुसुताया देवयान्याः परिवारिकायां शर्मिष्ठायामप्यासक्तौ
देवयान्या भार्गवाय निवेदितस्तेन असः “भवया भव” इति ; अतिव्यामुकत्वेन वयो-
ऽन्तरमाप्तिर्ध्वनिता । सोमकस्यैतदभिधानस्य, कलीसहायः पुत्रस्य, वधेन निर्घृणता ;
पक्षे—जलवः अरोरिचः ; सोमकस्य अतस्त्वोपेक्षया जन्तुसंघः पुत्र उत्पन्नः, स
अदाचित् विपौलिश्रया दष्टोऽवदत्, ततः सर्वास्तन्मातरोऽवदन्, ततोऽन्तःपुरे महा-
नाकम् आसीत्, तत् श्रुत्वा राजा पुरोहितः पटः “सन्तु मे बहवः पुत्राः कथम् ?”
इति तेन जन्तुहन्ती हुन्य, तद्भूमात्राणां सर्वाः सगर्भाः संवृतास्ततः अतं पुत्रास्तस्या-
भवमिति भारते, (“जन्तुजन्तुअरोरिचः” इत्यमरः) एतेन मयो महापातकिनी
वर्णिताः । कुवलयश्वो राजा अश्वतरकन्यामवश्याप्यानामकन्यामपि, जहार,
कुवलयश्वो भाव्यायां मदालसायां प्रसीतायामन्तविक्रवः तन्निवाभ्यामश्वतरपुत्राभ्यां
सदृशान्तः विवे आख्यातः, पुत्रनिवृत्त्यान्त्यानिर्मितां मदालसां तस्यावपेदन् सः ।
न भवसाम् कृतः कोऽपि विघ्नः केनपि भूतले । आ-ब्रह्मसृष्टेरित्येतद्विद्वत् अर-
भोहितः । मनुजो नागकन्यामप्याजहार मदालसाम् । कानाम्भतां ध्वनयितु-
मिदमाह स्वपात्मनः । अत्रानादपि सघातं पातकं कथति भूषन् । इति प्रदंश-
प्राद नृगस्य ककत्तासताम् । नृगो राजा, ककत्तासतां सरटवम्, अवसत्,
(“सरटः ककत्तासः स्यात्” इत्यमरः) “नृगे च पुच्छरे तीर्थे गा विजवाः कृताः पुरा ।
तत्रात्रानाहिनस्यैवा कविना निखिताऽभवत् । अपराधादतस्तेन असः सरटताम-
गात् ।” नलं राजानं, कलिपुत्र्यपुत्रः, अभिभूतवान् ; कालेन कलिना सोऽपि
पुण्यश्रीकोऽतिपीडितः । इति संस्फोरवद्भूते नकाख्यानं पुरातनम् । संवरणो
मित्रदुहितरं प्रति सूर्यसुतां प्रति ; पक्षे—निमज्ज सुहृदः, दुहितरं, अहम् ।

दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप । कात्तेवोर्ध्वा गोब्राह्मणः
पीडया पञ्चत्वमयासौत् । युधिष्ठिरः समरगिरिनि मन्थमुसमर्ज ।
शान्तनुरतिश्रमनाद्विपिने विनलापः ; इत्थं नास्त्यकनङ्कः
कोऽपि, तदहमपि देहं त्यजामि” ।

इति विविक्त्य कुररखरनखरशिखरखण्डितपृथुरीमविनम्र,
अविरलयकुलकुलमल्लजलनकुलाञ्चारं, क्रीष्टकुलात्मृष्टविकट-
ककटकपेरपरम्परापरिगतोपान्तम्, अतितरलतरजखरयलुनित-
चटलशफरकुलकवलनकृतमतिनिभृतवकशकुनिनिबद्धधवलित-
परिसरम्, अतिचपलजलकपिकुलविहरणलुनितमन्तिलकण-
निकरजनित-पवनरयपरिमिलितशिशिरतरम्, अनुदिवस-
निपतदतितरुणवनमहिषगवल्लशिखरन्तिखितविषमतटम्, अन-

दशरथ इति ।—मृगयाया इत्यस्य तत्राश्रितः प्रिया, “यथा पुत्र वयोगादावयोमृतिरेव
पुत्रग्रीवाभ्युत्तिष्ठेऽपु” इति श्लाघाश्रित्यभेदेन मृतिः ; मृगयामभित्यसनेन तपस्वि-
वधाऽपि ध्वनिः । कात्तेवोर्ध्वमवाहः, गोर्जमदप्रिया, ब्राह्मणस्य जमदग्ने,
पीडया मृतः, चननेवावराधेन रामेन निहताऽर्जुनः । युधिष्ठिर इति । शान्तनुरिति ।
श्रीकृष्णान्मृतिर्हृषीकेशर्जो बने च परिदेवनम् । कन्दर्पकेतुः स्मृतावुपलब्धकमुक्तवान् ।
तदहमपि देहं त्यजामि ।

इति विविक्त्य पुलिनमासनादेत्यन्वयः । कुररा उत्क्रोशाः, तेषां खरनखर-
शिखरेः खण्डितपृथुरीमविनम्रमवाप्तिम् । (“उत्क्रोशकुररो सगी” । “पृथुरीमा
भयो मय्य,” इत्यमरः) । अविरलानां शकुलकुलस्य मन्थविशेषकुलस्य, शक्कानि
यत्र तादृशाः, जलनकुलानामुचारा यत्र तत् (“शक्के शकुलवल्कले” इति
“उचारावल्करो शमल शकृत्” इति आभरः) । क्रीष्टकुलात्मृष्टाः शृगालकुलवल्काः,
विकटा कर्कटाणां कपेरपरम्पराः कपालपरम्पराः, ताभिः परिगतीपान्त व्याप्त-
मानम् । (“व्यात् कपेरः कपालोऽस्त्री” इत्यमरः) । अतितरलजलस्य रये वगे,
सुचितं चतुलं यत् शफरकुलं तत्कवलने कृतमतिरत एव विभृतो मन्दः, चेटापृथः,
वकशकुनिनिबद्धकेन धवलितपरिसरम् । अतिचपल इति ।—(“प्रियुमारो जलकपि-
चन्द्रको चामिपुच्छवः” इति आभरः) । अनुदिवसं निपतन्तोऽतितरुणा वत-
तद्विषमतेषां गवल्लशिखरेः गृह्णन्ते, विखितानि विदारिताः, तेषां मृगदन्तम् ।

वरत-चरदसितमुखचरण-विहग-निवह-मधुर-निनद-नुखरितम्,
अहिमकरचरण-रुचिर-जलमनुज-शयन-मृदित-जलधरणितलम्,
अतिबहल-मदजलशवल-करटतट-करिवरशत-निपतितमधुकर-
विरुतिरतिकरम्, अतिजवन-पवनविधुतजलधिजल-पटल-
विनटननिपतितमणिगणपरिगतपरिसरं, जलनिधिभुजगनिर्मल-
निर्मोकपट्टमिव, दर्पणमिव वसुन्धरायाः, स्फटिककुट्टिममिव
वरुणस्य, विपुलं पुलिनजलमाससाद । ततः कृतस्नानादि-
जलमवतरितुमारेभे शरीरत्यागाय ।

अथ सानुग्रहेषु ग्राहेषु, निर्मलरेषु मत्स्येषु, अक्षुद्रेषु क्षुद्रेषु,
वसलेषु कच्छेषु, अकूरेषु नक्षत्रेषु, अभयक्षुरेषु मकरेषु,
अमारेषु शिशुमारेष्वाकाशसरस्वती समुदचरत्—“आर्य्य कन्दर्प-
केतो ! पुनरपि तत्र प्रियया सह सङ्गमो भविष्यत्यचिरेण, तत्
विरम मरणव्यवसायात्” इति । तदुपश्रुत्य मरणादिरराम ।
पुनः प्रियया समागमेच्छया शरीरस्थितिहेतुमाहारं चिकीर्षु-

(“गच्छन्तं साविधं यद्वत्” इत्यमरः) अत्र गच्छन्तं यद्वत् तद्वत्कीकृतम् ।
अववरतं चरतोऽसितमुखचरणा चार्तराष्ट्राः, तेषां निवहस्तस्य मधुरनिनादेर्मुखरि-
तम् । (“राजहंसास्तु ते अश्वचरणैर्बोद्धितेः सिताः । मखिनेर्मंदित्राख्यासे चार्त-
राष्ट्राः सितेतरैः ॥” इत्यमरः) । अहिमकरः सूर्यः, तस्य चरणैरिव रुचिरैरिव,
रुचिरं मासुरं, जलमनुजानां जलमनुष्याणां, शयनेन मृदितं जलगतं जलान्तर्गतं,
धरणितलं यव ; यदा—अदिः सर्पः, मकरो जलजन्तुभेदः, तयोश्चरणेन समयेन,
रुचिरं पोताधानादिरुदितं, जलमनुजशयनेन मृदितं जलधरणितलं यव ।
अतिबहलमदजलशवलः करटो गण्डो येषां तादृशकरिवरशतेषु निपतितमधुकराणां
विरुतिभिः बद्धैः रतिकरम् । (“आकेमगण्डो करटो” इत्यमरः) अट इत्यपि
पाठोऽयं स्वभित्तः । अतिजवनोऽतिवेगवान्, पवनसेत विधुतजलधिजलपटलादिपतितो
मणिगणो यव तादृशः, परिसरो बध्य तम् । (“जवनस्तु जवाधिकं” इत्यमरः) ।
जलनिधौत्यादि । तत इत्यादि ।

आकाशसरस्वती आकाशवाक्, समुदचरदुत्थिता, [अकर्मवत्तात् “उदयरः”
इत्यात्मनेपदं न] । सरस्वदपमाद्, चार्तेत्यादि ।

महासागरकच्छोपान्तभुवं जगाम । अथ तत इतः परिभ्रमन्
फलमूलादिना वने वर्तमानः कियन्तं कालं निनाय कन्दर्प-
केतुः ।

एकदा कतिपयमामापगमे काकलीगायन इव मन्दः
निम्नगानटः, मन्थ्यासमय इव नर्तितनोलकगठः, कुमारमयूर
इव समूदृशरजन्मा, महातपस्वीव प्रशमितरजःप्रसरः, तापस
इव धृतजलदकरकः, प्रलयकाल इव दृशितानेकतरणिविभ्रमः,
निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनोत्सुकितसारङ्गः, रेवतीकरपञ्चव
इव हलिधृतिकरः आजगाम वर्षासमयः । निर्भिन्नमेघ-
नीलोत्पलकाननं क्रीडामरसोव, नभसि स्मरस्य रत्ननौकेव,
जलदलक्ष्मीमातङ्गकन्यानर्त्तनरज्जरिव, नभःसौधतोरणमालिकेव.

एकदा वर्षासमय आजगामेति मन्वन्तः । काकलीगायन कलनन्तागायनमदना-
मग्नं निम्नं गीतं, गभीर वा, गानं ददाति तादृशः ; पक्षे—मन्दः ; परिपू-
षावाः, निम्नगानटः, नदाद्य यव । ("काकली तु कली मृत्ने" । "निम्न गभीरं
गभीरम्" इति दशोदयमरः) । नीलकण्ठः गिवः ; पक्षे—मयूरः । कुमारमयूर
इव समूदृशः शरजन्मा महातपसो येन ; पक्षे—समूदाणां पृच्छोभतानां, शराणां
कान्त यव । ("समूदः पुञ्जिते भुये सद्योजाते धनेऽपि च" इति विश्व । रजो
धृतिः ; पक्षे—द्वितीयो गुणः । तापस इव तपस्वीव, धृमो जलदो जलदः,
करकः कमण्डलुर्देन ; पक्षे—धृता जलदाः करका वर्षासमय येन । ("करका
मेघपाषाणे करका च कमण्डली । दाडिमोऽपि च करक करी च करकः मृगः ॥"
इति विश्वः) वर्षाव करकावर्षनं कविसम्प्रदायः । प्रलयकाल इव दृशिताऽनेक-
तरणीनां मूल्याणां, विभ्रमो येन ; पक्षे—तरणिर्नौ । ("स्त्रियां नौलरणिस्तुरिः"
इत्यमरः) विभ्रमो भ्रमणम् । निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनमन्यन्त, घना वात्सुकिताः
सारङ्गा हरिणा यव ; पक्षे—घनेन महेन, उत्सुकिताः सारङ्गायातका यव ।
("वातके हरिके पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु" इत्यमरः) । रेवतीकरपञ्चव इव
हस्तिनो वल्लभासक, धृतिकरो धैर्यांघ्रायकः ; पक्षे—हस्तिनां कथंकाणां, धृतिकरः
प्रीतिकरः । इन्द्रधनुर्लता वराजेति मन्वन्तः । निर्भिन्ने विवसिते, मेघे एव नीलोत्पल-
कानने क्रीडासरसोव । नभसि कुसुमशरस्य रत्ननौकेव रत्नजटितनौकेव । जलदलक्ष्मीव

प्रवसता निदाघेन दिवः पयोधरे दत्ता स्मरणाय नखक्षता-
वलीव, गगनलक्ष्मीरत्नरशनामालेव, नभोमन्दारतरुसुन्दर-
कलिकामालेव, रतिनखमार्जनरत्नशलाकेव, रत्नशुक्तिरिव
कुसुमकेतोरिन्द्रधनुर्लता रराज । अतिवेगनिपीतजन्तुध्वजल-
शङ्खमानामिव बलाकाच्छलादुदमन्नदृश्यत जलदः । पीतहरितः
क्षणासु केदारिकाकोष्ठिकासु समुत्पन्नोद्भिर्जतुशबलेरिव दर्दरे-
नयद्युतौरेव चिक्रीड वर्षाकालः । रविदोषकज्जलनिचयनिभे
निकषोपले इव, मेघसमयसुवर्णकारनिकषितसुवर्णलेखेव तडिद-
शोभत । विरहिणां हृदयं विदारयितुं करपत्रमिव कुसुमा-

मातङ्गस्य चण्डालभेदस्य, कस्या सेव नत्तंको तस्या रज्जुः समावर्षं च रज्जुः, चण्डालकस्या
रज्जुमवन्मया मृत्यति । ("चण्डालप्रवसातङ्ग दिवाकीर्तिजनकमाः" इत्यमरः) । नम
इति । प्रवसता निदाघेनोद्योगमेन, स्मरणाय दिवो द्याः, पयोधरे अने मेघे च,
दत्ताणि नखक्षतामिव । "चिरोत्पन्नप्रवासेन प्रीतिर्मच्छन्तु परामवन् । रागायतम-
मंछारि यदि न ज्ञातुं शक्यतम् ।" इति कामतन्त्रम् । ("निदाघ उद्योगमेनः" ।
"योदिवो हे स्त्रियामधन्" इति हयोरप्यमरः) । गगनलक्ष्मी रत्नरशनेव काकोष ।
("स्त्रोक्त्या मेखला काको समको रशना तथा" इत्यमरः) । नभोमन्दारस्य देवतद-
विशेषस्य, सुन्दरकलिकामालेव । रतिरिव्यादि । अतिवेग इति शङ्खपाने हेतुः ;
बलाकाच्छलादिसकण्ठिकामिवात्, ऊदमन्नसदृशेऽदृश्यत । ("बलाका विस-
कण्ठिका" इत्यमरः) बलाकातिविशेषः । केतवापद्रुतिरकटारः, — "केतवापद्रुतिर्मन्त्रो
व्याजाद्येर्निर्गते पदेः" इति लक्षणात् । कस्यालवितासु, सदृशं लिख्यं, नाति-
दृक्कदावादिशेषसार्थकम् ; कश्चित् कटास्त्रिति पाठः, तत्र कलसंस्कृतास्त्रियं,
केदारिका एव कोष्ठिकाज्ञात, ["केदारकोष्ठाभ्यामस्त्रले" अग्नि रूपम्] "किवारो"
इति भाषायां, बलादिनिमित्तं कोठासाधने अत्रविशेषः, "कोठा" इति च,
पीतहरितेसरणैः, जतुशबलेसाधारणैः, मयी युक्तगीतिः, तस्यैवकोर्त्तुंयतुः,
चतुरङ्गसाधनेषु लक्षणा नयद्युतसाधनमृतेहंस्यगादिभिरिव समुत्पत्तिः, दर्दरेभेके,
वर्षाकालचिक्रीड । [नातुवेरिति पाठे "विकारे जपुजतुनीः १०" इत्यम्
पुगानमस्य] । रविरिति । — निकषोपलमावपः, ("पालपो निकषोपलम्")
"कषोटी" इति भाषावाम् । विरहिणामिति । — करपत्रं कवचं, ("कवचोऽसौ

बुधस्य ककचच्छदमशोभत । जनददारुणि लीलतडिल्लताकर-
पत्रदारिते पवनवेगनिर्धूतासूर्णचया इव जनरणवो बभुः ।
विच्छिन्नदिग्बधूहारमुक्ता इव, खरपवनवेगभ्रामितधनमेषवगृह-
घटनसञ्चूर्णिततारानिकरा इव, त्रिभुवनविजिगीषोमकरध्वजस्य
प्रस्थाननाजाञ्जलय इव करका व्यराजन्त ।

अनन्तरमखञ्जखञ्जरीटे, अकुञ्चितक्रोचमशारं, निर्भर-
भारहाजहिजवाचाटविटपे, पट्टपभपभाति, भ्रान्तशुककुलकनम-
केदारं, प्रवेशिकाविंशकराजहंसे, कंसारातिदेहद्युतियुतले,
हंसतूनतुलितजरज्जलमुचि, सान्द्रीकृतन्द्रमहकामुकमुदि, मधुर-
मधुहणवोरुधि, सुरससारसरसितसारकासारे, शोभनकसेरु-

खरपवनम्" इत्यमरः) "भारा" इति भाषायां, ककचपत्रं कैनकपुष्पम् । ("टाणादत्रं
सुचिपुष्पं जम्बालं ककचच्छदम्" इति डारारुलो) । लीलताडिल्लताकरपत्रदारिते
जनददारुणि संघकाष्ठे, पवनवेगनिर्धूताः काम्यताः, सूर्यचया इव जनरणवः
शोकराः, बभु युयुभरे । विच्छिन्नात ।—घमो मेघ एव, घाहः "जिता" इति
भाषायां, पुष्यप्रख्यातरपेक्षी जलादरयश्चमसायः । करका वर्वोपला ।

अनन्तरं अरक्षमशारम् अन्तर्पेक्षु, शिलासर्वो पुंस्त्वया पाञ्चालका, मम
प्रियानुकारिणीयमिति तां करेण पश्येयं सन्त्यः । अरक्षं वक्ष्येयम् ।
अखञ्जः सङ्गतयः । [खञ्जं गतवैकल्ये] । अकुञ्चितं । अकुञ्चितं । निर्भरं भार-
हाजहिजेवांचाटविटपे, भारहाजवाचाटलं विटपेश्वारोप्यत, तत्र खचयानामाश-
हारोऽत्र "साक्षादनामसम्पत्त्यां सम्पत्तिषु परिवहः । यत्र सा खचया
गाम" इति कण्ठाभरणे । पट्टपभं सुन्दरं, प्रभातं यत्र । भ्रान्तं धमयन्निद्रिष्टं,
पुष्पकुलं तादृशं खलनामां शालीना, केदारं चैव यत्र । प्रवेशिका आवेशका
आगमकाः, राजहंसा यत्र, ("सुरावाग्रज आगन्तुः" इत्यमरः) । कंसाराति-
देहद्युतं कण्ठगोरक्षकान्को, युतले । हंसवत् तूलं हंसतूलं, तत्तुलितं जर-
ज्जलमुचि पुराचमेघे, अक्षसंयोगकृतं जवत् जलावयोगकृतं जरत्त वायम् ।
सान्द्रीकता घनोक्ता, इन्द्रमहकामुकानां युगा, युतं प्रीतिर्येन तत्र । ("मगटमय
युगकी यामयकरभेदकी । आस्यमचय कपिषः स्यादिन्द्रमहकामुकः ।" इत्युत्-

कन्दलुम्बपोविपोवोत्खाततटनडागे, चकितचातके, सञ्चरन्मत्स्य-
पुत्रिकापात्रपटलमधुरध्वनिविहितमुदि, कदर्थितकदम्बे, कम्बु-
द्विषि, प्रसृतविसप्रसूने, विरलवारिदे, तारतरतारके, चासु-
चन्द्रमसि, स्वादुतरसरःसलिले, स्फुरितशप्परचक्रकवलन-
निभृतब्रकानीके, मूकमण्डूकमण्डले, सङ्गोचितकञ्चुकिनि, काञ्चन-
च्छेदगौरशालिशालिनि, क्रोशदृत्क्रोशे, सुरभिगन्धिसौगन्धिक-
गन्धहारिहरिणाश्वे, कुमुदामोदिनि, कौमुदोक्ततमुदि, निर्वहं-
वर्हिणि, निःकूजत्कोयष्टिके, धृतधार्तराष्ट्रे, छटकलमगोपिका-
गीतसुखितमृगयूथे, कथीकृतयुथिके, स्नायमानमालतौमुकुले,
बन्धूकबान्धवे, सञ्ज्ञातसुज्ञातके, विस्तृतसौत्रामधनुषि, स्मेर-
काश्मोररजःपुञ्जपिञ्जरितदशदिशि, विकस्वरकमले शरत्समया-

पलिनौ) । मधुरा मधुदन्तवोदत् यव । ("खड्गपथो मधुदन्तमिन्द्रमधुतदन्तः" इत्यमरः) । सुरसं सारमागं रमितं सारभास्वं यव तादृक्, कासारः सरो यव तव । ("कासारः सरसो सरः" इत्यमरः) । शोभनकसेदकन्दलुम्बानां पोविषां वराडाणां, पोत्रेर्घोणाभिः, छाखाततटालङ्गाणां यव नखिन् । ("कोलः पोवो क्षिरिः कटिः" इत्यमरः) । चकितक्षुताः संश्रयिता वा, चातका यव । [चक्रे दृष्टो मतीचाते च] । सञ्चरदिति ।—मत्स्यपुत्रिका जम्बुविशेषः । कदम्बो नीपवृक्षः, कदम्ब इति पाठः कचित्, कलहंसः । ("कदम्बः कलहंसः कात्" इत्यमरः) "वतक" इति ख्यातम् । प्रसृतानि विसप्रसूतानि जन्तवानि यव । ("विसप्रसूतराजोव-पुष्कराभ्रादङ्गाणि च" इत्यमरः) ब्रकानीके बकसमूहे । मूको निर्वाण् । कञ्चुको सर्पः । सौगन्धिकं कटारम् । ("सौगन्धिकं तु कटारम्" इत्यमरः) । हरिणान्तो बाघः । ("प्रवदन्ता गन्धवदः" इत्यमरः) । कुमुदीकादि । निर्वहः गणितविच्छेदः, वर्हिणो यव तव । कलमगोपिका आलिसंरक्षिका । युषिका चासीदिति ज्ञानमात्रशेषोक्तता । बन्धूको बन्धुजीवकः, ("रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः" इत्यमरः) "दृषद्वरिया" इति ख्यातम् । विस्तृते सौत्रामधनुषीति पाठस्तदुक्तः । काश्मोरं कुटुम्बम् । विकस्वरं विकसितम् । ("विकसासौ तु विकस्वरः" इत्यमरः) ।

रश्मे कन्दर्पकेतुः परिभ्रमन् शिलाभयौ पुत्रिकां दृष्ट्वा कौतुकेन
मोहेन शोकाविगेन मम प्रियाऽनुकारिणोऽन करेण पश्य मे ।

अथ सा स्मृतमावा शिलास्वभावमुन्मृज्य पुनर्वामवदत्ता-
स्वरूपमापेदे । तामालोक्य कन्दर्पकेतुरस्मृत्वा गेहमग्न इव सा चर-
मालिङ्ग्य पप्रच्छ — “प्रिये वामवदत्त ! कथय किमनङ्गं
वृत्तान्तम् ?” । उदिता सती सा दाधेनूनां च निःस्वस्य
कथयितुमारभे ।

“आर्यपुत्र ! अपुण्याया मम मन्दभाग्यायाः कृते महा-
भाग ! उज्जैनराज्य एकाकी प्राकृतजन इव बाह्यनमस्योर-
गोचरं दुःखमनुबभूव । अयोपवासादिना कृमतरा मूल-
फलादिनाऽऽर्यपुत्र आहारं करोताति विचिन्त्य फनान्वषणायोप-
वनतरुनवनोक्तयन्ती कतिप्रयत्नान्वगोचरमगच्छं, क्षणत च
तरुगुल्मान्तरितक्रियमाणकायमानिकनिकेतनं, विरच्यमानिष्वर-
गृहम्, अवतार्यमाणकण्ठारकम्, आरभ्यमाणपटकुटीकं,
व्यवस्थाप्यमानवेष्ट्यानिवेशं, श्रूयमाणतुरगज्जेषाशतं, वाद्य-

अद्येत्यादि ।

एकाकी अपह्वायः । [“एकाकिनिशमहाये”] (“एकाकी विक एकाका”
इत्यमरः) । प्राकृतजन इव नोचजन इव । (“प्राकृतश्च प्रथमजन” इत्यमरः) ।
बाह्यनमस्योरिति [“अचतुर—” इत्युपसर्गान्तो निपातः । अद्येत्यादि — यमच्छं
याता । अयेन सेनापतिवेशं सेनाशिविरं, दृष्टेति चिलयन्ती मां प्रति सेनापतिर्भावित
इति सम्बन्धः । तरुगुल्मान्तरितं क्रियमाणं रच्यमानं, कायमानिकैः “कामार” इति
प्रसिद्धेर्जीनजातिपुरुषैः, निकेतनं पटमण्डपं यव तम् । (“निवेशः शिविरीडाह-
विन्यासेषु प्रचक्षितः” इति विश्वप्रकाशः) । विरच्यमानं शिञ्जिषेण रच्यमानम्,
द्वन्द्वस्य सेनापतेः, गृहं यव तम् । अवतार्यमाणमश्वटिर्भूनावतार्यमाणं, कण्ठारकं
“कण्ठाक्षी” इति दाक्षिणात्यभाषायां प्रसिद्धं वस्त्रपाशादिस्थापनायै वस्त्रादिनिर्मितं
पाशम् । व्यवस्थाप्यमानः यथास्थाने स्थाप्यमानः, वेष्ट्यानां निवेशो यव । श्रूयमाणं
ज्जेषाशतं यव तम् । (“देवा देवा च निःस्वनः” इत्यथप्रकरणेऽमरः) । अत्रत्य-

मानविश्रमटकाशतपुष्करम्, अन्विथमाणस्त्रादुसलिलाशयम्,
उद्दिश्यमानविपणिकेतुवंशं सेनासन्निवेशमपश्यम् । किमर्थं
ममान्वेषणाय तातस्य व्यूहः समायातः ? आहोस्त्रिदार्थ्य-
पुत्रस्य ? इति विचारयन्तो मां प्रति चारकयितवार्त्तः सेना-
पतिर्धावितः । ततः किरातसेनापतिस्तादृश एव सेनान्वितो-
मृगयागतः सोऽपि धावितः । अनन्तरं चिन्तितं मया, यद्यह-
मार्थ्यपुत्राय कथयामि तदा म एकाक्येभिरेव हन्तव्यः, अथ
न कथयामि तदैभिरहं घातनीयेति चिन्ताक्षणे एव द्वयोः
सेनयोर्द्वयमभवदेकामिषन्मुख्ययोर्गृध्रयोरिव ।

ततः प्रवृत्तप्रतिशरासनशरासारदुर्दिनद्वतदिनकरकिरणे,

समाधिः पूर्वमुदिता । वाद्यमानं विश्रमपुष्कं टक्काशतं पुष्करं वाद्यविशेषो यत्र
यम्, [तद्विविशिष्टो विश्रमशब्दस्त्वपुह एवेति अष्टं भाष्यप्रदीपे] ("स्वादवमः-
पटहो टक्का" इत्यमरः । "पुष्करं पटहो व्योवि पयःसरिहरापयोः । औषध-
होपविहग-तोयंराजोरगान्तरे ॥ पुष्करं तूर्यवक्त्रे च बाष्पे खड्गकलेऽपि च ॥"
इति विश्वप्रकाशः) । उद्दिश्यमान सन्पाद्यमानः, विपण्यां पश्यवोबिकायां,
केतुयंभ ; [दिश चतिसर्जने] यदा—उद्दिश्यमानः केतोरजिन् मागेऽन्वदोय
आवास इति आनाथमुद्देशविषयोक्तियमाशः, केतुयंभ । आहोस्त्रि संशयेऽन्वय-
समुदायः । चारेण गूढपुरुषेण, कविता वार्त्ता वृत्तालो यन्त्रे तादृशचारकवित-
वृत्तान्तः, ("चारस्य गूढपुरुषः" इत्यमरः) । किरातसेनापतिः । ("भेदाः
किरातशवर-पुलिन्दा स्त्रेण्जगतयः" इत्यमरः) । मृगयाया आखेटार्थम्, आगतः ।
("आखेटो मृगया खिग्राम्" इत्यमरः) । अनन्तरं द्वयोरेकदेशानमनोत्तरम् । एका-
मिषत्तुल्ययोः । ("आनिधं पल्लो लोमे सन्धोगात्कर्षयोरिव । आनिधं सुन्दरा-
कार-भूपादिविषयेऽपि च ॥" इति विश्वप्रकाशः) ।

तत एव रचयले सति रचभूमौ, वाच्यमटनस्थाने इति यावत् । योषाः समसैकैका-
वच्छेदेन, द्विधा पञ्चधा च जीवस्य जीवायाः प्रत्यक्षायाश्च, आकटिमाकर्षणं, चक्रुरिति
सम्बन्धः । अकमातिशयोक्तिरनुहारः, पूर्वनिपातप्रकारचनित्यत्वे स्वत्वन्तातिशयोक्तिः,
"अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु धीर्वापश्यत्यतिक्रमः" इति लक्षणात् । प्रवृत्ता यः प्रतिशरासनात्
शत्रुचक्रवर्त्तः, शरासारो वाच्यचारासम्पातः, तेन दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं, तेन द्वतदिनकर-

रणकर्मविशारद-दिरददन्तद्वयोत्तित - सुभटत्रणश्लिष्यमाणविद्या-
 धरविभ्रमे, समरदशननञ्चरदनेकनभञ्चरचारणचक्रवाले, वृताल-
 समाक्रान्तस्क्रान्त कवन्धचक्रक्रियमाण-चारुप्रचारे, चारुभट-
 खड्गखण्डित-दिरदपाट-समाप्त पिशाचो कर्णालूखलाभरणकोतुकं,
 समुत्पतदतिनिनदनान्दोके, कान्दिगोकभाकण, रणखले
 शृगालप्रायनीयेष्वाभिषांपण्डेष्विव जिह्मगटष्टेष्विव शरीरेष्व-
 नास्यां कलयन्तः समं द्विषां धनुषां च जोवाकाष्टं योधावक्रः ।
 त्यागिन इव दानवन्तः, मार्गणसम्पातमसहन्तः, समृद्धविलासिन
 इव शृङ्गारगोभिताः महेमकक्षाश्च, मटारामा इव कदली-
 राजिताः सहिजाश्च, निगा इव नक्षत्रमानोपगोभिताः, दिवसा
 इवोन्नसत्पृष्करा महामृगा वभुः । उत्क्षिप्ता इव क्षमां
 मुच्यन्तः, पयोधय इवावत्तेशोभिताः सोमं यश्च, उद्यानदेगा इव
 समल्लिकाक्षाः, कुलगृहा इवाभिनवभाग्डहारिणः, रत्नाकरा
 चिरणे सति, गोष्ठे आमारदृदिने ; ("आमारमप्यात आमारः ।" "मेघच्छेदोऽत्रि
 दृदिनेम" इति हयोरप्यमरः) । रणकर्मणि विशारदश्चरः, दिरदो हन्तो, तेन
 दन्तद्वयोरिषतः सुभटः शूरः, तेन चणं श्लिष्यमाण आशीयमाणः, विद्याधरविभ्रमो
 देवयोनिविग्रीवविशिष्टभ्रमो येन तस्मिन् सति । समरदर्शनाद्ये सञ्चरदनेकनभ-
 ञ्चरचारणानां देवकृशोभवानां, चक्रवाले मण्डले सति । ("चारणाश्च कृशोभवा." ।
 ("चक्रवाले तु मण्डलेन" इति हयोरप्यमरः) । चारुभटखण्डितदिरदपाटं समाप्तं
 सम्यक् प्राप्तं, पिशाचाः कर्णं घटनखलाभरण तत्कोतुकं यव । समुत्पतदतिनिनद
 पञ्च नान्दी माटकाटो प्रयुज्यमानः काव्याशमूचकः शोको यव । ["नद्यतश्च" इति
 कप् । "न कवि" इति द्रष्टव्यनिषेधः] । तथा च भरतः, — "आशार्भमस्त्रिधा-
 कप-शोकः काव्याशमूचकः । नान्दोति कथ्यते" । कान्दिगोको भयपलायितः ।
 ("कान्दिगोको भयद्रुतः" इत्यमरः) । भोक्तः । ("शृगाले जलके भोक्तः शूरे
 वे दानवात्तरे" इति विश्वः) । जिह्मगः सर्पः । ("जोवा जीवन्तिकाभूम्या-
 र्भविर्गिगिभितकलिषु" इति विश्वप्रकाशः) । त्यागिन इव दातार इव, दानं मदजन-
 वितरणं, मार्गणानां दाणानां याचकानां च, सम्पातमसहन्तो महामृगा गजाः, रजुः ।
 ("महामृगः पुष्करिणीर्चमारुतो" इति हाराचर्यो) । उत्क्षिप्ता इवाव्यवस्थितचिन्ता

इव सदेवमणयः, लेखा इव सेन्द्रधृतयः तुरङ्गाश्च विरेजुः ।
 कर्णाभ्यां श्रुतपरपरिवादाभ्यां, खलोदयसाधुविपत्तिसाक्षि-
 भ्यामक्षिभ्यां, मूढां चास्थानेऽपि नमता विमुक्तोऽहमिति
 हर्षादिव ननर्त्तं चिरं कबन्धः । ततः कृतपरिहासेनेव चक्षुः
 पिदधता, परापवादश्रवणभोरुणेव श्रोत्रवृत्तिं स्थगयता, सोम्या-
 दिनेव वायुवेगविच्छिन्नेन पणितङ्करणेनेव सुरयोषिताम्, अन्ध-
 कुरणेनेव योधानां, तिमिरेणेव समरप्रदोषस्य, पतितेनेव
 विमुक्तगोत्रेण, मीमांसकदर्शनेनेव तिरस्कृतदिगम्बरदर्शनेन,
 सत्पुरुषेणेव विष्णुपदावलम्बिना रणजेन रजसा जजृम्भे ।
 कश्चिद्राम इव रावणबधमकरोत् । कश्चित् कृष्ण इव नरक-
 च्छेदमकार्षीत् । कश्चिद्वैदिसिद्धान्त इव क्षपितश्रुतिवचन-
 दर्शनोऽभवत् । कश्चित् क्षपणक इव कटावृतो बभूव । कश्चिदा-
 शङ्कितोरुमङ्गः सुयोधन इव पयसि विवेश । कश्चित् शरतल्पगतो
 भौष्म इव चिराय श्वसन्नासीत् । कश्चित् कर्ण इव विक्लवोक्त-

इव, क्षमां ज्ञानिं पृथ्वीं च । तुरङ्गा यथाः, विरेजुः । ("कबन्धोऽसौ क्रियायुक्तमपमूर्द्ध-
 कक्षेवरम्" इत्यमरः) इत्यं हर्षावर्त्तनर्त्तं, श्रुतपरपरिवादाभ्यां परापवादाभ्याम् ।
 साक्षी साक्षाददृष्टा । ["साक्षाददृष्टिर् संज्ञायाम्" इति साधुः] । अस्थाने
 मूढानहंष्याने, नमता । ततो रजसा जजृम्भे प्रादुर्भूतम् । [कृभि नावबिनामे,
 नावे चः] । कृतपरिहासेनेव चक्षुः पिदधता चाश्चादधता, श्रोत्रवृत्तिवृत्तेतत् ।
 वायुरान्तरो बाह्यश्च । सोम्यानां मृष्टानां, पणितङ्करणेन । ("पणितं जरसा शीकृताम्"
 इत्यमरः) ["वायुसुमम्" इति करणे ण्यन् । "चक्षुर्विषत्—" इति मुम्] ।
 समरप्रदोषस्य रणरजनीमुखस्य । पतितेन इव महापातकिनेन, विमुक्तगोत्रेण
 गोत्रं वंशः, गोत्रा पृथ्वी । आशङ्कित कर्षोभङ्को येन ; पदे—उदमंडान्, मरुः
 पराजयः । शरतल्पं शरशय्याम् । चिराय कार्त्तिकशुद्धदशमीमारभ्य माघशुद्धा-
 दशमीपर्यन्तमित्युदयशरपाठकाः ; अशोपपत्तिसु तेषां कृतो दृष्टव्या ; पदे—
 ("चिराय चिरराताय चिरस्येति विरायंकाः" इत्यमरः) । विक्लवोक्तं विक्लवो-

सर्वाङ्गः शक्तिमोक्षमकरोत् । ततो विध्वस्तञ्च जपटं, पतत्यताकं,
च्युतचापचामरापीडं, स्वजत्खड्गं निधनमवाप भेद्यम् ।

अनन्तरं यस्याश्रमस्तेन मुनिना पुण्यादिकमाटायागतेन
प्रतिपन्नवृत्तान्तेन त्वत्कृते ममायमाश्रमा भग्नोऽतः शिलाभयो
भवेति शप्ताऽहम् । क्षणेन च वराकीं बहुदुःखमनुभवन्तीं मां
विलोक्यार्थपुत्रकरस्पर्शवधिं शापान्तमकरोत्” ।

ततः कन्दर्पकेतुः सममागतेन वासवदत्तया च सह स्वपुरं
गत्वा यथाहृदयाभिलषितानि सुखान्यनुभवन् कालं निनाय ।

इति महाकविसुवन्धुविरचिता वासवदत्ता
समाप्ता ।

भूतं, सर्वाङ्गं यत्नः, शक्तिर्वलस्य, मोक्षं त्यागम् : पटं—शक्तिर्वासवदत्ताया
अमोघायाः, मोक्षं चट्वात्कवे त्यागम् । (“शक्तिरायुधमेष्टं व्यादय्याहादो बलं
स्त्रियाम्” इति हेमचन्द्रः) । निधनं मरणम् । (“मरणं निधनोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

प्रतिपन्नवृत्तान्तेन ज्ञातवृत्तान्तेन । शप्ता [अर्धशतं क्रतुः] । क्षणेन च वराकीं
बहुदुःखं भवदियोगजनम्, अनुभवन्तीं मां विलोक्य शपथं शिलामयवद्वयम्, आर्य-
पुत्रस्य करस्पर्शवधिरन्तोऽस्य तादृशमकरोत् । “नागरोक्त्याऽऽप्यपुत्रेति नाकरोक्त्या
च प्रयुज्यते” इति भरतः ।

ततः कन्दर्पकेतुः समं वासवदत्तामहसमकालम्, आगतस्तेन मकरन्देन, वासव-
दत्तया च सह स्वपुरं कुसुमपुरं, गत्वा हृदयं मनोऽनतिक्रम्य यथाहृदयं मनोऽनु-
रूपम्, अभिलषितं येषु तानि सुखानि सभोगयज्ञारसस्वस्थानि, अनुभवन् कालं
निनाय । (“चेतो हृदयं स्नानं हृन्मानसं मनः” इत्यमरः) ।

वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । [“अधिकृत्य कृते यथे”
इत्यर्थे उदात्तः । तस्य “सुखाख्यायिकाभ्यो बहुलम्” इति लुप्] वासवदत्ताऽऽख्या-
यिका समाधिति पाठस्तु भगवन्मूलकः ।

वासवदत्ताव्याख्या समाप्ता ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीप्राग्वोधविद्याभूषण
तथा।
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुमदार इीट्, चाम्नाष्टे,
इीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार इीट्, कलिकाता ।
